

ASVAVAIDYAKAM

Compiled by

Jayadevika Sani

Edited by Umesh Chandra Gupta Kalyanapur

ISBN ~~76~~

BI 76

४८ कुष्ठरोगाध्याये—

	४० स्तो० ।
” कुष्ठरोगलक्षणचिकित्सितम्	.. २७५—१

४९ शोथरोगाध्याये—

” वातादिशोथलक्षणम्	... २७७—१
” वातशोथसाधारणचिकित्सा	... २७७—६
” वातशोथचिकित्सा	... २७८—१०
” पित्तशोथचिकित्सा	... २७९—१३
” श्लेष्मशोथचिकित्सा	... २७९—१७

मुष्करोगाध्याये—

” वातमुष्कलक्षणचिकित्सितम्	... २८१—१
” पित्तमुष्कलक्षणचिकित्सितम्	... २८३—१२
” श्लेष्मामुष्कलक्षणचिकित्सितम्	... २८४—१७
” पोतमुष्कलक्षणचिकित्सितम्	... २८६—२३
” रक्तमुष्कलक्षणचिकित्सितम्	... २८८—३५

तरोगाध्याये—

” औनीतरोगलक्षणम्	... २८९—१
” तचिकित्सा	.. २८९—५

गाध्याये—

” अष्टविधोदरनामलक्षणानि	... २९१—१
” पित्तोदरचिकित्सा	... २९२—१२
” श्लेष्मोदरचिकित्सा	.. २९३—१८
” वातोदरचिकित्सा	... २९४—२४

५३ अश्लीरोगाध्याये—

	१० स्त्री०
” अश्लीरोगाध्यायम्	२६५—१
” तच्चिकित्सा	२६५—२

५४ उत्कर्णरोगाध्याये—

” उत्कर्णरोगाध्यायचिकित्सितम्	२६७—१
--------------------------------------	-------

५५ वातव्याध्याध्याये—

” मन्थास्तम्भानिलक्षणाणि	२००—१
” यथा चिकित्साः	२०२—१

५६ उन्मादाध्याये—

” उन्मादनिदानलक्षणम्	२०३—१
” तच्चिकित्सा	२०७

५७ ग्रहयुक्तीताध्याये—

” ग्रहनामलक्षणानि	
” तेषां ग्रहान्यादिचिकित्सा	

५८ शोषरोगाध्याये—

” वातान्निशोषलक्षणानि	
” एतच्चिकित्साः	

५९ वातवलासकाध्याये—

” वातवलासकलक्षणचिकित्सितम्	
----------------------------	--

६० व्यापदध्याये—

” व्यापदलक्षणचिकित्सितम्	
--------------------------	--

६१ विषरोगाध्याये—

” विषलक्षणचिकित्सितम्... .. ४० स्त्री० ।
३१८—१

६२ अपस्माररोगाध्याये—

” अपस्मारलक्षणचिकित्सितम् .. ३२१—१

६३ षट्पदीभक्ष्याध्याये—

” षट्पदीभक्ष्यलक्षणचिकित्सितम् ... ३२१—१

६४ साध्यासाध्यविवेकाध्याये—

” रोगाणामसाध्यलक्षणानि ... ३२२—१

” साध्यलक्षणानि ... ३२४—१६

६५ प्रकृतिज्ञानाध्याये—

” प्रकृतिलक्षणानि... .. ३२५—१

६६ रसीनकल्पाध्याये—

” रसीनप्रयोगव्यवस्था ... ३२६—१

६७ गुग्गुलुकल्पाध्याये—

” गुग्गुलुप्रयोगविधिः ... ३३०—१

६८ रसायनकल्पाध्याये—

” रसायनप्रयोगविधिः ... ३३३—१

विज्ञापनम् ।

पुराकाले नरजातिषु भूरिशो रोगोपलब्धदेहेषु तेषां व्याधिप्रान्थयर्थं तदुपायैः शिल्पिर्वेदचिकित्साशास्त्रं यदा जगदुपलब्धेकनिरतैर्महर्षिभिः समुद्भावितमासीत् तदैव गवाश्वदीनामपि पशूनां व्याध्युपलब्धदेहानामुपकारार्थमश्वचिकित्साशास्त्रं समुद्भावितमासीत् । यथा हि लोकानुरोधात् तदनुग्रहार्थं स्वनाम्ना प्रसिद्धा मूलसंहिता चरकेण सुश्रुतादिभिश्च सौश्रुतादिसंहिता विरचिता आसन्, तथैव वाजिनामनुरोधाच्छालिहोत्रस्य महर्षेः स्वनाम्ना प्रसिद्धा शालिहोत्रमित्यायुर्वेदसंहिता(१) श्वजातेरुपकारार्थं प्रादुशासीदिति । एवमेवाधुनातनविदुषां परामर्श एवात्र प्रमाणम् ।

अपिच एवं, ऋ पुरातनी, किंवदन्ती लोकेषु गीयते यथादी भगवान् शालिहोत्रो महेश्वादेःशात् सपदानश्वानपदान् विभाग एतन्तु स्थितानां शरणमभिप्रपन्नानां तेषामेवानुरोधात् वाजिहितार्थमष्टादशसाहस्रीमश्ववैद्यकसंहितां प्रथमं प्रणीतवानिति । (२) एवमेवास्योत्पत्तौ नकुलभाषितं प्रमाणम् ।

(१) ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितमिति नकुलः ।

(२) सपदान् वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।

गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥

तान् वृष्ट्वा यवसम्पन्नानसह्यान् वाहनोहितान् ।

शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥

नास्त्यसार्थं मुने किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।

तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् ह्योत्तमान् ॥

ये च मे युद्धकालेषु प्रवृत्तन्ति रथं सदा ।

अश्वकं वारणेन्द्रैश्च दानवैर्वलवत्तरैः ॥

तेषां शस्त्रं समुत्सृज्य पदाच्छेदं व्यधात्तदा ।

वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः ॥

अथ तस्या एव मूलसंहितायाः प्राणिहोत्राभिधायः समाह्वयः
 नकुलदीनामश्वचिकित्सासंग्रहो बहव एवासन् इति सम्भावना । तेषां
 नामतो नकुलकृताश्वचिकित्सा प्राणिहोत्रोद्भवः सारसंग्रहः सारचिकित्सा
 गणसङ्गणितः भोजराजीयो भोजदेवसंग्रहोत्तः हयश्रीलावतीनामकसंग्रहः
 अयदेवीयः, प्राङ्गंधरीयो अयदत्तीयश्चेति वाजिचिकित्सार्थं दृश्यते
 भूयन्ते च । परं प्राणिहोत्रं नामाश्ववैद्यकं नैतावन्तं काकमस्मानि
 दृष्टम् । केवलमेवाप्ये परागे तस्यैव कतिपये आध्यायाः समुद्भूता दृश्यन्ते ।
 दृश्यते च नकुलकृतचिकित्सासंग्रहोऽष्टदशाध्यायात्मकः । संस्कृतवैद्यमे-
 नशाश्वचिकित्सासंग्रहं अयदत्तीयमपह्वाभावश्लेष्ठा अश्ववैद्यकसंग्रहा
 नाम्नाभिर्वृष्टाः । केवलं तदुद्भूतवचनानि ग्रन्थान्देषु क्वचित् क्वचित्
 परिवृष्टान्ते । प्राणिहोत्रोद्भवनामा संग्रहो वज्रैर्चप्रणीतसंस्कृतपुस्तकसूच्यां
 दृश्यतेऽस्मानिः । तथैव भोजराजीया वाजिचिकित्साः गुर्जरदेशीय-
 संस्कृतपुस्तकानां सूचीपुस्तके दृष्टाः । हयश्रीलावतीयचरः च
 सारचिकित्सापुस्तके दृश्यन्ते । तथा अयदेवीयवचनान्यपि अयदत्तीयचिकित्सा
 यश्चे प्राङ्गंधरीये च समुद्भूतानि लक्ष्यन्ते ।

छिन्नपलास्तु ते सर्वे गत्वा तस्मिन्मन्त्रवन् ।
 दीनाः सुदुःखसम्भवा बधिरेण परिभृताः ॥
 + + + + + + +
 मममन्त्रं किं निमित्तं नो पदच्छेदः कृतकृपा ।
 अपरः धविहीनानां नेवृग्मिच्छन्ति श्रितताः ॥
 तस्माद्भूतिर्भव प्राक्त सख्यधामिह वाजिनाम् ।
 तथा स्यात् सर्वदा सौम्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव ॥
 अथासौ ह्यपयाविष्टस्तामुवाच सुदुःखितान् ।
 इन्द्रादेशात् कृतं सर्वं भवतां पक्षपातकम् ॥
 तस्माद्दः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
 पुष्टौ रम्या यथा देहे गौरवं च जगज्जये ॥
 + + + + + + +
 ॐ स्वयं विद्वज्य तान् सर्वान् प्राणिहोत्रसंस्कारकृत्मान् ।
 ते वादप्रसादसौ तदर्थं संहितां सूधीः ॥ इति ॥

अस्ति किञ्च गान्धारजनपदासन्नवर्तिं शालातुरं नाम नगरम् । तत्र शालिहोत्रनामा प्राचीनाश्ववैद्यः प्रादुरासीत् । तेनासौ शालातुर इति प्रदेशविशेषेषूच्यते इति केवाच्चिद्विदुषां मतम् । अयमेव शालातुरीयः पाणिनिरिति केचित् । अन्ये तं घन्वन्तरिमाज्जः । परन्वकारणमेवंविधानुमानमिति श्रीडाक्तारराजेन्द्रलालः ॥ *

केचित्तु तदसङ्गतं मन्यमाना एवमाज्जः-यथा शालिहोत्रः आवस्तिनगरवासिनोऽश्वघोषाभिधानस्य(१) कस्यचिद्विप्रस्य तनय आसीत् । तथा तस्य महर्षेराश्रमस्य विदेहभूमिसमासन्नवर्तिचम्पकारणाभिधाने कानने हिमवत्पाददेश आसीदिति । अत्र प्रमाद्यं शालिहोत्रोन्नयकारवचनं(२) समीचीनं प्रतिभाति ।

मत्संस्कृतमिदमश्ववैद्यकं विजयदत्ततनयेन सामन्तोपाधिकेन श्रीमञ्जय-दत्तसूरिणा शालिहोत्राद्यश्ववैद्यकेभ्यः(३) समाकलय्य विरचितमासीत् । यस्य रचनाक्रमः शालिहोत्रानुसारीति विज्ञेयम् । परं क्वचित् क्वचित् क्रम-भङ्गेऽपि पथ्योक्तौचनया वृश्यते । अस्य च रोगादिलक्षणानि क्वचिदपि कलशालिहोत्राद्युद्धृतानि क्वचिच्च नानासंग्रहसारसङ्गलनेन स्वरचितानि

* Dr. Mitter's Proceeding Asiatic Society Bengal 1885, July.

- (१) येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायामु विक्रीडितं
यः स्नातो हिमपृथ्व्यातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयुधजनितैर्नानाविधैर्हृषितैः
पायादः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो मुनिः ॥ नकुलः ॥
- (२) आज्ञया उत्तरे तीरे प्रालेयाद्रेस्तटान्तरे ।
स्वाश्रमे चम्पकारणे वेदिकायां कुशासने ॥
शालिहोत्रं सुखासीनं ऋषिभिः परिवेष्टितम् ।
ब्रह्मसूत्र्यामितेजस्कं ह्यश्रास्त्रविशारदम् ॥

वैदिक्यादि
का (३) Burnell's Catalogue of S. MSS. Part I.

- (३) श्रीशालिहोत्रादिमुनिप्रणीतं, दृष्टाश्रास्त्रं बज्रविक्रमश्च ।
स्वल्पप्रवीथं सफलं यद्यार्थं, कृतञ्च तदैजयदत्तकेन ॥ इति जयदत्तं ।

वृत्तान्तो । अष्टप्रताधिकसङ्ख्यद्वौकात्मकश्चेद् शास्त्रमष्टवध्यायव्यतिरिक्तं ।
 परन्तु ग्रन्थेऽस्मिन् प्रथमाध्याये अथदत्तप्रतिज्ञाताथामध्यायसङ्ख्यायाः ।
 समन्वयेन लभ्यायामपि तत्प्रतिज्ञाता श्लोकसङ्ख्या न प्राप्ता । अत्र
 सुदकार्यं मन्त्रिकस्यपुस्तकत्रयात् साकलेन किञ्चिद्भूमाधिक्यमप्युप-
 श्लोकाः परिगणनया लभ्याः । अत्र कारणं लिपिक्रमप्रमादादिकं प्रतिज्ञा-
 ध्यायत्रयस्य वर्तनीयविषयाः स्थूलतोऽष्टवध्याया अष्टवध्यायैव विनि-
 र्गताः । तेषु तावद्विषयाः प्रष्टेष्टाङ्ग-अक्षर-जीवित-वयो दशाक्षर-अक्षर-
 विधान-वाहन-बन्धाप्रस्तुताः शिरोपचार-द्रव्यमात्रा-विशेष-सर्वतु-पचार-आ-
 राशिप्रस्तुतकर्म-शिरावेध-निरूहानुवासनकर्म-नस्य-स्तेद-स्तेहपान-पुस्तक-
 विधान-अभेदपचारा-रिष्टनय-मृगरोम-वातादिकोप-व्याधिनिर्देश-मुखा-
 क्षिप्रिरो-कङ्कित-कर्ण-कास-दृक्का-प्रास-व्रण-सिंघान-घृणि-पाद-ज्वरा-ती-
 सारा-शीर्ष-शूल-प्रस्तमो-दावर्त-कर्मिकोष्ठ-श्लेष्मकोष्ठ-यत्रयाः । कृष्ट-श्लो-
 मुष्कौबीतो-दरा-शी-लकर्म-वातव्याध-भार-यष्टयष्ट-श्लेष-वातवलासक-क-
 णादि-व्यापद्विषाप-स्तार-घट्टपदीम-दादिरोमनिर्गमि-कात्स्यः ।

साध्य-निर्णय-प्रकृतिज्ञान-रसेन-गुरुगु-रसायनकल्पान्तेति ।

यद्यस्यास्य संस्कारो मया क-ख-ग-नामकपुस्तकत्रयादर्शदर्शनेन कृतः ।
 तेषु कख-पुस्तके कलिकातासंस्कृतविद्यालयस्य, तयोः क-नामकसम्प-
 मपरस्य सम्पूर्णम् । ग-पुस्तकं महामहोपाध्यायेन डाक्तारोपाधिकेन श्रीश्री
 जेम्सनामिच्छेकानुमत्या मम मुद्राङ्कणसाहाय्यार्थं सम्पूर्णमेव प्रदत्तम् । ख-
 पुस्तकद्वयं १०००शांविशुद्धमपि तत्साहाय्येन सङ्कलनकार्यं भवामेव सुसमा-
 मासीत् । एतेषु पुस्तकेषु पाठवैषम्यं भूरिप्रदेशेषु दृश्यते किंचिदध्याय-
 क्रमवैषम्यं च दृश्यते ।

तानि च पाठवैषम्याणि प्रतिपृच्छाधस्ताद्भूतानि । यत्तु अध्यायानुक्रममेव
 दृष्टं तस्यमाधानं मया साधिनिर्देशाध्याययथ्यानुसारेण कृतम् । ग-पुस्त-
 कदोषिताध्यायो नास्ति तत्र लेखकस्यानवधानत्वात्मेव कारणं प्रतीतः । अ-
 किंचित् श्लोकपादव्यतिरस्ति तन् तथैव रक्षितम्, यात् मया सुविस्तृष्टि-
 का-

स्थानविशेषेषु कृता, तत्प्रमाणार्थं नकुलज्ञताश्ववैद्यकशुक्रनीतिभिधानचिन्ता-
मणिहारावलीप्रभृतिकमवलम्बितम् । दृढतैलौषधप्रानादिनिर्णयश्च परि-
माणापरिभाषानकुलाद्यनुसारेणैव प्रयोजनमनुरुध्य यथाशक्ति कृतः । यानि
च जयदेवशाङ्कधरवचनानि (*) सङ्कलनार्थं मदाश्रिते क-नामकायुक्तके
वर्तन्ते ख-ग-पुस्तकयोस्तदर्शनात् वस्तुतस्तेषां जयदत्तदृष्टत्वे सन्दिह्यानेन
मया मूले न दृष्टानि, परन्तु स्वतन्त्रमस्यान्तिमे पृष्ठे प्रदत्तानि ।

जयदत्तो हि विजयदत्ततनयः सामन्तनरपतिरासीत् । सम्प्रदायेन
च प्रौवोऽसौ कस्मिन् जनपदे कुत्र वा नगरे जातस्तस्य न किमपि प्रमाणं
लभ्यते । अतस्तन्निर्णयप्रयासः सुदूरपराहत इति विरतोऽस्मि ।

असौ कदा प्रादुरासीत् तन्निर्णयोऽप्यतीव दुर्लभः यतस्तत्समयप्रमाणकं
न किमपि विशिष्टं वचनं प्राप्यते । केवलमेवास्य शास्त्रस्य कतिपया-
भ्यन्तरप्रमाणैस्तस्यानुमानिकसमयनिर्द्धारणे यथाशक्ति प्रयत्नः क्रियते ।
शास्त्रमिरं शालिहोत्रादिप्रणीताश्ववैद्यकशास्त्रादर्शनेन संगृहीतमिति शालि-
होत्रादीनामधस्तनेषु यः सर्व्वाधस्तनो भविष्यति तदधस्तनो जयदत्तो
भविष्यतीति उत्तरोत्तरमधस्तादनुसन्धीयते ।

शालिहोत्रवचनं हि नकुलेन स्वप्रणीताश्वचिकित्सायां समुद्धृतमिति त-
दूर्द्धतनस्तत्कालवर्त्ता वा शालिहोत्र इत्येवं प्रतीतिर्भवति । यतो नकुलो
नाम यमजो युधिष्ठिरसहोदरो (१) गवाश्वचिकित्साशास्त्रप्रणेता इति
चिरन्तनलोकप्रसिद्धिमनुहृत्य नकुलं युधिष्ठिरसहोदरं परिगणय्य युधि-
ष्ठिरराजत्वकालात् पूर्वं तत्समकालं वा शालिहोत्रस्य प्रादुर्भाव-
सम्भवः । युधिष्ठिरस्तावत् कलेः (६५३) अतीताब्दे जात इति राजतरङ्गि-
णी (१) वचनप्रामाण्यदुपलभ्यते । सम्प्रति तु कलेरतीताब्दाः (७६५३) । अत-

(१) युधिष्ठिरसहोदरनकुलस्य अश्ववैद्यकप्रणेतृत्वं परमपुरातनानुसन्धितुनां मतम् ।

जयति च पाण्डवनाथो धर्मसमाथो युधिष्ठिरो नृप्रतिः ।

भीमार्जुनसहदेवास्तदनुषरो वाजितत्त्वज्ञः ॥ २ ॥

दृष्ट्वा सम्यङ् नकुलः शास्त्रं कृत्स्नं च शालिहोत्रेणियम् ।

ब्रूते शास्त्रार्थमतं शास्त्रं कृत्वा समासेन ॥ ३ ॥

दुभययोरन्तरे कृते (३३००) वर्षा भवन्ति । सुतरामयमेव युधिष्ठिरस्य कृतं कालो भवितुमर्हति । अतस्तदूर्द्धतनः कालः प्राणिहोमस्योपरान्तं अनुमापयति ।

अपि च यत्रेऽस्मिन् चतुर्थाऽध्याये शाङ्गधरपुत्रो जयदेवस्य वधोऽपि कृतः कथ्यते । जयदेवौ तावद्वावासां एको गीतगोविन्दकारः, अन्यस्मिन्कालेऽपि लोक-कारः प्रसन्नराघवकारश्च । यदि गीतगोविन्दकारो(२) अथवा लोका-भवति तदा केषाञ्चिन्मते तस्याविर्भावकालो लण्णगणसेनस्य वधोऽपि सम्भवति । तेन जयदेवस्य वर्त्तमानता चतुर्दशशताब्द्यामेव सम्भवति । केचित्तु जयोदशशताब्दीमाहुः । एतेन च जयदेवस्यानुमानितसमय-निर्द्धारणेन तदधस्तनकालनीवित्वं जयदसस्य सम्भवति ।

परन्तु यदि प्रसन्नराघवनाटकप्रणेता चिन्तामणोगणोक्तकारो यश्च धरमिन्द्र इति प्रसिद्धो जयदेवो भवेत्, तदास्य जयदेवादप्यधस्तनसमय-नीवित्वसम्भवः । यद्यस्मैव जयदेवस्य वाजिशाककटवत् सम्भवति । तदास्य समयः षष्ठदशशताब्दीं प्राप्नोति । एतदधस्तनो जयदश्च इति अनुमानं भवतीत्यसमधिकपक्षपितेन ।

एतन्मुद्राङ्कनेऽसमकालानन्तरमेव कलिक्कातामवर्णनेऽपि कृतविषय-प्रकाश्याद्येण श्रीयुक्तमन्त्रेण चन्द्रन्यायरत्नमहोदयेनाभिहितो मम योग्यता-साक्ष्यं डाक्तारोपाधिकेन श्रीयुक्तराजेंद्रकालमित्रमहामहोपाध्यायैः कस्यशास्त्रिणाटिकसोसाहटोव्ययेन मयि अस्य मुद्राङ्कनभारः समर्पितः । अस्य च मुद्राङ्कने उल्लिखितडाक्तारमहोदयेन मम प्रभूतं साक्ष्यं । इति मिति धिरवाधितोऽस्मीत्यलम् ।

(१) शनेषु वदन्तु साक्षेणैः पाधिकेण च श्रुतजे ।

कलेभनेषु यथायथासम्भवं कुतथाप्यथा ॥

रति राजतरङ्गिणी

(२) गोवर्द्धनश्च शरदो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्यस्य च ॥

(*) दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनां मुखलक्षणम् ।

येन विज्ञातमात्रेण वयोज्ञानं प्रतीयते ॥ ९९ ॥

बड्भिर्दन्तैः सितभिर्भवति हृयग्रिशुक्तैः काषायैर्धिरब्दः

सन्दर्शमध्यमान्यैः पतितसमुदितैस्त्रिचतुःपञ्चवर्षाः ।

सन्दर्शानुक्रमेण चिकसमगुणिताः कालिकाः पीतशुक्लाः

काचं माद्रीकशंखा बज्जचलनमतस्त्रावपातं च विद्धि ॥ १०० ॥

त्वं माद्रीदोषेण पितृदोषेण मन्दता ।

दौर्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥ १०१ ॥

महाशोभा महाकाया महोरस्का महास्वनाः ।

स्निग्धाङ्गाः सर्वदा ये च तेषामायुर्भवेद्दृढः ॥ १०२ ॥

कर्णग्रे पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम् ।

शोणितान्ता भवेज्जिह्वा ते वाहाश्चिरजीविनः ॥ १०३ ॥

स्निग्धा दीर्घाश्च बध्याश्च प्रोतस्या यस्य वाजिनः ।

भवन्ति विप्रुणा रेखास्तं विन्द्याश्चिरजीविनम् ॥ १०४ ॥

नभो जिघ्रन्ति ये वाहा भास्करार्पितदृष्टयः ।

एथुकुक्षिकटीकक्षाः सुनिद्राश्चिरजीविनः ॥ १०५ ॥

न विष्मिरन्ति ये ग्रासं सुभक्षा ऋसमेहनाः ।

महाग्निरोललाटाश्च वाजिनश्चिरजीविनः ॥ १०६ ॥

षड्प्रोथस्थिता रेखा दृश्यन्ते यस्य वाजिनः ।

तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वासरम् ॥ १०७ ॥

अङ्गुलानां दशार्द्धेन वर्षाणां तस्य जीवितम् ।

जीवेन्नयोदशब्दानि यस्य स्यान्नतुरङ्गुला ॥ १०८ ॥

विगतः पूर्वकायेन स्थूलजानुश्च यो हृयः ।

सुखात्किङ्कटस्तब्धाक्षः स्वल्पायुः स प्रकीर्तितः ॥ १०९ ॥

जयदेवस्यैते ।

समा वृष्टिरीर्था मनुक्करिया पञ्च च निष्ठाः
 ह्ययागां द्वात्रिंशत् खरकरभयोः पञ्चकक्षतिः ।
 पञ्चाब्दास्थं वषमहिषयोर्द्वादशाब्दं शुनः स्यात्
 कागादीनां दशकसङ्घिता आयुषोऽयं प्रकारः ॥११॥

कस्यापि ।

योषाभातिविष्णुक्कृष्टकुटजत्वक्केतकीसैन्धवम्
 श्यामासर्षपदीप्यकाद्दशगुणं मांसं रमोनास्रमम् ।
 सन्ध्यायास्त्रं सैलभेत सततं यो विद्युदाख्यामिमां
 सन्निः सप्तगुणाब्दिको द्विदशनः स स्यादपास्यासयान् ॥११॥

इति त्रिजुली मकुलस्य ।

दृञ्वाष्टतं यवा नीरं शिशिरं मज्जेदा शुनम् ।
 शरीतकी द्विना नित्यं लवणानि दिनान्तरे ॥११२॥

अथाश्वानां परोक्षाः ।

असितखुः चतुष्कः श्यामलप्रशिपादः
 क्वनति करसमीपे मूत्रधारां सवेगम् ।
 दशनधजखलोनः कुक्कुटस्सन्धबन्धः
 किटिरिव कटिनोरुर्दूरगः स्यात्तुरङ्गः ॥११३॥
 विकसदसितनेत्रः सिग्धगम्भीर ज्ञेयः
 त्वरितचतुरगामी वायुवेगः सु(स)त्वः ।
 नावलविपुलकायो भर्तुरादेशवर्षी
 समरविजयसम्कारकः स्यात्तुरङ्गः ॥११४॥ शार्ङ्गधरः

पारिभाषिकशब्दानां अकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

श	प्र	खी	प्र.
शकल	७७	खीनीत	१८६
शपडस्कन्द	२८१	क	
शोदक	५०	कसकौ	५१
शनवासन	१६३	कटपक	८८
शार्दित	२०१	कपातनिपादौ	३०१
शष्टमङ्गल	४६	कयार	२६
आ		करत्रायष्टत	१७७
आतपक	२०१	करालौ	४६
आग्नेयौ	५६	कर्ष	१०४
आहक	१०४	काकुदौ	४६
आनप्र	११०	काच	२०३
आवने	९२	काचा	६६
आस्थापन	१३२	कालिका (रखा)	६६
इ		काशियह	२०७
इन्द्रयद	५२	कोटारिष्ट	१८८
उ		कुडव	१०४
उकनाह	४१	कुलराह	४२
उत्कर्ष	१६७	कुलाह	४०
उत्पलपत्र	१५५	कामिकोष्ठ	२६८
उराह	४१	केकण	७२
ऊ		काकाह	६६
ऊर्ध्वह	२०८	काकुराह	४२
ऊर्वनि	२६९	काङ्काण	७२
ए		कोविरप्रह	३०७
कहसी (वसगा)	८६	क्ष	
कात्र	३००	क्षिशाश	७५
काण्ड	५१	क्षौरवापत्	३१८

संख	...	...	...	प्र	...	...
...	...	...	...	६६	खरिता (धारा)	...
...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	५०	टगमल	...
...	...	...	...	४०	टग	...
...	...	...	...	६८	दुकराट	...
...	...	...	...	५०	दुमि (धम्म)	...
...	...	...	...	६८	देवमल	...
...	...	...	...	...	द्व.ग	...
...	...	...	...	८०	द्विगती	...
...	...	...	...	...	द्विगती	...
...	...	...	...	८५०	धारागति	...
...	...	...	...	५००	धारागति	...
...	...	...	...	...	नारापोगी धम्म	...
...	...	...	...	११०	निकर	...
...	...	...	...	११०	नीलक	...
...	...	...	...	५०	...	...
...	...	...	...	१००	पञ्चदश (धम्म)	...
...	...	...	...	६०	पञ्चदश	...
...	...	...	...	...	द्वितीय	...
...	...	...	...	७०	पञ्चदश	...
...	...	...	...	...	पञ्चदश	...
...	...	...	...	५०	पटल	...
...	...	...	...	८०	पारसोक (धम्म)	...
...	...	...	...	१००	पारसोक (धम्म)	...
...	...	...	...	८०	पिण्डसकल	...
...	...	...	...	१०६	पटलद	...
...	...	...	...	५०	पटल	...
...	...	...	...	७०	पलका (धारा)	...
...	...	...	...	४०	पथ	...
...	...	...	...	१०५	पथदपदी (बलगा)	...
...	...	...	...	५१	पथधारी	...
...	...	...	...	१०६	पूर्णकली (धारा)	...

	पृ.		पृ.
प्रष्टग्रह	३००		
पोताण्ड	२८६	लङ्घित	२१९
प्रचार	२०२	लवणव्यापत्	३१९
प्रतिमार	१३१		
प्रधमन	१३२	व	
प्रसारणी तैल	१७४	वद्गद	२६२
प्रस्कन्न	२६६	वसणग्रह	३०८
प्रस्थ	१०४	वर्तकुन्द	२१०
श्रीहीदर	२६१	वलिग्रह	३०७
श्रुत	४७	वानराक्ष	४६
		वामन	५२
भ		वायव्या (काया)	५६
भिन्नवर्ति	२६२	वारिज (मांस)	११०
भ्रामितान	३०१	वारुणी	५६
		विक्रमा (धारा)	८२
भ		विप्रात्र	७५
मधकादि तैल	१७४	विरूपालग्रह	३०६
मन्याचाली	३००	विवन्धावत्त	२६२
मन्यास्तम्भ	३००	वृद्धिपत्र	१५५
मन्त्रिकान्त	४४	वृहस्पतिग्रह	३०६
मानिका (रेखा)	६६	वेधरिष्ट	१८५
माञ्जारपाद	५१	वेधराह	४१
माण्डविक	७२	वेरुहान	४१
माप	१०४	वेशाखग्रह	३०७
मुञ्जजाल	२०८	वेश्यात्र	७५
मुषली	५२	वेधराह	४२
सुग	१८१, २०१	वोक्ताह	४२
सुगञ्ज	२०१	वोक्ताह	४२
		व्याघ्रवर्ण	५२
य		व्याघ्रावलीट	४६
नाज	५२	त्रौत्तिमख	१५५
दे		पू	
नक	२६	शक्ररवेद	१७०
पुत्रमि	७७	शक्ता	६७
पुस्तनी (वस्त्रा)	८२	शक्ता (रेखा)	६६
पुष्टिग्रह	३०६	शुद्धात्र	७५

		क्र				
सूयकोष्ठ ...	...	...	२००	सूयकोष्ठ ...	...	३६
	ध			सुखानयन...	...	३००
पटपदीभक्त	...	...	३२२	सराय	...	३६
	स			सामयक	...	३६
				सोभिज	...	३६
सुकांगिध...	...	...	३५०	सना	...	३६
सिमान	...	...	३६०	सम्यगरिष्ट	...	३६
सञ्चालपत्र	...	...	३५		...	३६
सद्विचारक	...	...	३२	सन्तपद	...	३६
सुलोकपत्र	...	...	६०८	संश्लेष	...	३६
सामाजिक	...	...	३५	संश्लेष (समा)	...	३६
सामान	...	...	३६	संश्लेष	...	३६
सामान्य	...	...	३२	संश्लेष	...	३०६
सिञ्चन	...	...	३६	संश्लेष	...	३६
सिञ्चन	...	...	३६	संश्लेष	...	३६
सुरराजक	...	...	३६	संश्लेष	...	३६
सुवाच्यपत्र	...	...	३६	संश्लेष	...	३६
			३६	संश्लेष	...	३६

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीशालिहोत्राय नमः ॥

अथ

अश्ववेदाकम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

उद्देशः ।

प्रणम्य शङ्करं भक्त्या शङ्करं सर्वदेहिनाम् ।
शिवाय जगतो जातां शिवाञ्चापि विश्लेषतः ॥ १ ॥
सुखावबोधशब्दार्थ^१ ग्रन्थविस्तरवर्जितम् ।
लक्षणं वाजिदेहस्य^२ संक्षेपेण यथाक्रमम् ॥ २ ॥

२ । सुखावबोधशब्दार्थं सुखावबोधौ स्वबोधौ शब्दार्था यस्मिन्
तत् तथोक्तम् अतिप्राञ्जलमित्यर्थः । शिष्यावबोधशब्दार्थमित्यपि
नटो ग-पुस्तके दृश्यते । तस्माद्यमर्थः । शिष्यान् अवबोधयतः यो
दे शिष्यावबोधौ शब्दार्था यस्मिन् तत् शिष्यसुखावबोधमित्यर्थः ।

प

१ । शिष्यावबोधशब्दार्थम् । गः ।

ि

२ । वाजिदेहस्य । कः ।

चिकित्सा च समासेन सिद्धौपधसमन्विता ।
 मुनिपौत्रानि शास्त्राणि सप्तगालोच्च वाजिनाम् ॥ ३ ॥
 श्रीमद्विजयदत्तस्य पुत्रेण क्रियतेऽधुना ।
 श्रीमता जयदत्तेन वाचानां द्वितकाश्रया ॥ ४ ॥
 अध्यायानां यथाशामं पद्यानां विकरांस्वरा ।
 श्लोकानाञ्च सप्तस्यैव प्रतापशंयुतेन च ॥ ५ ॥

सप्तविंशत्यर्जितं मन्त्रवाक्यप्रतिभं संज्ञायित्वायम् । सप्तविंशत्यर्ज-
 तंमिति यः पुनस्तान्त्रे पुनर्ते पाठः स न सप्तकं तदाविधाय-
 योगदर्शनात् ॥ यथाक्रममिति मुनिपौत्रेणा सप्तोपधैः ॥

३ । सिद्धौपधसमन्विते । सिद्धौपधसमन्वितानि प्रथमोप-
 धाशो दृष्टफलानौत्यर्थः । यानि श्रौतार्थात् सप्तानि युक्ता ।
 मुनिपौत्रानि शान्तिपौत्रादिपौत्रानौत्यर्थः । अत्र शास्त्रप्रदत्त-
 वङ्गवर्गेन न हुत्वाद्दत्तशास्त्राणि विप्रचित्तानि ॥ वाजः पञ्च वेगो
 वा अस्ति यथा स वाजो । इन्द्रप्रत्ययः । वाजति गच्छति वा वाजीति ॥

५ । अष्टाधिकमन्त्राणां पद्यानां अष्टपदेत्यर्थः । श्लोकानामित्यादि-
 द्विविध एव पाठो न भङ्गच्छते अस्य मन्त्रस्य साकन्देन साङ्गमन्त्र-
 श्लोकात्मकत्वात् ॥

१ । चिकित्साश्च । कः ।

२ । द्वितमिच्छता । गः ।

३ । द्विसद्वसना । गः ।

४ । प्रतापशुक्रयुतेन । यः ।

प्रदेशलक्षणञ्चैव जीवितञ्च वयस्तथा ।

दशाविभागं क्षेत्रञ्च देशज्ञानञ्च वाहनम् ॥ ६ ॥

६ । प्रदेशलक्षणमिति द्वितीयाध्याये वाणभ्रातृं त्रिदादिप्रदेशानां लक्षणं उभाभ्यां वर्णमित्यर्थः । यदा एतदं लक्षणमिति उभयत्रयम् । लक्षणं तत एतौथे लक्षणमश्वमेधलक्षणमित्यर्थः ॥ अत्र प्रदेशज्ञानं चिद्विषयपरिग्रहणस्य दार्ढ्यं प्रदेशलक्षणकृत्याम् । जीवितमिति आशु-
जायापथे वक्ष्यमाणं वृक्षवर्णवृक्षाद्वनजलेन निरूपितं दीर्घादीघे-
जीवितमित्यर्थः । यथा दशादशहास्यकोशस्य जीवितज्ञानञ्चम् ।
दशाविभागं वाणभ्रातृभ्यो द्विमतित्तिव्याप्तौ चेति । वय इति
वयोजायाध्याये वर्णनीयं वर्णनीयं दशोद्देशादिदर्शनेन वयोनिरूपणमित्यर्थः ।
दशाविभागमिति । दशा दशावधाः तासां विभागः पृथक्करणं
तम् । स च दशाविभागो दशावेत्तौवाध्याये दृश्यः । क्षेत्रमिति
क्षेत्रमत्र वाजिनामपानललाटायाययं प्रथमादि दशविधम् ।
एतदपि दशावेत्तौवाध्याये दृश्यम् । यदा क्षेत्रभुवत्तिव्याप्तम् ।
तच्च सप्तविधं यथा—“इत्युतादाप्यता वक्त्रे वेदेभ्योऽद्भ्यश्च गच्छतः ।
साम्नो ह्यजानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता” । इति पुराणात् सवि-
नाथः । तथा देशज्ञानमिति वक्ष्यमाणजन्मदेशाध्याये वर्णनीया ये
देशाः पारमौककाश्रमादयः तेषां ज्ञानमित्यर्थः ॥ वाहनमित्यनेन
परतो वक्ष्यमाणवाहनविध्याध्याये वर्णनीयम् अयानां मन्वजानिवन्वा-
विभागरङ्गभूमिचालनधारादिविधानं ज्ञेयम् ॥

बन्धाक्रमं प्रसूतायाः शिशोश्च प्रतिपालनम् १ ।
 द्रव्यमात्राविधिश्चैव निघण्टं पोषणक्रमम् ॥ ७ ॥
 विधिं क्षारान्निशस्त्राणां शिरावेधविधिन्तथा ।
 निरूढे च विधिश्चैव विधिश्चैवानुवासने ॥ ८ ॥

७ । बन्धाक्रममिति बन्ध्योपचाराध्याये वर्णनीयं बन्ध्याया गर्भ-
 धारणाद्युपायमित्यर्थः ॥ प्रसूतायाः शिशोश्च प्रतिपालनमिति किञ्चो-
 रौपचाराध्याये स्तुतिकोपचाराध्याये च बन्ध्यमाणं प्रसूतेः शिशोश्च
 पोषणोपचारप्रणालीमित्यर्थः । द्रव्यमात्राविधिमिति द्रव्यप्रद्वेनाच
 भेषजं श्रेयम् । द्रव्यस्य भेषजस्य मात्राविधिं प्रधानमथ्यक्षीनेषु देश-
 कालवस्त्रमपेक्ष्य उपयोगार्थं भेषजादिपरिमाणनिर्णयमित्यर्थः । तस्य
 च विशेषं द्रव्यमात्राध्याये अतुर्विधे वर्णयिष्यति ॥ निघण्टमिति तन्ना-
 मकाध्यायः पञ्चविंशः । यथाशानां भेषजोपयोगिसुसुखादिद्रव्याणां
 पर्यायो वर्णितः तम् । पोषणक्रममिति बन्ध्यमाणस्य स्त्रुताध्यायोक्तौ
 शिशिरादिषु ऋतुषु वाजिनामुपचारप्रणालीमित्यर्थः ॥

८ । विधिं क्षारान्निशस्त्राणामिति । क्षारविधिम् अग्निविधिं
 शस्त्रविधिमेति । अथं त्रिविधोपक्रमः शोफार्थीवातादिषु रोगेषु

१ । बन्धाक्रमं प्रसूतानाम् । कः ।

२ । शिशोश्च । कः ।

३ । प्रतिपालनम् । कः ।

४ । द्रव्यमात्राविधिम् । कः ।

५ । क्षारोऽथ च । कः ।

६ । विधिश्चैवानुवासने । कः ।

नस्ये खेदे^१ विधिञ्चैव खेहपाने विधिं क्रमात् ।

तैलपाकविधानञ्च घृतपाकविधिन्तथा ॥ ९ ॥

प्रयोच्यः ॥ एषां विशेषः तन्नदध्यायेषु परतो वर्णनीयः ॥ त्रिरावेध-
विधिमिति त्रिराणां वेधो वेधनं सृष्ट्यादिभिरित्यर्थः । अस्य विशेषः
त्रिरावेधाध्याये वक्ष्यते ॥ निरूहे इति निरूहः सिद्धवक्षिः द्विविध-
वक्षिकर्मणोरन्यतरः सङ्गमनाद्यर्थं कषायक्षीरतैलपूरितनेत्रादिषाञ्च
इत्यर्थः । तस्मिन् । तथा अनुवासनं नाम द्वयोरन्यतरः केवलखेद-
साधो वक्षिणेशेषः । “अनुवक्ष्यन्मिन् दुष्यति अनुदिनं वा दीयते”
इत्यनुवासनम् । इति सुश्रुतम् । उक्तञ्च सारकौमुद्याः “वक्षिर्द्विधा-
नुवासाभ्यां निरूहश्चेति सङ्गितः । यः खेदेदीयते स ख्यादनुवासन-
नामकः । कषायक्षीरतैलैर्यैः निरूहः स निगद्यत” इति ॥ अथ श्लोप-
कर्मो निरूहानुवासनाध्याये द्रष्टव्यः ॥

९ । नः इति । ऊर्द्धजघनरोगज्ञानार्थं प्रयोच्ये त्रिराविरेक-
इत्यर्थः ॥ खेदे तापादिसप्तविधे यं विना शोधनादिकं नैव प्रयुज्यते ।
उक्तञ्च २- “येषां नखं विधातव्यं वक्षिञ्चैव हि देहिनाम् ।
शोधनीयं कर्मसकलकेचित् पूर्वं खेदादि ते मनाः” इति । अस्य विशेष-
सदध्याये वर्णनीयः ॥ खेहपान इत्यनेन घृततैलोभयसहस्रम् । तयोः
पाने पानपरिमाणादिविषय इत्यर्थः । तैलपाकविधानं प्रसारणादि-
तैलपाकानुष्ठानमित्यर्थः । घृतपाकविधिमिति घृतं पक्ष्मिन्नादिक-
मित्यर्थः ॥

अभोपचारं^१ वाहानां तद्यारिष्टवयं^२ पुनः ।

वेधारिष्टं पुनश्चैव कटिवेधं तथैव च ॥ १० ॥

मृगरोगचिकित्साञ्च^३ चिह्नपूर्व्यं समासतः ।

वातादीनाञ्च^४ दोषाणां कोपहेतुं तथैव च ॥ ११ ॥

व्याधिनिर्देशमुखरुद्धनेचरोगविधिं क्रमात् ।

काचं प्रचारं विख्यातं रक्तं विख्यातपाटलम्^५ ॥ १२ ॥

१० । अभोपचारमिति । प्रतिवाहनादेः आसादिरोगजनको
यः परिश्रमः खिदापनयनानन्तरं मदिरादिदानेन तत्प्रतीकाररूपोवा
च उपचारः । अग्निष्टवयं स्वस्वारिष्टं वेधारिष्टं कीटारिष्टचेति ।
इदञ्चारिष्टाध्याये एषणीयम् ॥

११ । मृगरोगेति भूरि उपद्रवजनकः सांघातिके रोगविशेषः ।
अस्य लक्षणादिकं मृगरोगचिकित्सायां द्रष्टव्यम् । चिह्नपूर्वं लक्षण-
ज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । वातादीनामिति वातपित्तकफमृदोषचयाणां
कोपे बद्धौ हेतुः कारणम् । हेतुश्च तिक्तादि-कट्व-[॥] मधुरादि-
द्रव्योपयोगजः । एतानि च प्रकोपकारणानि दोषप्रके-^{धिम्} शनाध्याये
ब्रह्मणे ॥

१२ । व्याधिनिर्देशेति । व्याधीनां बह्यमाषमुखरोगादि-

१ । आभोपचारम् । कः ।

२ । तद्यारिष्टस्य लक्षणम् । कः ।

३ । मृगरोगविधिश्चैव । कः ।

४ । वातादीनां प्रकोपयन्म् । कः ।

५ । विख्यातं । कः ।

मुञ्जजालं ततश्चेति नेचरोगास्तथैव च ।

वातात् पिप्पात् कफाश्चेति सन्निपातात्तथा पुनः ॥ १३ ॥

रक्ताभिघाताद् ये जाताः शिरोरोगाश्च दारुणाः ।

निदानञ्चैव चिह्नञ्च रोगाणाञ्च चिकित्सितम् ॥ १४ ॥

वातवलासकान्तागामित्यर्थः । निर्देशः निर्वाचनम् । सुखरुगित्यनेन
वक्ष्यमाणसुखरोगचिकित्साध्याये उक्ता उपकुशादिगलत्रालूकान्ता-
स्तुर्द्दृश रोगाः । नेचरोगेत्यनेन मुञ्जजालमुञ्जकपटलवुद्दुदपूयस्त्रा-
वकाशतोषणप्रसन्नाभ्यगन्तान्धतिमिररक्तस्त्रावाभिव्यन्दचिपिटवर्त्मा-
ख्याः चतुर्द्दृशनेचरोगाः । तेषां विधिमनुष्ठानम् । एषां विसारं नेच-
रोगाध्याये वर्णयिष्यति । पटलमेव पाटलम् । पटलं नाम सैन्धि-
काक्षिरोगविशेषः । काचमिति पैन्तिकमक्षिरोगविशेषम् । रक्तमपि
पैन्तिकाक्षिरोगमाह । प्रचारः सैन्धिकाक्षिरोगः तम् । रक्तमिति
रक्तस्त्रावनामको रक्ताभिव्यन्दजे नेचरोगविशेषः तम् ॥

१३ । मुञ्जजालमिति मुञ्जं मुञ्जजालश्चेति द्विविधोऽक्षि-
रोगः क्षामसम्भवोऽशेषः । एषां विशेषः चिकित्सितश्च परतो
वर्णनीयम् ॥

१४ । शिरोरोगाः वातजपित्तजस्रजस्रजस्रजिपातजरक्तजाः पञ्च
शिरोरोगाः । एषां लक्षणादिकं वक्ष्यमाणशिरोरोगाध्याये वक्ष्यति ।
साध्यासाधिविक्रमिति । रोगेषु के साध्याः के वा असाध्यास्तद्विके-
मित्यर्थः । रोगाणाञ्च चिकित्सितमिति छिद्रितादिविषान्तागामव-

साध्यासाध्यविवेकश्च कृष्णसाध्ये विनिश्चयम् ।
 प्रकृतिश्च तुरङ्गानां कथयाम्यनुपूर्वशः^१ ॥
 रसोमादीस्तथा काल्यान्^२ मुनिभिः पूर्वमेवादिताम् ॥
 ॥१५॥

इत्युद्देशाध्यायः^३ ॥

त्रिष्टानां व्याधीनां निदानं कारणं चिह्नं लक्षणं चिकित्सितम् ।
 कथयामोति क्रिया प्रदेशादिभिः कर्माभूतैःसह प्रत्येकं संवध्यते ॥

१५ । प्रकृतिमिति वातादिप्रकृतिमित्यर्थः । रसोमादीनिनि
 आदिपदेन शुभ्युत्तरवाचनादीनां ग्रहणम् । कस्तः दृषदि प्रेषितं
 वस्तु ॥

१ । अनुपूर्वतः । कः ।

२ । रसोमादि तथा कथ्यम् । गः ।

३ । क-नामकपुस्तके उपदेशाध्याय इति नामकृतमस्याध्यायस्य ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रदेशः ।

प्रदेशान् वाजिदेहस्थान् यो न वेत्ति विभागतः ।

स जानाति मूढात्मा लक्षणं न चिकित्सितम् ॥ १ ॥

अतएव प्रदेशानां ज्ञानमादौ प्रकीर्तितम् ।

एतद् यत्नेन बोद्धव्यं वाजिनां हितकाम्यया ॥ २ ॥

अतिप्रसिद्धा जिज्ञा या तस्याः सूना भवेदधः ।

ऊर्ध्वं तालु भवेत्तस्याः तदग्रे दन्तपीठकम् ॥ ३ ॥

१ । प्रदेशान् जिज्ञासिष्युष्यन्तानित्यर्थः । लक्षणं प्रदेशरो-
गाणामित्यर्थः ॥

२ । अस्मिन् अध्याये आदौ प्रदेशज्ञानस्य प्रयोजनं प्रदेशानित्यादि
श्लोकद्वयेन प्रतिपाद्य पश्चात् प्रदेशानां लक्षणानि क्रमेण एकचिं-
त्तोक्तौर्निर्दिष्टमाह । अतिप्रसिद्धेत्यादि ॥ सूना अधोजिज्ञासा सूना-
धोर्जीज्ञासापि च । इत्यमरः ॥ तथा इति सूनायाः ।

१ । नैव जानाति । २ । जः । ३ । अतएव इति । ४ । कः ।

५ । जिज्ञासु । ६ । कः । ७ । ऊर्ध्वे । ८ । कः ।

९ । ततोऽग्रे दन्तपीठिका । १० । कः ।

ततो दन्ताः^१ समुद्दिष्टा ऊर्द्धं दन्ता भवन्त्यधः ।
 चिवुकञ्चाधरोभाग^२ स्तेषां प्रोक्तं विचक्षयैः ॥ ४ ॥
 चिवुकस्थोपरिष्ठात्तु अधरौष्ठः प्रकीर्तितः ।
 चिवुकात् पार्श्वभागे तु हनुर्नामाभिधीयते ॥ ५ ॥
 सृक्कद्वयं विजानीयाद्वक्त्रपार्श्वगतं बुधः ।
 उत्तरौष्ठः प्रपाणास्थः^३ तदूर्द्धं प्रोथ उच्यते^४ ॥ ६ ॥
 नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वे प्रोथस्यैव व्यवस्थिते ।
 नासाच्छिद्रास्त्रिमध्ये तु घोणास्थः^५ समुदाहृतः ॥ ७ ॥
 घोणापार्श्वगतौ गरुडौ क्षीरिके च ततःपरम् ।
 नेत्रयोरधरे भागे^६ अश्रुपात उदाहृतः ॥ ८ ॥

तद्वये तालोरये । दन्तपीठकमिति दन्तानां पीठकं श्रावणं
 इत्येवम् इत्यर्थः । तेषां दन्तानाम् अधरोभागः चिवुकम् ।

५ । कपोली तत्परो हनुरित्यमरः । (शोबाल) Jaw ।

६ । सृक्कद्वयं श्रोत्रपार्श्वद्वयम् । Corner of the mouth. ।

८ । अश्रुपातः अश्रुपातनामकः प्रदेश इत्यर्थः ॥

१ । अयोदन्ताः । २ । का ।

२ । चिवुकाः खादरे भागे । २ ।

३ । प्रपाणास्थः । २ । ख ।

४ । प्रोथश्च समुदाहृतम् । २ । ग ।

५ । शोबालं समुदाहृतम् । २ । छ ।

६ । नेत्रयोर्द्वारे भागे । २ । ज ।

कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं भ्रुवते बुधाः^१ ।
 कर्णान्तिकाश्चोर्विधेया यस्य नासासमीपम्^२ ॥ ९ ॥
 सिंतासितच्च तन्मध्ये^३ नेत्रयोर्मूलाखं हि तत् ।
 प्रच्छादनं भवेद्दन्तं चाक्षिकूटमतःपरम् ॥ १० ॥
 तस्मादूर्ध्वं भ्रुवो र्खेखा सलाहच्च तदुत्तरम् ।
 ऊर्ध्वं सलाहदेशात् केशान्तश्च ततः श्रुवः ॥ ११ ॥
 ततः शिरो विजानीयात् श्रुवादूर्ध्वगतं बुधः ।
 शिरःपार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलान्तु शष्कुली^४ ॥ १२ ॥

९ । कर्णान्तिका तारका । तारकाश्चः कर्णान्तिकेत्यमरः । अक्ष
 अपाङ्गस्य । नासासमीपम् अः प्रदेशः सा कर्णान्तिका इत्यर्थः ॥
 १० । तर्हि नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादनापरनामकं भवेत् । तर्हि
 नेत्रच्छदेऽध्वनीत्यमरः । अक्षिकूटमीषिका चतुर्गोत्रको वा । ईषि-
 कालक्षिकूटकमित्यमरः ॥

११ । तस्मादक्षिकूटात् । सलाहं श्रवणप्रदेशम् । श्रवणदेशसलाहं
 स्यादित्यमरः । Forehead ॥

१२ । शष्कुली पुलिका कर्णच्छिद्रं वा । कर्णमूलान्तु पुलिके-
 त्यमरः ॥

१ । कर्णपार्श्वे च नेत्रान्तमपाङ्गः प्रोच्यते बुधैः । २ । अः ।

२ । कर्णान्तिकाश्चोर्विधेयाः अथ नासासमीपम् । अः ।

३ । तन्मध्ये । अः । अः ।

४ । शष्कुली । अः । अः ।

अपात्राद्द्यङ्गुले चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणः^१ ।
 शङ्खकर्णान्तरेचैव कटाक्षः समुदाहृतः ॥ १३ ॥
 विदुर्मर्मविदुश्चैव कर्णस्याधः षडङ्गुले ।
 घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्तितः ॥ १४ ॥
 अधस्ताच्च^२ निगालस्य गलमाहुर्मनीषिणः ।
 ततः कर्णं विजानीयाद्घोभागे विचक्षणः^३ ॥ १५ ॥
 वक्षः क्रोडं तथा चैव हृदयं कुक्षिमेव^४ च ।
 अनुपूर्वं^५ विजानीयाद्घोभागगतं बुधः ॥ १६ ॥
 ग्रीवा शोकप्रसिद्धा तु तस्याश्चोपरि केसरः ।
 ग्रीवास्त्वन्धान्तरे चैव वाहं प्राहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥

१३ । शङ्खं कलाटासि ॥

१४ । कर्णस्य अधः अधस्तात् षडङ्गुले अन्तर इति शेषः । वि-
दुगाम मर्मविदुः । तथोर्मथे विदुः पुमानित्यमरः ॥

१६ । पूर्वानुक्रमेण ।

१ । चावोडुग्राङ्गुले । कः ।

२ । अधस्तात् । २ । खः ।

३ । अधोभागे गतं बुधः । २ । खः ।

४ । कक्षमेव च । २ । खः ।

५ । आनुपूर्वं । २ । खः ।

बाहस्योपरिजन्तु स्यात् काकसं ककुदश्च तत् ।
 ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम् ॥ १८ ॥
 अंसके ककुदश्चैव निवन्द्ये परिकीर्तिते ॥ १९ ॥
 स्यातामंसादधो बाहू तयोर्वाङ्घ्रे षडङ्गुले ।
 बाह्वोरभ्यन्तरे विन्ध्यात् क्णश्चातिग्रसिद्धकम् ॥ २० ॥
 अधरे च ततो जानु निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।
 मन्दिरं पश्चिमोभागः कलापी जानुनोऽग्रिमः ॥ २१ ॥
 जानुनोऽध्याप्यधोभागे जङ्घां विन्ध्यादिचक्षुषः ।
 जङ्घापार्श्वे कलां विन्ध्यात् सन्ध्यश्चैषिकसंज्ञकम् ॥ २२ ॥
 अग्रतः पश्चिदस्तस्याः पश्चात् कूर्च उदाहृतः ।

१८। ककुदं वृषस्कन्धः। अथ काकसंस्थाने कीकस एव भवितुं युक्तः॥

१९। मन्दिरं जानुपश्चाद्भागः। कलापीसखे कलापीति सङ्गतं
मन्धे। कलापी जानुनोऽङ्गुलिपर्यन्तोभागः॥

२१। गुल्फावधिजानुपर्यन्तः प्रदेशः जङ्घा॥

१। बाहस्योपरि यत्तस्यात् । २। खः । जन्तुः स्यात् । गः ।

२। ककुदं क्रमात् । ३। काः । ३। पृष्ठमध्यतः । २। काः ।

४। ककुदश्चैव । २। गः । ५। जानुनोऽग्रतः । २। गः ।

६। जानुनोऽधरे भागे । २। खः । ७। पश्चिदस्तः स्यात् । गः ।

क्विणं तथैव' मध्यस्थमधोभागे च कुष्ठिकम् ॥ २३ ॥
 खुरसन्धिं ततो विन्ध्यादधोभागे ततः खुरम् ।
 खुरस्य पार्श्वे पार्श्विः स्यादग्रभागे जखोभवेत् ॥ २४ ॥
 खुरस्याधस्तर्लं चैव मण्डूकी तलमध्यतः १ ।
 खुरमासं विजानीयात् क्षीरिकाखं विचक्षणः ॥ २५ ॥
 हृदयात् परतः कुक्षी पार्श्वतश्च विभागतः ।
 कुष्ठिमध्ये भवेद्रन्ध्रमुपरन्ध्रं तदूर्ध्वगम् ॥ २६ ॥
 जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः ।
 रोमरात्रीं ततो विन्ध्यात् मूषकोशमतः परम् १ ।
 चाकव्याः प्रश्चिमे भागे पुटी स्थिचौ च कीर्तिते ॥ २७ ॥
 पुच्छमूलन्तु वाहानां मांसलं पुच्छमूलतः ।
 तस्याधः कीर्तितः पायुः सीवनी च ततः परम् ॥ २८ ॥

२३ । ततः खुरसन्धेः अधोभागे खुरम् ।

२६ । कुक्षी उदरः । रन्ध्रं उदरमण्डरः । तदूर्ध्वं तस्मात् हृदय-
मण्डरादूर्ध्वभागस्यम् ॥

२७ । स्थिचौ कटिप्रोथी । च च हन्धोभङ्गः जातः ।

१ । किञ्चनच । २ । खः ।

२ । कुष्ठिकी । २ । खः ।

२ । मध्यमा । २ । खः ।

३ । मूषकोशमतः परम् । २ । मः ।

५ । भावते पुच्छमूलतः । २ । खः ।

मुष्की च कटिसन्धिश्च ततो विन्ध्यात् परं बुधः ।
 अधस्तात् कटिसन्धेस्तु ऊरुसन्धिर्हृदाहृतः ॥ २६ ॥
 सन्धिनो फलसन्धिस्तु ऊरूपान्ताभिधानकः^१ ।
 ततः स्युरं^२ विजानीयात् तस्याधो मन्दिरं भवेत् ॥ ३० ॥
 क्रियन्वैव ततो विन्ध्यात् मन्दिराभ्याससंस्थितम् ।
 ततःपरं विजानीयात् कलां कूर्चश्च कुष्ठिकम् ॥ ३१ ॥
 सुरान्तसङ्गं^३ मण्डूकं ततो विन्ध्याद्विचक्षणः ।
 अग्नेज्जाद्वयश्चैव^४ वक्षोप्रीवाशिरोमुखम् ॥ ३२ ॥

२० । फलसन्धिः कोषसन्धिप्रदेशः, ऊर्ध्वोः उपान्ताभिधानकः
 उपान्तनामकः यः प्रदेश इति यावत् । ते सन्धिनो ॥ ततः सन्धिन-
 न्तरं यः प्रदेशस्तं स्युरं विजानीयात् ॥

३१ । अहोति । अप अह्नात् सुखान्ताः प्रदेशाः सम्भूय पूर्वकायः
 कथित इत्यर्थः । केवलं पृष्ठदेशो मध्यमकायः, तथा कटिदेशात्
 सुरान्ताः अपरो भागः पश्चिमः पश्चात्कथो मतः ॥

१ । ऊरुपान्ताभिधानकः । २ । खः ।

२ । स्युरम् । २ । खः ।

३ । सुरसर्गं च । २ । खः ।

४ । अग्नेज्जाद्वयम् । २ । गः । अग्नेज्जाद्वयम् । २ । खः ।

पूर्वकायः^१ समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः ।

आकटेः पश्चिमीभागः^२ सुरान्तश्चापरोऽमतः ।

इति प्रदेशा विख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः ॥ ३३ ॥

इति प्रदेशाध्यायः । .

१ । पूर्वकायात् । २ । खः ।

२ । पश्चिमे भागे । २ । खः ।

अथ

तृतीयोऽध्यायः ।

सर्वलक्षणः ।

अङ्गलक्षणानि ।

—००००—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वाहानां लक्षणं स्मृतम् ।
लक्षणं शृणु वाहानां मुनिना यत्तु भाषितम् ॥ १ ॥
सर्वदोषहरं नित्यं नृपाणां जयवर्द्धनम् ।
अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न ग्रहणोचिताः ॥ २ ॥
अतो लक्षणमेवादी तेषां वक्ष्यामि देहजम् ।
ओष्ठयोः सृक्कणोश्चैव जिह्वायां दशनेषु च ॥ ३ ॥
बद्धे तालुनि नासायां गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा ।
ललाटे मस्तके चैव केशे कर्णपुटे तथा ॥ ४ ॥
ग्रोवायां केशरे चापि स्कन्धे वक्षसि वाहके ।
जंघायां जानुनोश्चाधः कूर्चे पादे तथैव च ॥ ५ ॥

१ । अशुभैर्लक्षणैर्विष्यमापौरित्यर्थः ॥

२ । लक्षणं शुभाशुभलक्षणं ओष्ठादीनामित्यर्थः ॥

३ । जानुनोश्चापि । २ । कः ।

15947

Sl no. 19301

पाश्र्वयोः पृष्ठभागे च कुक्षौ कव्याश्च बालधौ^१ ।
 मेहने मुष्कयोश्चापि तथा चैवोरुकद्वयोः ॥ ६ ॥
 आवर्त्ते पुण्ड्रके पुष्पे^२ गतौ वर्णे स्वरे तथा ।
 महादोषे तथोत्पाते^३ छायायां गन्धसत्वयोः^४ ॥ ७ ॥
 प्रमाणे चैव^५ वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् ।
 शुभाशुभविवेकाय तद्विन्द्याद् बुद्धिमान् भिषक् ॥ ८ ॥
 शालिहोत्रादिभिर्ज्ञातं^६ चिकालज्ञानकोविदैः ।
 आताम्री पूजितावैष्टौ बालहीनौ मृदुत्वचौ ॥ ९ ॥
 सुप्रोद्यस्तूनतः शक्तो^७ विपरीतं विवर्जयेत् ।
 सृक्कणोमृदुता शस्ता जिह्वायां रक्तता तथा ॥ १० ॥

१ । बालधौ पुष्पे । कुक्षौ उदरे ॥

७ । आवर्त्तादिषु प्रमाणानेषु दादशसु लक्षणानि आवर्त्ताश-
 चायेषु क्रमेण वर्णयिष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥

८ । प्रमाणस्यैवेति पाठात् प्रमाणे चैवेति पाठः साधीयानिति
 मन्वामहे ॥

१ । सवालधौ । २ । खः । ५ । प्रमाणस्यैव वाहानाम् । २ । खः ।

२ । आवर्त्ते च स्वरे पुष्पे । २ । खः । ६ । तं विन्द्यात् । २ । गः ।

३ । महादोषे तजेत्याहः । २ । खः । ७ । शालिहोत्रादिभिः सम्यक् । २ । खः ।

४ । गन्धसत्वयोः । २ । खः । ८ । सुप्रोद्योत्तरवक्ष्ये । २ । खः ।

अतश्चान्यच्चि^१ दौषाय तन्वी दीर्घा च सा शुभा ।
घनाः^२ खिग्धाः सुबद्धाश्च समा दन्ताः सुशोभनाः ॥ ११ ॥
षट्संख्येष्वधरौष्ठे च तेषु व्यञ्जनसम्भवः ।
आननं तुङ्गघोणश्च^३ निर्मांसं प्रियदर्शनम् ॥ १२ ॥
सुगन्धि पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम् ।
तासु रक्तं प्रशस्तञ्च सुपुटे चैव नासिके ॥ १३ ॥
नात्युल्बणौ समौ गण्डौ^४ वाहानां कीर्तितौ शुभौ ।
अत्यन्तं निर्गते चैव सुबद्धे नैव चाविष्टे ॥ १४ ॥

११ । घनाः सान्द्राः । खिग्धा नतु रुचा इत्यर्थः । सुबद्धाः सुघ-
टिताः ॥

१२ । तेषु दन्तेषु । अधरौष्ठे नीचौष्ठे षट्संख्येषु षट्सित्यर्थः ।
व्यञ्जनसम्भवः प्रकाशसम्भावनेत्यर्थः । अङ्कुरोत्पत्तिर्वा ॥ प्रियदर्शनं
प्रशंसनीयमित्यर्थः ॥ तुङ्गघोणं उबनासिकम् । निर्मांसं नातिमा-
सकमित्यर्थः ॥

१३ । वक्त्रं मुखगङ्गर इत्यर्थः । सुपुटे इति सुशोभनावरणयुक्ते
इत्यर्थः । त्रिषु पात्री पुटी वाटीत्यमरः ॥

१४ । उल्बणौ उन्नतौ नात्युल्बणौ ईषद्भ्रान्तोन्नतिभावावित्यर्थः ॥

१ । अतोऽन्यत्वं च । २ । कः ।

२ । घन्याः । २ । गः ।

३ । आयतं तुङ्गघोणञ्च निर्मांसं परिकीर्तितम् । २ । खः ।

४ । नासितनू समौ गण्डौ । खः ।

प्रशस्ते वाजिनां नेत्रे मद्याभेऽमलतारके ।
 स्निग्धायते विशाले च श्लिष्टे मधुनिभेक्षणे ॥ १५ ॥
 स्वर्णप्रभे विशाले च शस्ते वाहस्य लोचने ।
 सावर्त्तञ्चाप्यनिसञ्च विशालञ्चैव वाजिनाम् ॥ १६ ॥
 ललाटं पूजितं प्राहुर्मुनयः शास्त्रकोविदः ।
 शिरः समं तथा दृत्तमावर्त्तद्वयभूषितम् ॥ १७ ॥
 केशाश्च मृदवः स्निग्धा बह्वयश्चैव पूजिताः ।
 ह्रस्वता^१ कर्णयोश्चैव तीक्ष्णता तनुता तथा ॥ १८ ॥
 अदीर्घरोमता चैव प्रशस्तेति^२ प्रकीर्त्तिता ।
 सुदृतां कुञ्चिताश्चैव धन्यां प्रोवां विदुर्बुधाः ॥ १९ ॥
 केशरश्च जटाहीनो मृदुश्चैव प्रशस्यते ।
 सुबद्धः सुदृद्यैव स्कन्धो वाहस्य पूजितः ॥ २० ॥
 प्रशस्तं विपुलं बद्धो निर्गतं विशिरञ्च यत्^३ ।
 अजुदृक्षसमौ^४ वाहू गूढं जानु प्रशस्यते ॥ २१ ॥

१८ । स्निग्धासिक्कणाः ॥ ह्रस्वता आकारतः तीक्ष्णता सूक्ष्म-
 भावः दीर्घेण । तनुता वेधेन चेत्यर्थः ॥

२० । सुबद्धः सुघटितः ।

२१ । प्रशस्तं कवाटविकृतं । निर्गतं वहिःस्त्रीतमिव स्त्रित-
 मित्यर्थः ॥

१ । अजुता । खः ।

२ । तत् । खः ।

३ । प्रशस्तो विप्रकीर्त्तितः । खः । ४ । उबद्धतसमौ । खः ।

अवका मांसहीना च वाजिजंघा शुभा स्मृता ।
 सुदृत्तं सुसमञ्चैव नातिस्तब्धं नचोन्नतम् ॥ २२ ॥
 कूर्धमेवंविधं विद्याद् ग्रन्थिग्रणं विवर्जितम् ।
 दृढमण्डूकिकायुक्तो वर्तुलः श्लिष्टसन्धिकः ॥ २३ ॥
 खुरः खरखुराकारः प्रशस्तः समुदाहृतः ।
 पार्श्वे चैव समे दृत्ते ऊर्द्धं मांसोपशोभिते ॥ २४ ॥
 अविलम्बि सुदृत्तश्च उदरश्चातिपूजितम् ।
 नातिदीर्घं समं पृष्ठं किञ्चिच्च विनतं शुभम् ॥ २५ ॥
 सुदृत्ता चैव पीना च कटिर्धन्या प्रकीर्तिता ।
 मृदुस्निग्धायतैर्युक्तं बालैः पुच्छं प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 दृषणौ च समौ दृत्तौ ईषलम्बावल्लोमशौ ।
 हृष्णवर्णविहीनन्तु श्रस्वं मेहनमीष्यते ॥ २७ ॥
 आनुपूर्व्यायतं पीनं शोभितश्चोरुकद्वयम् ।
 पूर्वजंघेव जंघादि खुरान्तश्चापि पश्चिमम् ।
 शालिहोषादिभिः प्रोक्तं मुनिभिः सर्ववेदिभिः ॥ २८ ॥

२५ । न लम्बमानम् ॥

२६ । पीना मांसला ॥

२८ । पूर्वजंघेव पश्चिमजंघादि खुरान्तमपि लक्षणयुक्तं प्रोक्तम् ॥

१ । शुभं कृतं सुदृत्तश्च समञ्चैव नतोन्नतम् । खः ।

२ । ग्रन्थिवर्णविवर्जितम् । कः. खः ।

आवर्त्ताः ।

अघातः संप्रवक्ष्यामि आवर्त्तानां विनिश्चयम् ।
 शुभाशुभविवेकाय यथा शास्त्रे^१ व्यवस्थितम् ॥ २९ ॥
 विंशतिस्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यधिकाः स्मृताः ।
 उत्तरौष्ठं प्रपाणं स्यात्तत्रावर्त्ताः शुभावह्वाः ॥ ३० ॥
 सृक्कणोश्च तथा प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ।
 चयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो यस्य रोमजाः ॥ ३१ ॥

३० । आवर्त्ताः शुभाशुभभेदेन साकल्येन षष्टवतिप्रकाराः । तेषु
 विंशतिः शुभाः । प्रथमं प्रपाणादिषु शुभप्रदेशेषु तानेव वर्णयति ।
 उत्तरौष्ठमित्यादिभिः । शुभावर्त्तस्थानानि तु नकुल्लथोदशविधा-
 न्याह । “ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा । पादे पक्षे
 मणीषन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥ स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे
 चिक्रे तथा । आद्यात्त्रयोदशावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः” इति ॥
 अथ शुक्लाचार्यः “गलमध्ये पृष्ठमध्ये उत्तरौष्ठेऽधरे तथा । कर्णने-
 चान्तरे वामकुक्षौ चैव तु पार्श्वयोः । ऊरुषु च शुभावर्त्तौ वाजिना-
 मगपादयोः । आवर्त्तौ शान्तरौ भाले सूर्यचन्द्रौ शुभप्रदौ” इति ।
 ये प्रपाणगलकर्णसंस्थिताः पृष्ठमध्यनयनोपरिस्थिताः । ओष्ठसन्निभुज-
 कुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसहिताः सुप्तोभना इति षट्संस्थिताचाम् ॥
 एवमशुभदेशाश्च अगन्तरं अशुभावर्त्तकथनप्रसारे कथयिष्यति ॥

३१ । अथ यस्य वाजिनः सृक्कणोः चयश्चत्वारो वा रोमजाः

द्वौ वा ललाटजौ^१ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ।
 आनुपूर्व्या स्थिता चोर्द्ध्वं ललाटे रोमजास्त्रयः ॥ ३२ ॥
 निःश्रेणी नाम सां ख्याता भर्तुः सर्वार्थसाधिनी ।
 शिरःकेशान्तयोर्मध्ये श्रवो नामाभिधीयते ॥ ३३ ॥
 तत्रावर्त्तः स्मृतोऽश्वस्य भर्तुर्जयविवर्द्धनः ।
 घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्त्तितो बुधैः ॥ ३४ ॥
 तस्मिन् देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत् स्मृतः ।
 कर्णमूले तथा वाङ्मोः केशान्ते मस्तके तथा ॥ ३५ ॥

आवर्त्ताः सन्तीति शेषः । ते सर्वकामफलप्रदाः प्रोक्ताः उक्तञ्च अग्नि-
 पुराणे । “सङ्कशाच्च ललाटे च कर्णमूले निगालके । वाङ्मूले गले
 श्रेष्ठा आवर्त्ताः” इति ॥

३२ । ललाटे आनुपूर्व्या त्रयो रोमजाः निःश्रेणी नाम्ना कथ्यन्ते
 इति फलितार्थः । अत्र शुक एवमाह । “आवर्त्तचितयं भाले शुभ-
 चोर्द्ध्वं साकारं । अशुभघ्नातिसंलग्नमावर्त्तचितयं तथा ॥ चिकोण-
 चितयं भाले आवर्त्तानान्तु दुःखदम्”—इति । अत्र नकुलो ललाटस्त्रा-
 वर्त्तत्रयस्य चिक्रुट इति नाम ददौ । “त्रयो यस्य ललाटस्त्रा आवर्त्ता
 अश्वरोत्तराः । चिक्रुटः स परिश्रेयः वाजिष्टुद्धिकरः परः”—इति ॥

३४-३५ । घण्टाबन्धेति । निगालस्त्रावर्त्तस्य देवमणिलं नकुलो-
 ऽप्याह कथा । निगालस्यो य आवर्त्तः स हि देवमणिः स्यत इति ॥ ३

आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके ।
 आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः ॥ ३६ ॥
 एकः कण्ठे भवेत् स्पष्टः स धन्यः सर्वकामदः ।
 रन्ध्रे चैव यदा भर्त्तुरीक्षितार्थ'प्रदे भवेत् ॥ ३७ ॥
 उपरन्ध्रे भवेच्चैव' रोमजश्चातिपूजितः ।
 शङ्खचक्रगदावज्र'शुक्तिपद्मो'पमाश्च ये ॥ ३८ ॥

३६ । अत्र कर्णमूलावर्त्तस्य शूभत्वं नकुलशुक्रावाहृतः । “कर्णमूले यदा-
 वर्त्तस्तन्मध्ये तथा परः । विजयाख्याकुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ”
 इति ॥ कण्ठजावर्त्तस्य च नकुलशुक्रौ चिन्तामणिरिति नाम दत्तः ।

३७ । “कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽस्य प्रजायते । चिन्तामणिः
 च विशेष्यिन्नितार्थविष्टद्विदः” इति ॥ रन्ध्रे कुचिविवरे । उपरन्ध्रे
 रन्ध्रेऽस्त्रे प्रदेष्टे इत्यर्थः । एते प्रपाणसङ्कललाटकर्षणिसालबाहु-
 केभ्यान्मस्तकवचाःकण्ठरन्ध्रेपरन्ध्रेषु आवर्त्ताः प्रशस्ताः कथिताः ॥

३८ । शङ्खेत्यादि । अत्र शूभदेशजानां विशेषशूभत्वनिर्द्देशान्
 तेषां शङ्खाद्यानां स्वभावशूभत्वं गम्यते ॥ “शङ्खचक्रगदापद्मवेदि-
 स्सस्त्रिकवज्रिभः । प्रासादतोरणधनुःसपूर्णेकलसाकृतिः ॥ स्वस्त्रिक-
 चङ्गीनखद्वग्नीषसाभः शूभो भ्रमः” इति शुकः ॥

१ । अक्षितार्थप्रदः । खः । १ । पद्म । खः ।

२ । उपरन्ध्रेऽस्त्रे चैव । खः । ४ । वज्र । खः ।

विशेषेण शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः ।
 अतर्ज्ज्वं प्रवक्ष्यामि रोमजानतिमिन्दितान् ॥३८॥
 भर्तुः क्लेशावहान् सर्वान् धनप्राणापहारकान् ।
 नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः प्रोथ उच्यते ॥ ४० ॥
 तत्र भर्तुर्विनाशाय रोमजश्च प्रकीर्तितः ।
 जर्ज्वं नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेशकारकः ॥४१॥
 गण्डयोश्चैव भर्तारं हन्त्यावर्त्तो दुरासदः ।

३८ । अथाशुभावर्त्तस्नानानि क्रमेणोच्यन्ते । तत्र शुकः “अशु-
 पातहृत्पुण्ड्रहृत्प्रोथवक्षिषु । कटिश्शुजातुसुष्मककुम्भाभिगुदेषु
 च ॥ दक्षकुक्षौ दक्षपादे त्रशुभो भ्रमरः वदा” । तथा,—“पादोर्ज-
 सुखो भ्रमरो ह्येको वापि स निन्दितः । अशुभञ्चातिपंसंज्ञमावर्त्त-
 दितश्च तथा ॥ चिकोषजितश्च भाले आवर्त्तानाम् दुःखदम्”—
 इत्यादि ॥ “अशुपातहृत्पुण्ड्रहृत्प्रोथश्शुजातुसुष्मकटिवक्षिजातुनि । सुष्म-
 नाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिषरषेषु चाशुभाः” इति वृहत्संहिता ॥
 “कक्षायां जातुमेत्रे च चित्र्यां पुच्छसन्निधौ । पुच्छे गृह्ये वसावष्ट
 आवर्त्ता अधमा ह्ये” इति मनुष्यः ॥

४२ । गण्डयोरुत्सावर्त्तस्नायभेदेन शुकः शुकः शुकः ।
 “एकोऽथवा कपोलस्यो वसावर्त्तः प्रवृत्त्यते । वर्त्तमानः स विशेषः

१ । अशुभेहितान् । कः ।

२ । मन्वन्तवैव । कः ।

३ । रोमजोऽथवा कीर्तितः । कः ।

अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षोरघः ॥ ४२ ॥
 तषावर्त्तो भवेद्भीमः स्वामिनः कुलनाशनः ।
 अपाङ्गाद्दृष्टुले चैव प्रदेशः शङ्ख उच्यते ॥ ४३ ॥
 तस्मिन् भर्तुर्विनाशाय भवेद्दाहस्य रोमजः ।
 सूप्रदेशसमुद्भूत' आवर्त्तो नैव पूजितः ॥ ४४ ॥
 सुहृद्वियोगकृत् सः स्याद्भर्तुरर्थावसादकः ।
 मन्यां ग्रीवां शिरो विन्ध्यात्तषावर्त्तस्तु कुत्सितः ॥ ४५ ॥

स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥ गण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणा-
 मयः । स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंश्रकः ॥ तद्दत्तामाश्रयः
 क्रूरः प्रकरोति धनसयम्” इति । एवं शुकोऽप्याह । “कपोलस्यौ
 चदावर्त्तो दृश्यते यस्य वाजिनः । यत्रोद्विक्तौ प्रोक्तौ राज्यद्विक्तौ
 मतौ ॥ एकोऽथवा कपोलस्यौ चदावर्त्तः प्रदृश्यते । शर्वीणाम स
 विन्ध्यातः स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥ गण्डसंख्यो चदावर्त्तो वाजिनो
 दक्षिणाभितः । स करोति महासौख्यं स्वामिनां शिवसंश्रकः ॥ तद्द
 दत्ताभितः क्रूरः प्रकरोति धनसयम् । इन्द्राभौ तावुभौ ब्रह्मो
 नुपराज्य विद्विदौ” इति ॥

४३ । अपाङ्गात् तेषपार्श्वद् दृष्टुले जङ्घे इति श्रेवः ।

४५ । ग्रीवायामावर्त्तयस्य तु शुभवसाह शुकः । “एवमेव

कक्षयोश्चापि संग्रामे स्वामिनश्चाशु घातयेत् ।
 चिवुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः ॥ ४६ ॥
 प्रदेशस्तु हनुर्नाम तत्रावर्त्तो हि दारुणः ।
 अधरौष्ठस्य बाधस्ताच्चिवुकं हि प्रसिद्धकम् ॥ ४७ ॥
 तस्मिन् पापो भवेद्भर्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ।
 कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये गलक उच्यते ॥ ४८ ॥
 तत्रावर्त्तं स्मृतः^१ पापः स्कन्धसन्धिगतश्च यः ।
 अधस्ताज्जघयोश्चैव ग्रन्थिः कूर्च इति स्मृतः ॥ ४९ ॥

प्रकारेण चयो घीवां समाश्रिताः । चयावर्त्तः स वाजीशो जायते
 नृपमन्दिरे^२ इति ॥

४६ । कक्षावर्त्तस्याशुभले नकुलः । “एकावर्त्तो भवेद्यस्य कक्षान्ते
 वाजिनो यदा । स रणे मृत्युमाप्नोति दौ च स्वामिविनाशनौ”
 इति ॥ एवं शुकौऽपि, यथा,—“यस्यावर्त्तो वक्रगतौ कुक्ष्यन्ते
 वाजिनो यदि । स नूनं मृत्युमाप्नोति कुर्यादा स्वामिनाशनम्”
 इति ॥

४८ । कर्णसमीपस्थस्य निन्दितत्वमाह शुकः । “अमः कर्ण-
 समीपे तु शुक्री चैकः स निन्दितः” इति ॥

४९ । शुकस्तु गक्षावर्त्तस्य शुभत्वमाह । “गलमध्ये शुकस्त्वैक
 सर्वाशुभनिवारणः” इति ॥ स्कन्धपार्श्वयोश्चापि शुभले शुकः । “स्कन्ध-

तत्रावर्णः स्मृतो भर्तुः संग्रामे जीवितान्तकत् ।
 कूर्पादष्टाङ्गुलं चोर्द्धं पार्श्वयोस्तु कला स्मृता ॥५०॥
 तत्र भर्तुः शराघातौ जीवितान्तश्च रोमजः ।
 ककुदं हृषभस्येव सुव्यक्तमुपलक्षयेत् ॥५१॥
 वाजिनो यस्य तत्र स्यादावर्णः^१ स्वामिंश्चाशनः ।
 ककुदस्य पुरोभागे समीपे वह उच्यते ॥५२॥
 भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन्नाशाय रोमजः ।
 काकसेतु^२ च यस्य स्यादावर्णस्तस्य दाहणः ॥५३॥
 रणे हतः समं भर्षा क्रव्याद्भिः स विलुप्यते ।
 क्रोडे चैवासने चापि हृदये चैव जानुनि ॥५४॥
 अवरणाः स्वामिघाताय भवन्त्येव न संशयः ।
 पार्श्वयो रोमजो यस्य स चाश्वो नयति क्षयम् ॥५५॥
 सपक्षश्चाशु भर्त्तारं नीहाराभु यथा रविः ।
 कूर्पस्याधः प्रदेशस्तु कुष्ठिकः^३ परिकीर्तितः ॥५६॥

पार्श्वे यदावर्णः स भवेत् पद्मलक्ष्यः । करोति विविधान् पद्मम्
 कामिवः सततं सुखम्” इति ॥

५४ । जान्वावर्णश्च फलमाह नकुलः । “जानुदेहे यदावर्णो
 वाजिनः संप्रहृष्यते । प्रवासं सततं ब्रूते स भर्तुः क्षेपसंयुतम्” इति ।
 “जानुसंख्या यदावर्णाः प्रवासक्षेत्रकारकाः” इति श्रुतः ॥

१ । उपलक्ष्यते । ख ।

२ । काकुदेहे । ख ।

३ । आवर्णस्तु विनाशकः । ख ।

४ । कुष्ठिकः । ख ।

अधन्यस्तत्र वाहस्य जंघयोर्जानुनोश्च यः ।
 नाभिजो मुष्कजश्चैव चिकजश्च विशेषतः ॥ ५७ ॥
 पुष्कमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्तितः ।
 कुक्षौ व्याधिं^१ नियच्छन्ति रोमजाः कुक्षिसम्भवाः ॥ ५८ ॥
 पायुसीवनिमध्यस्था^२ नैव धन्यास्तु कीर्तिताः ।
 सिक्कपिण्डे^३ स्थूरके चैव यस्यावर्तो हि वाजिनः ॥ ५९ ॥
 लिङ्गावर्तः स विख्यातो भर्तुः सर्वार्थनाशकः ।
 शतपादीति विख्यातस्तथा वै मुकुलोऽपरः ॥ ६० ॥
 आवर्तश्चैव संघातः पादुकश्चार्धपादुकः ।
 शुक्तिश्चैवावलीढश्च आवर्तः कीर्तितोऽष्टधा ॥ ६१ ॥

५७। चिकजश्च फलमाह शुकः। “चिकजश्च घदावर्तः स्त्री-
गणस्य विनाशनः” इति ॥

५८। पुष्कमूलावर्तफलं शुकार्थं आह। “पुष्कमूले घदा-
वर्तो धूमकेतुरनर्थकः” इति। एवं मुकुलोऽपि आह। “पुष्कदेवे
घदावर्तो वाजिनः संप्रदृश्यते। धूमकेतुरिति ख्यातः स व्याधो दूरतो
भूयैः” इति ॥

६०। अत्र शुकः। “मध्यदन्तात् पार्श्वगतात् चैव शतपदी कर्षेः।
न चैवात्यशुभा वृष्टसुखी शतपदी मता” इति ॥

१। जंघतोः कान्तश्च। खः।

२। व्याधिः क्षयं याति। खः।

३। पायुसीवनिमध्ये सुः। खः।

४। सिक्कपिण्डे सुदुर्लभः। खः।

वाजिदेहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः ।
 शतपादीसमाकारः शतपादीति कीर्तितः ॥ ६२ ॥
 जातीमुकुलसङ्काशो मुकुलः समुदाहृतः ।
 आवर्णो धर्मिर्बालैः^१ संघातो रोमपुञ्जकैः^२ ॥ ६३ ॥
 शक्तिश्च शक्तिसंस्थानैः रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः ।
 वत्सावलीढकाकारोऽवलीढः^३ परिकीर्तितः ॥ ६४ ॥
 पादुकः पादुकाकारस्तथा चैवाङ्गपादुकः ।
 वामे विशेषसंस्थाने निर्दिशेन्मतिमान् भिषक् ॥ ६५ ॥
 शास्त्रमार्गानुसारेण यथाप्रोक्तं विचक्षणैः ।
 एतेषामेव सर्वेषामावर्णानां तपोधनैः ॥ ६६ ॥
 रोमजति कृता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः ।
 शुभाशुभौ तु यच्च द्वौ तत्रैको न फलप्रदः ॥ ६७ ॥

६२ । शतपादी (काण्डाद इति भाषा) । तन्मुखाकारः शतपादी ।
 तथा जातीकारकसदृशाकारो य आवर्णः स मुकुलः कथितः ॥

६४ । व्यक्तलक्षणैः प्रकटचिह्नैः । शक्तिसंस्थानैः शक्त्याकारैः
 रित्यर्थः । शक्त्यावर्णं मुकुलः । “शक्त्याख्यौ तालुकान्ताखावावर्णौ
 कीर्तिषद्भिरौ । इयस्य खामियुक्तस्य सदैव सुसुखावसौ” इति ॥

६६ । वत्सस्य अवलीढकाकारः जिह्वासदृश इत्यर्थः ॥

१ । धर्मिताः खः ।

२ । एतेषामेव कीदृशः खः ।

३ । रोमपुञ्जकः खः ।

एको^१ हेमा दहेत्यापं तेन दोषो^२ न दुष्यति ।
 अथवा द्विजमुखाय वेगादिगुणवान्^३ इयः ॥ ६८ ॥
 दत्त्वा ग्राह्यः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकुदी ।
 श्रीदृष्टो^४ रोमजस्रैव रोचमानस्तथैव च ॥ ६९ ॥
 अङ्गदी मुंषली चैव राज्यरत्नप्रदः सदा ।
 प्रपाणे^५ मारुतं विन्ध्याल्ललाटे च हुताशनम् ॥ ७० ॥
 उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रसूर्यौ च मूर्धनि ।
 रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरो हरिः^६ ॥ ७१ ॥
 इत्येवं पूजिता ह्येते दशावर्त्तास्तु वाजिनः ।
 अप्येकेन विहीनाश्चेद्^७ भवेयुरगुभास्तदा ॥ ७२ ॥

७०-७१ । इत्येते मारुतादयो दशविधावर्त्ताः पूजिताः ।

अथ अग्निपुराणे,—“रन्ध्रोपरन्ध्रयो द्वौ द्वौ द्वौ मसकवचसोः ।
 प्रपाणे च ललाटे च कण्ठावर्त्ताः शुभा दश” इति ॥ नकुलस्तु
 ललाटस्यैकावर्त्तस्य सूर्यसंज्ञत्वं प्राह । यथा,—“ललाटे यस्य चावर्त्ता
 यस्यैकः सम्पुजायते । स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिनः सूर्यसंज्ञक”
 इति ॥ “भास्त्रे चोर्द्धसुखः शुभः” इति शुक्रः ॥ अथ नकुलः ।
 “ललाटे युगलावर्त्ता अश्विनौ सम्पुकीर्णितौ । वाजिनो यदि तौ
 ख्यातां राष्ट्रद्विकरी परौ” इति ॥ अथ इकोऽपि किञ्चिद्विषेष्ट

१ । एवं । खः ।

२ । दोषेण ।

३ । वे वेगादिगुणाधिकाः । खः ।

४ । श्रीवत्सः । कः ।

५ । अपाने । खः ।

६ । हरिः इदौ । खः ।

७ । विहीना ये । खः ।

पुष्पाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुष्पाणां लक्षणं शुभम् ।
 आनुपूर्व्या^१ यथादृष्टं मुनिभिस्त्वर्थवेदिभिः^२ ॥ ७३ ॥
 शुक्तिशङ्खगदाखड्गपद्मचक्राङ्गुशोपमाः ।
 शरासनसमाकाराः प्रशस्ताः पुष्पकाः स्मृताः ॥ ७४ ॥
 मत्स्यधृङ्गारप्रासादसर्ग्वेदीयूपसन्निभाः ।
 श्रीवृक्षदर्पणाकाराः^३ शुभदाः परिकीर्तिताः ॥ ७५ ॥

वर्णयति । “सलाटे यस्य चावर्णदितयस्य समुद्भवः । मसके च द्वतीयस्य पूर्णवर्षोऽयमुत्तमः ॥ आवर्णो वान्तरौ भाले चन्द्रसूर्यौ शुभप्रदौ । मिलितौ तौ मध्यफलौ अतिलग्नौ तु दुःफलौ” इति ॥ “तेषां प्रपाण एषो सलाटे केशेषु च भ्रुवावर्णः । रग्भोपरग्भमूर्ध्नि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ” । दृष्टंरचिता ॥

७३ । पुष्पाणामिति शुक्लाद्याकाराः भिन्नाकारा वा अश्वशरीरेषु चिह्नविशेषाः तेषाम् ॥

७४ । शुक्लाद्याकाराः प्रशस्ताः । एतदतिरिक्ता अप्रशस्तात्पार्श्व्या इति भावः । ते च काकाद्याकाराः इति वक्ष्यति ॥

७५ । अस्यानां हृदयस्यः श्वेतरोमावर्णविशेषः श्रीवृक्षः । “तथा वक्षसि बाहस्य श्रीवृक्षक उदाहृत” इति शरावली । श्रीवृक्ष-दर्पणाकारा इति पाठे श्रीवृक्षवर्धनीय आकारो येषां ते तथोक्ताः । इदं श्लोकद्वयं ख-पुस्तके नास्ति । “श्रीवत्सदर्पणाकाराः” इति पाठे श्रीवत्सनामकरोमजावर्णवत् दर्पणवत् आकारो येषां ते ॥

१ । अनुपूर्व्या इत्यथोदिष्टम् । ख । यथादृष्टिः । क । २ । शुक्लाद्याणि । क ।
 ३ । श्रीवत्सदर्पणाकाराः । क । दर्पणाकाराः । म ।

शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्री व्याप्य तिष्ठति ।
 स धन्यः पूजितो नित्यं ऋजुकर्षैव^१ यो भवेत् ॥ ७६ ॥
 पर्वतेन्दुपताकाभा ये च स्रग्दामसन्निभाः ।
 ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः ॥ ७७ ॥
 इति पुण्ड्राः शुभाः प्रोक्ताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः ।
 अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ॥ ७८ ॥
 काककङ्ककवन्धाहि^२शृभ्रगोमायुसन्निभाः ।
 असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रका नैव पूजिताः ॥ ७९ ॥
 तिर्य्यग्माक्षैव विच्छिन्नाः शृङ्खलापाशसन्निभाः^३ ।
 श्रुलाप्रा वामदेहस्याः पुण्ड्रका न शुभाः स्मृताः ॥ ८० ॥

७६ । ऋजुगः सरल इत्यर्थः ॥

७९ । काकोत्यादि । काकः प्रसिद्धः । कङ्कः पक्षिविशेषः (काँक)

इति प्रसिद्धः । कवन्धः अमलककलेवरः । अहिः सर्पः । शृभ्रः
(शृङ्गुनि) इति प्रसिद्धः । गोमायुः शृङ्गालः । तैः सन्निभाः सदृशाः ॥

८० । शृङ्खलापाशसन्निभाः शृङ्खलरज्जाकाराः । तिर्य्यग्मा इति
वे प्रीरे तिर्य्यग्मावेन खिता इत्यर्थः । विच्छिन्ना विच्छेदं प्राप्ताः ।
श्रुलापाः श्रुलापवत् श्रुलापभागाः । एवम्भूता वामपार्श्वस्थाः पुण्ड्रका
शुभाः ॥

१ । ऋजुगः गः । ऋजुगः । खः । २ । पाशघोनिवाः । खः ।

३ । श्रुलापः । खः ।

जिह्वाकल्पवह्नाशि^१ भस्मवर्णनिभानि^२ च ।

पुण्ड्रकाशि^३ न शस्यन्ते भिन्नवर्णानि^४ वाजिनः ॥ ८१ ॥

पुष्यादि ।

आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्यन्यवर्णगाः ।

विन्दवः पुष्यसंज्ञास्तु ते द्विताहितसंज्ञकाः^५ ॥ ८२ ॥

८१ । जिह्वेत्यादि । जिह्वायां कल्पवह्नाशि, तथा भस्मवर्णनि-
भानि भस्मवर्णतुल्यानि भिन्नवर्णानि स्ववर्णभिन्नवर्णानीत्यर्थः । वाजिनः
पुण्ड्रकाशि न शस्यन्ते न प्रशस्यन्ति भवन्ति ॥ जिह्वाकल्पवह्नाशीति
पाठे जिह्वानि वक्षानि कल्पवाशि कल्पपीतानि वह्नाशि च । तथा
भस्मवर्णनिभानि दग्धवर्णसङ्घानि । तथा यानि च भिन्नवर्णानि
भिन्नवर्णानि पुण्ड्रकाशां तानि न शस्यन्ते ॥ जिह्वाकल्पोति पाठो न
सङ्गतः ॥

८२ । आगन्तवो न तु सहजाः । अन्यवर्णाः स्ववर्णभिन्नवर्णा
इत्यर्थः । विन्दूनां पुष्यसंज्ञत्वे नकुलः,—“यस्य रोमविभेदेन जायन्ते
रोमविन्दवः । पुष्याख्यः स परित्याज्यः सर्ववाजिभयावहः” इति ॥
इति भास्करप्रदेशविशेषाश्रयेणैव द्विताहितसंज्ञा तेषां भवतीत्यर्थः ॥

१ । जिह्वाकल्पवह्नाशि । खः ।

२ । भस्मवर्णनिभानि । गः ।

३ । पुण्ड्रकाशां विषयमिति । खः ।

४ । भिन्नवर्णानि यानि च । गः । कः ।

५ । द्विताहितकारकाः । खः ।

तेषां प्रदेशभेदेन^१ लक्षणं यद् व्यवस्थितम् ।
 तत्तथैव समासेन विसृष्टं क्रीर्ष्यतेऽधुना ॥ ८३ ॥
 अपाने च ललाटे च भ्रुवोर्मूर्धनि^२ कर्णयोः ।
 निगात्रे चैव केशान्ते पुष्यं धन्यतमं स्मृतम् ॥ ८४ ॥
 स्कन्धे वक्षसि कक्षे^३ च मुष्कयोर्बाहुकेशयोः^४ ।
 हृन्धोः पृष्ठे च वाहानां पुष्यं स्वामिहितप्रदम् ॥ ८५ ॥
 नाभौ केशे^५ तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् ।
 पुष्यं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ॥ ८६ ॥
 अप्रशस्तानि दृष्टानि मुनिभिर्यानि वाजिनाम्^६ ।
 तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्याख्यागमदर्शनात्^७ ॥ ८७ ॥
 अधरौष्ठे कठे^८ प्रेथे उत्तरौष्ठे तथैव च ।
 घोषायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः ॥ ८८ ॥

८३ । प्रदेशभेदेन अपानादिस्थानविशेषेण ॥

८८ । भ्रुवोरिति दिवचनेन भ्रुवयश्च प्रशस्तं एकस्वस्य चाप्रशस्तमिति गम्यते । एवं गण्डशङ्खयोरपि ज्ञेयम् ॥

१ । प्रदेशदेशे च । खः ।

२ । कर्णे मूर्धनि । खः । कुवे । कः ।

३ । कक्षार्था । कः ।

४ । मुष्के वा केशके भ्रुवि । गः । बाहुके मुखे । खः ।

५ । नाभिदेशे । कः । नाभी देशे । गः ।

६ । प्रास्तः । खः ।

७ । पुष्याख्यायानि दर्शनात् । खः । च । कठे । गः ।

ग्रीवायाश्च वहे चैव^१ सृक्तयोः स्त्रुरके स्त्रिचि^२ ।
 पायौ क्रोडे च पुष्यासि निन्दितानीति निश्चयः ॥ ८८ ॥
 रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्यं सर्वं च नेष्यते ।
 शुभप्रदेशसञ्जातं^३ भवेत् साधारणं ततः ॥ ८९ ॥
 पुचलाभं धनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा ।
 विन्द्यात् पुष्यैः शुभैर्भर्तुरशुभैश्च विपर्ययम् ॥ ९१ ॥
 सर्वाङ्गपुष्यितो बाजी परित्याज्यो न संशयः ॥ ९२ ॥

मतयः ।

दूरमुत्क्षिप्य यः पादांस्तप्ताङ्गारान् स्पृशन्निव ।
 पुलं याति^४ सुसंहरुष्टो बाजी भद्रगतित्तु सः ॥ ९३ ॥
 पूजिता वृषमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः ।

८८ । स्त्रुरके मन्दिरोपरिस्त्रप्रदेशे । स्त्रिचि कटिप्रोथे । स्त्रिचि
 स्त्रिचौ कटिप्रोथे । इत्यमरः ॥

८९-९४ । अथानां गतिपूज्यत्वे शुकः,—“उष्यैः पदन्वाद्यगतिः

१ । ग्रीवायाश्चैव वाहे च । लः ।

२ । स्त्रिचि । लः ।

३ । शुभप्रदेशे । लः ।

४ । पुलं च । लः ।

५ । पुष्या याति संहरुष्टः । लः ।

अतोऽन्धगतयो^१ नेष्टाः सर्वद्वैषः^२ तुरङ्गमाः^३ ॥ ८४ ॥

सङ्कीर्णा विकटभ्रष्टा^४ वक्रा सौष्ठववर्जिता ।

अत्यूर्ध्ववक्षिता^५ चैव वाजिनां निन्दिता गतिः ॥ ८५ ॥

षोडशच्छोटिकाभिस्तु^६ करवेष्टितजानुभिः^७ ।

शतं द्विगुणितं गत्वा^८ हस्तानां पुनरेति यः ॥ ८६ ॥

द्विपथात्रगतिश्च थः । मयूरहंसतिस्तीरपारावतगतिश्च थः ॥ ऋगोत्र-
वानरगतिः पूज्यो वृषगतिर्ध्वः” इत्यादि ॥

८५ । गतिनिन्दितत्वमाह सङ्कीर्णिति । सङ्कीर्णा सङ्कुचिता । विकट-
भ्रष्टेति विकटं विषमं यथा तथा भ्रष्टा स्वस्थिता दुदत्क्षिप्ताधःपा-
तेत्यर्थः । वक्रा न तु धरणा । सौष्ठववर्जिता रामणीयकविरक्षिता
इत्यर्थः । अत्यूर्ध्वं अत्युन्नता । वक्षिता भङ्गीयुक्ता ॥

८६ । उत्तममध्यमाधमगतौ परिमाणमाह । षोडशेति । षोडश-
च्छोटिकाभिरिति षोडशपरिमिताङ्गुलिस्कोटदानं धावता समयेन
भवति तावता काखेनेत्यर्थः । करवेष्टितजानुभिरिति जानुनी कराभ्यां

१ । अतोऽन्धगतयो नेष्टाः । थः ।

२ । सर्वद्वैषतुरङ्गमाः । थः ।

३ । वक्रावभ्रष्टा । थः ।

४ । अत्यूर्ध्वं चैव वक्रा च । थः ।

५ । षोडशच्छोटिकावास्तु । थः । श्लेषाः । थः ।

६ । करवेष्टितजानुभिः । गः ।

७ । इत्यादि । थः ।

स श्रीभ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः ।
दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा ह्याः ॥ ६७ ॥

वर्णाः ।

चक्रवाकादिभिर्वर्णैः^१ शालिहोषादिभिः स्मृतैः ।
पाटलाद्यैश्च लोकस्य व्यवहारो न सांप्रतम् ॥ ६८ ॥
तस्मात् प्रसिद्धकान्^२ वर्णान् वाजिनां देहसम्भवान् ।
समासेन यथायोगं कथयाम्यनुपूर्वशः^३ ॥ ६९ ॥

वेष्टयित्थर्थः । यदा करवेष्टितगामिभिः करं वेष्टयित्वा गच्छन्ति-
रित्यर्थः ॥

६७ । दशहीना इति दशभिर्हस्तैः हीना इत्यर्थः ॥

६८-६९ । यद्यपि चक्रवाकादिवर्णाः शालिहोषादिभिः स्मृताः,
तथापि साम्प्रतं तेषां लोके अव्यवहारात् तान् परित्यज्य लोक-
प्रसिद्धानेव वर्णान् कथयति । ते च प्रसिद्धा वर्णाः नकुलेनोक्ता
न तु वर्णविशेषेण सर्वेषां संज्ञाविशेषोऽकारि । “सितो रक्तसाया पीतः
धारङ्गः पिङ्ग एव च । नीलः कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्वतः ॥
पट्टार्धो भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रशस्तते” । तथा,—“श्वेतः प्राणेश-
सहायो रक्तः कुङ्कुमवर्जितः । हरिद्रासद्गुणः पीतः धारङ्गः कर्पूरः

१ । चक्रवाकादिभिर्वर्णैः । गः ।

२ । तस्मात् प्रसिद्धिर्भवति वर्णैः वाजिनां देहसम्भवम् । गः ।

३ । अनुपूर्वतः । खः ।

श्वेतः कौकाह इत्युक्तः कृष्णः खुङ्गाह' उच्यते ।
 पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः ॥ १०० ॥
 पक्वतालनिभो वाजी कषाहः परिकीर्तितः ।
 पीयूषवर्णः सेराहो गर्दभाभः सुरूहकः^१ ॥ १०१ ॥
 नीलो नीलक' एवाश्च स्त्रियूहः कपिलः स्मृतः ।

स्मृतः ॥ पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्वाभ्रवन्निभः । कृष्णो जम्बू-
 फलाकारः शालजैः समुदाहृतः ॥ पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्वात्सि-
 तलोचनः । चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः" इति ॥

१०० । कौकाहः । अथं कर्कोऽपि उच्यते । "चिते तु कर्कको-
 काहौ" इति हेमचन्द्रः । खुङ्गाहः कृष्णघोटकः । "कृष्णवर्णं तु खुङ्गाहः"
 इति च हेमचन्द्रः । पीतको हरितः कथ्यते । "हरिद्रासदृशः पीतो-
 रक्तः कुम्कुमवन्निभः" इति च कषाये नकुलः । काकाहोऽपि
 कषिप्याठः ॥

१०१ । पक्वतालसदृशवर्णो वाजी कषाहः रक्ताश्वः । कषाहोऽपि
 कषिप्याठः । यथाह हेमचन्द्रः,—“कषाहो लोहितो ह्यः” इति ।
 यः सेराहो वाजी सोऽमृतवर्ण इत्यर्थः । सुरूहकश्च वाजी गर्दभवर्णः
 गर्दभवत् धूसरवर्ण इत्यर्थः । “सुरूहको गर्दभाभः” इति हेमचन्द्रः ॥

१०१ । नीलो दूर्वाभ्रवर्णो वाजी नीलकः स्मृतः । तथा कपिलः

१ । पिङ्गाहः । कः ।

२ । सुरूहकः । कः ।

३ । नीलो नीलवर्णो वाजः । सनीलो नील एवाहौ । कः । नः ।

खिलाहः^१ कपिलो वाजी पाण्डुकोशरवासधिः^२ ॥ १०२ ॥
 हलाहश्चिचलश्चैव खङ्गाहः^३ श्वेतपीतकः ।
 ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् क्षण्यजानुकः, ॥ १०३ ॥

चियूषः सतः । गीलकचियूषयो नकुलहेमचक्रौ । “गीलो दूर्वा-
 भ्रमन्निभः । आनीलस्तु गीलकोऽयं चियूषः कपिलो हयः” इति ।
 कपिलः पिङ्गलवर्णः । अयं चियूषो वोह्लाह एव कथ्यते । खिलाहो
 वाजी कपिलः पिङ्गलवर्णः किन्तु कोशरपुच्छयोः पाण्डुवर्णः । अथ
 हेमचक्रः । “वोह्लाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकोशरवासधिः” इति । अयं
 खिलाहः वोह्लाह स्त्रियूष एवचेति हेमचक्रटीकायाम् ॥

१०३ । हलाहः चिचलः चिचितः । “हलाहश्चिचितोहयः” इति
 अभिधानचिन्तामणिः । खङ्गाहः श्वेतपीतकः श्वेतपीतवर्णः । श्वेतपिचट
 इत्यपि पाठः । तस्यायमर्थः । श्वेतः शुभ्रवर्णः पिचटः पिचटवर्णश्च ।
 (पिचट पिचुटी) । अथ हेमचक्र एवं लक्षणमाह । “खङ्गाहः श्वेत-
 पिङ्गलः” इति । खोङ्गाह इत्यपि कश्चित्पाठः । कुलाह ईषत्पीतवर्णः
 क्षण्यपादजानुर्घोटकः । “कुलाहस्तु मनाक्पीतः क्षण्यः स्यात् पाद-
 जानुभिः” इति हेमचक्रः ॥

१ । खिलाहः । खः ।

२ । पाण्डुकोशस्तु वासधिः । खः ।

३ । खङ्गाहः श्वेतपिचटः । मः ।

४ । जानुकः । खः ।

कृष्णा चास्ये भवेत्सोऽत्रा पृष्ठवर्षानुगामिनी ।
 उराहः' कृष्णजानुस्तु मनाक् पाण्डुस्तु वो भवेत् ॥ १०४ ॥
 वेदहानः' स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्तितः ।
 'रक्तपीतकषायोत्यवर्षजो यस्य दृश्यते' ॥ १०५ ॥
 उकनाहः' स विखातो वर्धो वाहस्य देहजः ।
 पूर्वोक्तानाञ्च वर्धानां मुखपुच्छेष वाजिनाम् ॥ १०६ ॥
 वै भवन्त्यपरे मेदा स्तान् ब्रवीम्यनुपूर्वशः' ।

१०४ । उराहलक्षणं हेमचन्द्रः जंघायाः कृष्णत्वमाह । "उराहस्तु
 मनाक्पाण्डुः कृष्णजानो भवेद् यदि" इति । अथ उराह उकनाह
 एव ॥

१०५ । वेदहाण इत्यत्र वेदखानएव पाठः । "वेदखानस्य
 पाटलः" इति हेमचन्द्रस्मरणेन । कश्चिद्वेदहाणः पथते ॥

१०६ । उकनाहलक्षणं हेमचन्द्र आह । "उकनाहः पीतरक्त-
 वः स एव तु कश्चित्" इति । अथ दुग्धहाहः दुग्धहाह इत्यपि
 इत्थं स्त्रिपिकरप्रमादाद् भ्रान्तमेव प्रतीतः । उकनाहस्य वाधुने
 चन्द्र एव प्रमाथम् ॥

१०७ । पूर्वोक्ताः कषाहादयो मुखपुच्छेषेण युक्ताः कोकुराहादि-

१ । उराहः । कः ।

२ । वेदहाणः । कः ।

३ । 'रक्तपीतकषायो वा वर्धो वो यस्य दृश्यते' । कः ।

४ । दुग्धहाहः । यः । दुग्धहाहः । कः ।

५ । अनुपूर्वशः । कः ।

कोकाहः पुण्ड्रकोशाश्चः कौकुराहः प्रकीर्तितः ॥ १०७ ॥
 खरराहश्च खज्राहो हरिको हरिरोहकः ॥
 कलाहश्चैव बोलाहः सेराहः सरराहकः ॥ १०८ ॥
 कुलाहः कुलराहस्तु सुराहः सुरराहकः ॥
 वोहराहो भवेदश्रो वीहराहस्तु यः स्मृतः ॥ १०९ ॥

नामविशेषैः ख्यायन्ते इति तानेव क्रमेणाह कोकाह इत्यादिनाः ।
 पूर्वोक्तसङ्ख्यः कोकाहः पुण्ड्रकोषेण मुखपुण्ड्रकोषेण युक्त इत्यर्थः । कौकु-
 राहः प्रकीर्तितः ।

१०८ । तथा खज्राहोऽपि मुखपुण्ड्रकोषेण युक्तः खरराह इत्युच्यत
 इत्यर्थः । एवं हरिकोऽपि मुखपुण्ड्रकोषेण हरिरोहकः । कुंज्राहश्चेति ।
 कुलाहो बोलाहश्च वाजी मुखपुण्ड्रकयुक्तो यथाक्रमं सुराहः सरराहश्च
 स्मृत इत्यर्थः ॥ अयं पाठः क-पुस्तके नास्ति ॥

१०९ । कुलाहकुलराहौ तु यथाक्रमं सुराहसुरराहकसङ्ख्ययुक्ता-
 वेव ज्ञेयौ । तथा वीहराहो मुखपुण्ड्रकोषेण युक्तो वोहराहः स्मृत इत्यर्थः ।
 कुञ्जुलाह उकलाहो वा पुण्ड्रकोषेण युक्तो दुकराहः कीर्तितः । तथा
 चिपूह एव चिचिताहः सन् चिपुराह इति ॥

१ । यवराहः । खः ।

२ । हरिराहकः । कः ।

३ । कुलाहः कुलराहः । सरराहः सरराहः । कः ।

४ । कुलीरो दुकराहकः । कः ।

५ । वोहराहः । यः ।

दुकुरादी^१ दुरुराहः पुण्ड्रकेयैव कीर्तितः ।
 विषूहस्त्रियुराहस्य चिचलाङ्गस्य^२ यो भवेत् ॥ ११० ॥
 अतर्ज्ज्वं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभविनिश्चयम् ।
 वाजिदेहगतानां हि वर्णानां पूर्वशास्त्रतः ॥ १११ ॥
 यस्य गौराखि^३ पीतानि गावरोमाणि वाजिनः ।
 स भर्तुः त्रियमाधत्ते यस्य रक्तसितानि च^४ ॥ ११२ ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
 मूर्द्धजास्य^५ सिता^५ यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥ ११३ ॥

१११। सम्प्रति अङ्गविशेषेषु रोमवर्णविशेषेण वाजिनां संज्ञा-
 विश्लेषणाह । यद्येकादि । चिचलापीति पाठे चिचलाणि नागाव-
 र्णानि ॥

११२। अष्टमङ्गललक्षणं नकुलः । “यस्य पादाः सिताः सर्व्वे
 पुच्छं वक्षोमुखतथा । मूर्द्धजास्य सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम्”
 इति । “पुच्छोरःखुरकेत्राद्यैः सितः स्यादष्टमङ्गलः” इति हेमचन्द्रः ।
 “स एव हृदये स्कन्धे पुच्छे श्वेतोऽष्टमङ्गलः” इति शुकः । “मूर्द्धजास्य
 सिताः” इति पाठ एव साधीयान् । तस्य नकुलादिभिर्भूतत्वात् ॥

१। दुकुरानः । कः ।

२। विचिचलाङ्गः । कः ।

३। चिचलाखि गौराखि । कः ।

४। रक्तसितानि च । खः ।

५। मूर्द्धजासासिताः । कः ।

प्रभृतासितताराश्च^१ प्रशस्ता मुनिभिः स्मृताः ।
 रक्तपीतासितसितैरध्वयः कीर्त्तितो ह्ययः ॥ ११४ ॥
 प्रशस्तदृष्यातारस्तु मल्लिकाश्वः प्रकीर्त्तितः ।
 श्वेतया वेष्टितं^२ दृष्यां रेखया तारकं^३ भवेत् ॥ ११५ ॥
 मल्लिकाश्वः स विज्ञेयः स्वामिनः सुखवर्द्धनः ।
 सिततारोऽप्रशस्तश्च स्वामिनः क्रेशवर्द्धनः ॥ ११६ ॥
 सर्वश्वेतश्च^४ दृष्याश्च रक्तः पीतस्तथैव च ।
 रते सांभ्रामिकाः प्राक्ताः सुरङ्गा मुनिसत्तमैः ॥ ११७ ॥

११४ । रक्तपीतासितसितैरिति रक्तादिवर्णचतुष्टयप्रवर्णैः तारकै-
रित्यर्थः ॥

११५ । यस्य वाजिनः नेत्रे तारकं दृष्यां श्वेतरेखया वेष्टितं च ।
मल्लिकाश्वस्य सख्यपन्तु मङ्गुलो नैवमाह “सुखे चन्द्रकसंवीतो जम्बू-
फल्गुयमाकृतिः । श्वेतपादः श्वविज्ञेयो मल्लिकाश्वः स पूजितः”
इति ॥

११७ । सर्वश्वेत इत्यत्र सर्वश्वः दृष्यादिभिः सप्त प्रथेकैः श्व-
यते । “तथापि सर्वतः श्वेतो मन्थः पूज्यः चर्द्वे चि” इति श्रुतिः ॥

१ । प्रभृताः सितवाराश्च प्रशस्ता मुनिभिः स्मृताः । का ।

२ । श्वेतयावेष्टितं । का ।

३ । तारकं च । का ।

४ । सर्वश्वेतश्वेयप्रवर्णः । का ।

हरिताः क्लृप्त आयन्ते वाजिनः पुण्यदर्शनाः ।
 ते हिताय नरेन्द्राणां जयारोग्यधनप्रदाः ॥ ११८ ॥
 रक्तास्यमेहनः शस्तः श्यामकर्णश्च यः सितः ।
 कपोतसमवर्णस्तु यो वाहः शुक्रकेशरः ॥ ११९ ॥
 शुक्रपादमुखो वाजी प्रशस्तः परिकीर्तितः ।
 चतुर्थाञ्चैव वर्षीनां शुक्रता यस्य वाजिनः ॥ १२० ॥
 मुखे सिततरश्चैव पञ्चभद्रः स उच्यते ।
 श्वेतमसृष्टलचिचश्च भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥ १२१ ॥
 पाण्डुरा यस्य रेखा स्यात् पृष्ठवंशानुगामिनी ।
 श्वेतकृष्णशिरा यस्य नैव धन्यः प्रकीर्तितः ॥ १२२ ॥

११८ । श्यामकर्णश्च लक्षणं शुक्रः । “कर्णेश्यामः श्यामकर्णः
 सर्वतस्त्रकवर्णभाक्” इति ॥

१२० । पञ्चभद्रः पञ्चकल्याणोऽपि कथ्यते नकुलशुक्राभ्याम् ।
 तथा च “वक्ष्य पादाः सिताः सर्वे तथा वक्रश्च मध्यतः । कल्याण-
 पञ्चकः प्रोक्तः सर्वकल्याणकृत् सः ॥ मुखे पशु सिताः पञ्चकल्याणोऽयः
 सदामतः” इति ॥

१ । वतीहरिता नरेन्द्राणां । खः ।

२ । कपोतेन च वर्णेन । खः ।

३ । शुक्रकेशरः । गः ।

४ । शुक्रपादमुखो वाजी । कः ।

५ । पाण्डुरा । का ।

६ । श्वेतकृष्णशिरा यस्य नैव वक्ष्य प्रकीर्तितः । गः ।

अन्यवर्णं शिरो यस्य पुच्छं वा यस्य वाजिनः ।
 पुच्छेन शिरसा वापि नानावर्णेन निन्दितः ॥ १२३ ॥
 अव्यक्तवर्णो^१ यो वाहस्तथा तित्तिरसन्निभः ।
 कुत्सितो वानराक्षश्च यो वा व्याघ्रावलीढकः ॥ १२४ ॥

खराः ।

श्रेषितं मधुरञ्चैव तुरङ्गस्य प्रशस्यते ।
 अविच्छिन्नमदीनञ्च गम्भीरं सानुनासिकम् ॥ १२५ ॥
 दृष्ट्वाग्निपूर्णापाचञ्च^२ ब्राह्मणं कुसुमानि च ।
 दधि चापि समाखोक्त्य वाहानां श्रेषितं शुभम् ॥ १२६ ॥
 वादिषध्वनिमाकर्ण्य श्रेषन्ते^३ यदि वाजिनः ।
 ग्रासपूर्णमुखाश्चैव तदा भर्तुर्जयो भवेत् ॥ १२७ ॥
 ध्वजाग्रञ्चैव^४ सूर्यञ्च पश्यन्तो वाजिनो यदा ।
 श्रेषन्तो बहवो हृष्टा स्तदा विद्याज्जयं विभोः ॥ १२८ ॥
 अतो यद्विपरीतन्तु श्रेषितं कुत्सितन्तु तत्^५ ।
 मिश्रितं गद्गदं मूकं विरूक्षं कासजर्जरम् ॥ १२९ ॥

१२५ । अदीनमिति अकारतरम् ॥

१२६ । मिश्रितं (तोत्सा) इति प्रविष्टं । गद्गदं अस्फुटं ।

विरूक्षम् अतिकर्कशम् ॥

१ । अत्यल्पवर्णः । कः ।

२ । दृष्ट्वाग्निपूर्णापाचञ्च । खः ।

३ । श्रेषितं यदि वाजिनः । मः ।

४ । अथां सविश्वं । खः ।

५ । यत् । खः ।

ईदृशं ह्येषितं^१ नेष्टं हयानाञ्च तपोधनैः ।
 वाजिशस्त्रार्थतत्त्वज्ञैः कीर्तितं मुनिसत्तमैः ॥ १३० ॥
 वासे रोगिणि हृद्ये^२ च श्लुधिते च पिपासिते^३ ।
 श्रान्ते भीते कृशे^४ वाहे न ग्राह्यं स्वरसक्षणम् ॥ १३१ ॥
 अथ यः पुलतो^५ऽश्वस्य शनैरविशदो^६ ध्वनिः ।
 अन्तरुत्पद्यते कश्चित्तदश्वसुत उच्यते ॥ १३२ ॥
 तत्र क्लृप्त्यधो नाभे गुदवस्त्र्यण्डमाश्रितः ।
 चतसृष्वन्तशाखासु वायुरेवोर्द्धमुच्छ्वसन् ॥ १३३ ॥

१३२ । अथेति । पुलतः तन्नामकगतिधाराविशेषेण भावत
 इत्यर्थः । अश्वस्य यः कश्चिदविशदोऽपरिस्फुटो ध्वनिः अन्तरभ्रमन्तरे
 उत्पद्यते वोऽश्वसुत उच्यते । पुच्छत इति पाठे पुच्छात् बाकधेः ॥

१३३-१३४ । सुतोत्पन्नौ कारणमाह । तचेति । तत्र ध्वन्यु-
 त्पन्नौ नाभेरधः गुदवस्त्र्यण्डमाश्रितः पायुवस्त्रिकोषप्रदेशतः वायुरेव
 ऊर्द्धं उच्छ्वसन् विषर्पन् विसृतिं गच्छन्निति यावत् । चतसृषु गुद-
 वस्त्र्यण्डद्वयाभ्यवेक्षित्यर्थः । अन्तशाखासु आभ्यन्तरधमनीद्वित्यर्थः ।
 भ्रूजति शब्दं करोति । अतोहेतोः स्त्रिरापामश्यानां वेग ऊर्द्धवेग

१ । इष्टं सहेषितम् । गः ।

२ । वासे च श्लुधिते । खः ।

३ । आपिपासिते । खः ।

४ । तथा । खः ।

५ । पुच्छतः ।

६ । विभिन्नते । खः ।

अतोऽश्वानां न वेगः स्यात् स्थिराणां न च जृम्भणा ।
तासामधोमुखत्वाच्च न भवेद् बद्धवास्वपि ॥ १३४ ॥

अश्वदिवाः ।

काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णश्रेफालस्तालुकः ।
कराली हीनदन्तश्च शृङ्गी चाधिकदन्तकः ॥ १३५ ॥

इत्यर्थः । जृम्भणा श्लाखासु प्रसर्पणश्च वाचोरिति शेषः । न भवेत् ।
बद्धवास्वपि तासां श्लाखानामधोमुखत्वात् न भवेत् मुत इति शेषः ॥
अपिशब्दस्यार्थः ॥

१३५ । एते काकुद्यादिजातदन्तान्ताः सप्तविंशतिर्वाचा दोषा-
न्विता न पाह्या इति जयदन्तः । एतदारोक्षणे स्वामिनो विनाशान् ।
नकुलस्य चतुर्दशविधान् दोषान्विताणां,—“हीनदन्तोऽधिकस्यैव
कराली कृष्णतालुकः । सुषली च तथा शृङ्गी वदेते स्वामिघात-
काः ॥ एकाण्डजातस्यैकाण्डो हीनाङ्गोऽप्यधिकान्गकः । परित्याग्यः च
वाङ्मङ्गिरन्विय परमं शत्रुः ॥ घण्टी वदनको वासी शृङ्गीचैव चतु-
र्थकः । वर्जनीचः प्रथमेन सर्वे ते पापकृतमाः ॥ घण्टी च स्वामिन्
इति कराली धनसङ्गच्छन् । अतःपरं तथा वासी शृङ्गी राष्ट्र-
विनाशनः” इति ॥ एवमाशेषेऽप्युक्ताः सप्तविंशतिः संज्ञान्तरेण,—
“हीनदन्तो विदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः । कृष्णजिह्वश्च धनघो-
षातसुक्लश्च वसुधा ॥ दिग्गजश्च तथा शृङ्गी चिकरी व्याघ्रवर्धकः । ख-
र्वरी अश्ववर्षी ज्ञातवर्षस्य काकुदी ॥ शिपी च क्राकवादी च शर-
वाणस्यैव च । वानराश्च कृष्णश्रेफः कृष्णशुक्लस्यैव च ॥ कृष्णश्रीवश्च

शकाण्डशैव जाताण्डः^१ कञ्चुकी चिसरी^२ तथा ।
 मार्जारपादो व्याघ्राभस्त्रिकर्णो हिरुरी स्तनी ॥ १३६ ॥
 यमजो वामनश्चैव कुञ्जस्तित्तिरसन्निभः^३ ।
 वानराश्वो विङ्गलाश्वो मुषली चेन्द्रवृक्षकः ॥ १३७ ॥
 शेषां पृष्ठं हतो भर्त्ता जातदन्तस्तथैव च ।
 एते दोषान्विता बाहा न ग्राह्या भूतिमिच्छता ॥ १३८ ॥
 धनप्राणहरा ह्येते बन्धुविग्रहकारकाः ।
 एषां चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिगः ॥ १३९ ॥
 पूर्वशास्त्रानुसारेण मुनीनां वचनं यथा ।
 आवर्त्ता यस्य ककुदि^४ काकुदी स उदाहृतः ॥ १४० ॥
 कराली बाधरे दन्तो जायते यस्य चोत्तरा^५ ।

एकस्य यस्य तित्तिरसन्निभः । विषमश्वेतपादस्य भुवावर्त्तविवर्जितः ॥
 अशुभावर्त्तसंयुक्तो वर्जनीयस्तरङ्गमः” इति । उक्तस्य शुकनीतौ । “कृष्ण-
 तालुः कृष्णजिह्वः कृष्णौष्ठस्य विनिन्दितः । शर्मन्तः कृष्णवर्णो यः
 मुञ्चे श्वेतः स निन्दितः” इत्यादि ॥

१४० । काकुदीस्य चणं स्यष्टम् ॥

१४१ । करालो दन्तुरः तुङ्गो वा दन्तो विद्यते यस्य स कराली

- १ । शकाण्डो जन्मतोऽण्डस्य । गः ।   २ । काकतित्तिरसन्निभः । खः ।
 ३ । चिसरिः । गः ।   ४ । ककुदे । गः ।
 ५ । कराली बाधरे दन्तो जायते यस्य चोत्तरम् । खः ।

चतुर्भिः पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्तितः ॥ १४१ ॥

सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तैः स्थातश्चाधिकदन्तकः ।

अङ्गुष्ठपर्वसङ्काशः ह्यागशृङ्गोपमस्तथा ॥ १४२ ॥

जम्बूवदररूपश्च तथा चामलकोपमः ।

आम्नास्थिसदृशश्चापि हरीतक्याः फलोपमः ॥ १४३ ॥

दग्धचर्मनिभश्चापि वालुसंस्थान एव च ।

कीलः^१ कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ॥ १४४ ॥

धौरेयः सर्वपापानां शृङ्गी वाहः स कीर्तितः ।

एवंविधेन शृङ्गेन शृङ्गी राष्ट्रे न वासयेत् ॥ १४५ ॥

“करालो दन्तुरे तुङ्गे” इत्यमरः । यद्य अधरे लीचे उत्तरां वा ऊर्ध्वं
द्वेभ्ये इति धावत् । दन्त एक एवेत्यर्थः । जायते स करास्तीति
प्रकीर्तितः । चतुर्भिः पञ्चभिरित्यनेन षड्भिर्नूनेरिति अभिप्रेतम् ।
एवं सप्तभिरष्टाभिरित्यनेनापि षड्भिरधिकैरिति बोध्यम् । यदा
करालो दन्तुरोगविशेषः स यस्मास्तीति करास्ती तदुक्तं,—“अनेः
अनेः प्रकुर्वते वायुर्दन्तसमाश्रितः । करास्मान् विकृतान् दन्तान् करास्ती
न स सिध्यति”—इति ॥

१४२-१४५ । शृङ्गीलक्षणमाह अङ्गुष्ठेत्यादि ॥

१४४ । कीलः अङ्गुवत् चिह्नमित्यर्थः ॥

१४५ । धौरेयः अपवर्णो प्रधानमित्यर्थः ।

शक्रेण' खन्वमानेन मुष्केणैकाण्डसंज्ञकः ।
 अत्यन्तरोमश्राभ्यान्तु ताभ्यां जाताण्ड' उच्यते ॥ १४६ ॥
 स्कन्धे वक्षसि वाक्षोश्च अंसदेशे तथैव च ।
 अन्यवर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्तितः ॥ १४७ ॥
 यस्यान्यवर्णा रेखा स्यात् पादे कूर्चे च वाजिनः ।
 मार्जारपादः प्रोक्तोऽसौ न धन्यः कुलनाशनः ॥ १४८ ॥
 अन्यवर्णस्य बाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत् ।
 चिसरो नाम सः प्रोक्तो भर्तुः कुलविनाशनः ॥ १४९ ॥
 द्विखुरं गोखुराकारं खुरैर्विन्ध्याद्विचक्षणः ।
 अथवा सीवनीयुक्तैः निम्नमध्यैस्तु निर्दिशेत् ॥ १५० ॥

१४६ । ताभ्यां मुष्काभ्याम् ॥

१४८ । अन्यवर्णा रेखा खवर्णभिवर्णा रेखा ॥

१४९ । अन्यवर्णस्य कृष्णभिवर्णस्येत्यर्थः ॥

१५० । खुरैः गोखुराकारं गोखुरवत् द्विधाविभक्तखुरमित्यर्थः ।

चिवलीयुक्तरिति पाठे भङ्गीयुक्तैः ॥

१ । शक्रेण । खः ।

४ । सधनं कुलनाशनः । कः ।

२ । जाताण्डमुच्यते । कः ।

५ । तामसा । कः ।

३ । यस्यान्यवर्णा रेखाः स्युः । कः ।

६ । चिवलीयुक्तैः । खः ।

वृषणाभ्यां सजाताभ्यां सञ्जातवृषणो भवेत् ।
 तद्वृषणसञ्जातस्तनाभ्यां विद्यते^१ स्तनी ॥ १५१ ॥
 विभिः कर्षैस्त्रिकर्षी च व्याघ्रामो व्याघ्रवर्षकः^२ ।
 एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन^३ च विशेषतः ॥ १५२ ॥
 यमजं वाजिनं^४ विन्द्याद् वामनं वामनाहतिम् ।
 वर्षादेकेन पादेन अन्यवर्षेण यो हयः ॥ १५३ ॥
 मुषलीति समाख्यातो वाजिशस्त्रविशारदः^५ ।
 विरोधं नैव यो याति हृद्वाभ्यां मुष्कवर्जितः^६ ॥ १५४ ॥
 इन्द्रवृषः स विख्यातो भर्तुश्च कुलनाशनः ।

१५१ । सजाताभ्यां सद्वृषणैरेति शेषः । जाताभ्यां वृषणाभ्यां जो-
 धाभ्यां । अस्य श्लोकस्य द्वितीयद्वितीयपादौ ख-ग-पुस्तकयोर्गन्धः ॥

१५२ । भिन्नेव भिन्नेन विषदुग्धेन वा एकाङ्गहीनो भिन्नाङ्ग-
 श्चेति द्विविधो यमजः ॥

१५३ । यो हयः वर्षात् सवर्षादित्यर्थः । अन्यवर्षेण भिन्नेवर्षेण
 पादेन उपलब्धिति इति शेषः ।

१ । विहितः । गः ।

२ । व्याघ्रचर्मकः । कः ।

३ । निन्नेन । गः ।

४ । वासनं । कः ।

५ । भर्तुः कुलविनाशनः । खः ।

६ । मुष्कवर्जितान् । कः ।

अथ चेद्वदवायान्तु^१ विरोधमधिगच्छति ॥ १५५ ॥
 निगूढदृषणश्चाश्वः^२ स धन्यः सर्व्वकामदः ।
 द्विवर्षी^३ समारभ्य यावता पञ्चवार्षिकः ॥ १५६ ॥
 दन्तानां मुष्कयोश्चैव सम्भवे वाजिनः स्मृतः ।
 अत ऊर्द्धं न जायन्ते मुष्कौ दन्ताश्च वाजिषु ॥ १५७ ॥
 अशुभन्तु फलं वाच्यमभावेन शुभाशुभम्^४ ।
 सुरभस्य गतं राज्यं ककुदस्यैव दूषणात् ॥ १५८ ॥
 हतकम्बलवैकर्ष्यपशुदन्ताश्च पाण्डुरात् ।
 शृङ्गिणी स्तनदोषेण स्तनी च सगरे क्षवम् ।
 जान्वावर्त्यैश्चदोषेण पञ्चत्वं रावणो गतः ॥ १५९ ॥

१५८-१५९ । इदं श्लोकद्वयं ग-पुस्तके नास्ति । अथ पैतिहासिकी
 वार्त्ता तत्त्वतः कुशापि नाधिगन्वते । केवलमेव सुरभस्य राज्यना
 शोऽप्यार्थं युध्यमानस्य जैमिनीयेऽप्यनेधे, मार्कण्डेये च वैरहेतुको
 वृक्षते । समरस्य वाच्यकारणेन वंशवृक्षो महाभारते प्रसिद्धः । अथ
 दोषेणेति न प्राप्यते प्रमाणम् । रावणस्य विनाशे अथदोषहेतुत्वं
 नैव वृक्षते ॥

१ । वदवायान्तु । खः ।

३ । द्विवर्षी । खः ।

२ । निगूढदृषणश्चाश्वः । खः ।

४ । ततस्तथा । तद्वयोः । खः ।

उत्पाताः ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि तुरगाणां विभागतः ।
 ज्वलितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभाशुभम् ॥ १६० ॥
 यदा ज्वलति वाहस्य सर्व्वगात्रे हुताशनः ।
 तदा विन्ध्यादनावृष्टिमब्दमेकं न संशयः ॥ १६१ ॥
 अन्तःपुरविनाशस्तु नेहने ज्वलिते भवेत् ।
 उदरे विपत्तनाशस्तु पायौ पुच्छे पराजयः ॥ १६२ ॥
 उत्तमाङ्गे च वक्त्रे च स्कन्धे चैवासने तथा ।
 भर्तुर्जयाय वाहानां ज्वलनं यत्र नेषजम् ॥ १६३ ॥
 धूमं ललाटे वाहोश्च तथा वक्षसि निन्दितम् ।
 तत्रैव ज्वलनं शस्तं यथा नासासमुद्भवम् ॥ १६४ ॥
 यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासं त्यजति दुर्म्भनाः ।
 अत्रुपातश्च कुरुते तदा भर्तुरशोभनम् ॥ १६५ ॥

१६१ । मकुलस्तत्र स्फुलिङ्गदर्शनस्य पराजयस्य कालमाह । यथा-
 “स्फुलिङ्गा यस्य दृष्ट्यान्ते पुच्छेद्रेत्रे च वक्रिजाः । परेषामागमाञ्चरी
 विज्ञेयो ह्यपच्छितैः” इति ॥

१६५ । अत्र मकुलोप्येवमाह । यदाव्याधिं विनेत्यादि ॥

स्वयमेव यदा वक्त्रं हृष्टो लोकयते^१ इयः ।
 रावं कृत्वा^२ प्रयागे तु तदा विद्याञ्जयं प्रभोः ॥ १६६ ॥
 सर्वदैव शिरोघ्नस्तु^३ सर्वेषां नैव पूजितः ।
 वामपादाभिघातस्तु प्रभेर्याचानिषेधकः ॥ १६७ ॥
 स्वामिन्यारूढमाचे तु^४ दक्षिणं पार्श्वमात्मनः ।
 तुरङ्गमेो यदा पश्येत्तदा भर्तुर्जयो भवेत् ॥ १६८ ॥
 पुच्छभागं^५ यदा वाहे वामतो विकिरेत्सदा ।
 तदा भर्तुः प्रवासः स्याद् दक्षिणे विजयस्तथा ॥ १६९ ॥
 प्रकिरन्ति^६ यदात्यर्थं सर्वं पुच्छं तुरङ्गमाः ।
 अकस्माद्देव जाताश्च तेषां भीतिः प्रभोः स्मृता ॥ १७० ॥

हायाः ।

हाया वाजिशरीरेषु शुभाशुभनिवेदिनी ।
 वाजिनश्च प्रभोश्चैव तां ब्रवीम्यनुपूर्वशः ॥ १७१ ॥

१७१ । हाया आवष्टविशेषः ।

१७२ । पद्मरागावृषेति पद्मरागो मरकतः ।

१ । लौकयते । गः ।

२ । कानिकायाः । गः ।

३ । विरोघ्नस्तु । गः ।

४ । स्वामिना रूढमाचे । खः ।

५ । पुच्छं वाहं । खः ।

६ । प्रकिरन्ते । खः ।

सुस्निग्धा पार्थिवी^१ छाया नामाज्योतिःसमन्विता^२ ।
 पद्मरागरावणा चैवमाग्नेयो परिकीर्तिता ॥ १७२ ॥
 शुद्धस्फटिकसंकाशा सुस्निग्धा चैव वारुणी ।
 रूक्षा दीना च वायव्या परुषा^३ चैव जिन्दिता ॥ १७३ ॥
 पार्थिवी च तद्याग्नेयी वारुणी या च कीर्तिता ।
 तिस्रस्तु शुभदा^४च्छाया वायवी त्वशुभप्रदा ॥ १७४ ॥
 प्रस्त्रिन्नानां^५ भवेद्गन्धो वाहानां गाचसम्भवः ।
 मतिमद्भिः स निर्द्दिष्टः शुभाशुभनिवेदकः^६ ॥ १७५ ॥
 मनसः कुरुते तुष्टिं^७ घ्राणमार्गगतस्तु यः ।
 स शुभो वाजिनां गन्धो विपरीतोऽतिकुत्सितः ॥ १७६ ॥
 शुभगन्धो भवेद्वाजो धनपुत्रप्रदः^८ प्रभोः ।
 मित्रावाप्तिजयञ्चैव कल्याणञ्च नियञ्चति ॥ १७७ ॥

१७५ । प्रस्त्रिन्नानां सञ्ज्ञातघर्षाणामित्यर्थः ।

१७७ । शुभगन्धादेर्जातिसूचकत्वे,—नकुलः ।

१ । पृथिवी । खः ।

२ । नामायति । खः ।

३ । पुरुषैश्चैव । खः ।

४ । शुभप्रदाः । खः ।

५ । प्रस्थितानां । खः ।

६ । निवेदिकः । खः ।

७ । मनसा कुरुते पुष्टिं । गः ।

८ । धनसायुःप्रदः । खः ।

अनिष्टे^१ चैव गन्धे च सर्वमेतदनिष्टकम् ।

तस्मात्^२ सर्वप्रयत्नेन सुगन्धोऽम्बः प्रपूजितः ॥ १७२ ॥

संग्राह्यो न तु दुर्गन्धो नायकेन विजानता ।

यथाशास्त्रं^३ समुद्दिष्टो गन्धस्तौरङ्गमो^४ मया ॥ १७६ ॥

सत्वानि ।

अन्धे कर्हमे चैव वस्तमूचे^५ विशेषतः ।

घृणा यस्यास्ति वाहस्य देवसत्वः^६ प्रकीर्तितः ॥ १८० ॥

पिशाचसत्वो मन्तव्यो व्यत्ययेन तुरङ्गमः ।

“शुभगन्धः सदा विप्रः क्षत्रियो गुरुगन्धकः । घृतगन्धः सदा वैश्यो
मीनामोदीच शूद्रकः” इति ॥

१८० । सर्वं स्वभावधर्मः । स च कान्तप्रगल्भादीर्घीवानतिक्लूरान-
तिन्दुत्वादिरूपः । देवसत्वस्य लक्षणमाह शूद्रकः । “अशुधीनसुखः
कान्तः प्रगल्भोऽनुक्लूनासिकः । दीर्घोद्गतपीवसुखः क्षसकुचिरतुरभ्रुतिः ।
तुरप्रचण्डवेगस्य हंसमेघसमखनः । नातिक्लूरो नातिन्दु देवसत्वो
मनेरमः” इति ॥

१ । अनिष्टचैव गन्धे तु सर्वमेतत् प्रतीपकी । का । ४ । सौरमदेहनः । खः ।

२ । तस्य स्यात् स प्रयत्नेन सुगन्धोऽम्बस्य पूजितः । गः । ५ । वस्तमूचे । खः ।

३ । यथाशास्त्रोदितः । खः ।

६ । देहसत्वः । खः ।

द्वैवसत्वः शुभो भर्तुः पेशाचश्चाशुभः स्मृतः ॥ १८१ ॥

प्रमाणम् ।

साह्यं^१ यवचयं प्रोक्तमङ्गुलस्य तपोधनैः ।

प्रमाणं शक्तिहोत्राद्यैर्वाजिशास्त्रविशारदैः ॥ १८२ ॥

हस्तोऽङ्गुलानां विंशत्या चतुस्तरया स्मृतः ।

चतुर्हस्तैस्तु विख्यातः शास्त्रीकैरुत्तमो हयः ॥ १८३ ॥

अर्द्धहस्तेन हीनस्तु भवेन्नध्यस्तुरङ्गमः ।

मुष्टिभ्रान्धेन हस्तेन हीनश्चाप्यधमः स्मृतः ॥ १८४ ॥

१८२ । अथर्ववेदे देवसत्वगुणवैपरीत्येन कर्द्दमादौ घृणाराहित्य-
रूपेणेत्यर्थः । देहसत्व इत्यादिपाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

१८२ । अङ्गुलं वाजिमाने पञ्चयवात्मकमङ्गुलमाह—“पञ्च-
यवाङ्गुलेनैव वाजिमानं पृथक् स्मृतम्” इति । सार्द्धं कित्यादि मध्य-
स्तुरङ्गम इत्यन्तः पाठः क-पुस्तके नास्ति ॥

१८३ । एतस्मिन् चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमितहस्तस्य हस्तचतुष्टयमौ-
त्तमं । अङ्गुलार्थमते तु औत्तम्यं सुखमानेन विगुणमित्युक्तदिशा
विगुणचत्वारिंशद्गुलं विंशत्याधिकशतान्गुलं वा भवति । नकुलमते तु
अर्द्धीत्यङ्गुलं औत्तम्यं भवति । यद्योक्तम्—“अर्द्धीत्यङ्गुलं उत्तमं” इति ॥

१८४ । सार्द्धं चिह्नपरिमितो मध्यम इति चतुरर्द्धीत्यङ्गुलो
भवति । अङ्गुलार्थमते तु पञ्चयवाङ्गुलपरिमाणस्य षण्णवत्यङ्गुलस्यः ॥

ऊर्द्धमानप्रमाणन्तु परिखाहं विनिर्दिशेत् ।
 उत्तमानां च मध्यमानां हीनानाञ्चैव वाजिनाम् ॥ १८५ ॥
 अर्द्धसप्तमहस्तन्तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्दिशेत् ।
 षड्भिर्मुष्टिविहीनैश्च मध्यमञ्च विचक्षणः ॥ १८६ ॥
 पञ्चहस्तप्रमाणस्तु अधन्यः समुदाहृतः ।
 द्वाचिंशद्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्तितम् ॥ १८७ ॥

अधमस्य परिमाणं मुष्टिशून्येन हस्तेन हीनः चिह्नस्य । शुक्राचार्यमते
 तु चतुरशीत्यङ्गुलस्यतोऽधम इति ।

१८५ । परिषाशे विसारः । स च सर्वेषामेव वाजिनां स्वसौ-
 क्येन समानः । उदरपरिषाहन्तु शुक्रः अङ्गुलाधिकं त्रिगुणं मुख-
 परिषादादाह । “परिषाहस्तदरस्य त्रिगुणस्यङ्गुलाधिकः” इति ॥
 उत्तमानास्येत्यादि—निर्दिशेदित्यन्तः पाठः क—पुस्तके नास्ति ।
 मध्यमानां स्त्रांने मथानामिति पाठो युक्तः ।

१८६ । एतस्मते षड्चिचयवाङ्गुलस्य षट्चिंशद्गुलहस्तपरि-
 माणस्य षड्चिंशत्सप्तसुत्तमस्य दैर्घ्यम् । शुक्रमते तु पञ्चयवपरिमिता-
 ङ्गुलस्य द्वाचिंशद्वाधिकत्रयाङ्गुलम् । “त्रिरोमणिं समारभ्य पुच्छमूलान्त-
 नीवधि । तृतीयांशधिकं दैर्घ्यं मुखमानाश्चतुर्गुणम्” इति । दीर्घञ्च
 द्व्यधिकं त्रतमिति च । अस्य श्लोकस्य प्रथमपादद्वयं ग-पुस्तके नास्ति ॥

१८७ । उत्तमाश्वमुखमानं द्वाचिंशद्गुलम् । शुक्रमते तु
 चत्वारिंशाङ्गुलम् । तदुक्तम् “चत्वारिंशाङ्गुलसुखो वाजी यद्योत्त-

पृष्ठं वक्षः कटिञ्चैव मुखतुल्यं समादिशेत् ।
 अङ्गुलद्वयहीनन्तु मुखादि मध्यमाधमम् ॥ १८८ ॥
 निर्दिशेन्मतिमाञ्चैव वाजिशास्त्रविशारदः ।
 सप्ताङ्गुलं खुरञ्चैव उत्तमाश्वस्य कीर्तितम् ॥ १८९ ॥
 षडङ्गुलो भवेन्मध्यो जघन्यश्चतुरङ्गुलः ।

भोक्तमः । सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते” इति । नकुलमते च
 सप्तविंशत्यङ्गुलम् ॥

१८८ । पृष्ठवक्षःकटिमानन्तु द्वात्रिंशदङ्गुलमित्यर्थः । शुकमते
 तु “वाजिनां मुखमानेन सर्वावयवकल्पना” इति वचनात् पृष्ठादीनां
 मानमपि चत्वारिंशदङ्गुलं ज्ञेयम् । नकुलमते च पृष्ठं चतुर्विंशाङ्गुलं
 वक्षः षोडशाङ्गुलं कटिश्च सप्तविंशाङ्गुलेति । तदुक्तं “पृष्ठवंशः चतुर्विंशः
 सप्तविंशा तथा कटी । इदं षोडशाङ्गुलं” इति । अङ्गुलद्वयहीनमिति
 मध्यमस्य त्रिंशदङ्गुलम् । अधमस्य च अष्टाविंशाङ्गुला मुखाद्यवयवा
 इत्यर्थः । अथ शुकः । “द्वात्रिंशदङ्गुलमुखो मध्यमः स उदाहृतः ।
 अष्टाविंशदङ्गुलो धो मुखे नीचः प्रकीर्तितः” इति ॥

१८९ । नकुलमते खुरपरिमाणं चतुरङ्गुलम् । तदुक्तं—“खुराश्च
 चतुरङ्गुलाः” इति ।

१९० । मध्यजघनादिपरिमाणं नकुलस्य मते चतुश्चतुरङ्गुलम् ।
 कर्पतालादिपरिमाणमाह नकुलः—“कर्पौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तासुकौ

षोडशशङ्कुलदीर्घा तु जंघा चैवोत्तमा स्मृता ॥ १८० ॥
 चतुर्दश तथा मध्ये हीने च द्वादशशङ्कुलः ।
 एवंविधप्रमाणन्तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः ॥ १८१ ॥
 अपाङ्गात् पुच्छमूलन्तु दैर्घ्येणाश्र्वं प्रमाणयेत् ।
 खुरान्तात् ककुदं यावदूर्द्धमानेन बुद्धिमान् ॥ १८२ ॥
 वक्षोभागे तु संवेद्य रज्जा वा सूचकेण वा ।
 परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १८३ ॥
 एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गः शुभः स्मृतः ।
 अतो हीनाधिकाङ्गाश्च हरयो नैव पूजिताः ॥ १८४ ॥

इति श्रीजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे सर्व्वलक्षण्ये
 तृतीयोऽध्यायः ।

चतुरङ्कुलम् । चत्वारिंशच्च सप्तऋत्याः स्कन्धाः सम्यक् प्रकीर्णिताः ।
 अतिसूक्ष्मं तथानिष्कं पुच्छं हस्तद्वयायतम् । लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च
 तथाच्छौ चतुरङ्कुलौ । मार्गस्थानं चतुर्विंशं । कटिकक्षान्तरं प्रोक्तं
 चत्वारिंशत् प्रमाणतः । मण्डिवन्धद्वयस्यैव खुराश्च चतुरङ्कुलाः” इति ॥
 १८१—१८३ । दैर्घ्यान्नत्यपरिणाहमानोपायमाह अपाङ्गादिति ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

षायुः ।

आयुर्लक्षणमश्नानामत ऊर्द्धं प्रचक्षते^१ ।
शालिहोषादिनिर्दिष्टं^२ यथापूर्वं तपोधनैः ॥ १ ॥
सुसंहितास्तु^३ ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च ।
स्वरनेत्रस्वभावेषु न दीनाश्चिरजीविनः ॥ २ ॥
महाघोषा महाकाया ये चाश्वाः पृथुवक्षसः ।
तेषां दीर्घं भवेदायुः क्षिग्धाङ्गा^४ ये च सर्वदा ॥ ३ ॥
कर्णाग्रे पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम् ।
श्रोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः ॥ ४ ॥
न विष्करन्ति ये बालं स्वग्रासाय तुरङ्गमाः ।
न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः ॥ ५ ॥

१ । सुसंहिताः सुघठितकलेवरा इत्यर्थः ।

१ । प्रचक्षते । कः ।

२ । सुसंहिताः । खः ।

३ । शालिहोषादिनिर्दिष्टं । खः ।

४ । क्षिग्धाङ्गास्तैव ये सवा । खः ।

कुष्ठिकानां कृष्णा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः ।
 प्रतिखोतः पिवन्त्यभो ये च ते दीर्घजीविनः ॥ ६ ॥
 पद्मपदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनाम् ।
 दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषाञ्च निर्मलम् ॥ ७ ॥
 शीत्कारञ्च भवेद् येषां लाङ्गुलं क्षिपतां पुनः^१ ।
 प्रस्वेदः शुभगन्धस्तु नखा^२ वै दर्पणोपमाः ॥ ८ ॥
 येषाञ्च दृढरोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः ।
 क्षिग्धगम्भीरदीर्घाश्च प्रोथजा यस्य वाजिनः ।
 भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्याद्दीर्घजीवितम् ॥ ९ ॥
 छषचामरमृङ्गारखङ्गशंखाजसन्निभाः ।
 शुक्तिवज्रदलाकारा ध्वजभद्रासनोपमाः^३ ॥
 श्रीहृक्षस्वस्तिकाभासाः प्रोथरेखा^४श्चिरायुषाम् ॥ १० ॥
 ऊर्ध्वं प्रोथे सिता रेखा यस्य वामेन चोन्नता^५ ।
 श्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम् ॥ ११ ॥
 ऊर्ध्वं प्रोथे^६ समा रेखा दृश्यन्ते यदि वाजिनः ।
 तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम् ॥ १२ ॥

१ । वाचि । कः ।

२ । लाङ्गुलं चाकलं पुनः । गः ।

३ । नखाश्च । गः ।

४ । पद्मपदोपमाः । खः ।

५ । प्रोथोत्थिता । खः ।

६ । चोन्नताः ।

७ । प्रोथ । खः ।

८ । यस्व । खः ।

व्यङ्गुला द्वादश द्वे^१ च वषाणां तस्य जीवितम् ।
 चयोदशाब्दं जीवेद् यो रेखाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ॥ १३ ॥
 तिर्य्यग्मे चोर्द्ध्वमे चैव रेखे द्वे यस्य वाजिनः^२ ।
 प्रोद्यजे यस्य वाहस्य तस्य विद्याच्चतुर्दश ॥ १४ ॥
 वामेन^३ वा दक्षिणेन श्रेते यश्चैव सर्व्वदा ।
 बहुमूषाल्पमूषश्च चिरं जीवति नो ह्ययः ॥ १५ ॥
 विनतः पूर्व्वकायेन स्थूलजानुश्च यो ह्ययः ।
 श्रूनाक्षिक्वटस्तब्धाक्षः^४ स्वल्पायुः स प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥

वयः ।

लक्षणेनापि संयुक्ता वयोदृष्टास्तु वाजिनः ।
 नैव कार्य्यकरा^५ येन ज्ञेयं तेषामतो^६ वयः ॥ १७ ॥

१५ । अथ बङ्गाहारस्थाल्पमूषपुरीषस्य शीघ्रविनाशितं नक्षुल
 आह । “बङ्गाहारः सुखशीलस्यजेसालात्म यो ऋषम् । अल्प-
 मूषपुरीषस्य सोऽपि शीघ्रं विनश्यति” इति ॥

१६ । अस्मिन् विषये शक्रः,—“दन्तानामुद्गमैर्वैरैरायुर्ज्ञेयं वषा-
 णयोः” इति ॥

१७ । लक्षणोक्ति । तेनेति येन हेतुना । अतो हेतोः बुधैः तेषां
 ज्ञेयं वय इति शेषः ॥

१ । व्यङ्गुलाद्वादशद्वे च । गः ।

४ । श्रूनाक्षिक्वटस्तब्धाक्षः । गः ।

२ । जायते । गः ।

५ । कार्य्यकराः । गः ।

३ । दक्षिणेन च पार्श्वेन । खः ।

६ । ज्ञेयं तेषामतोऽण्यथा । खः ।

जातदन्तद्वयं बाल्ये पतत्यब्दे तृतीयके ।

चतुरो दशनाम् विन्द्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान् ॥ १८ ॥

पञ्चमे पतितोद्भूतान् षड्वदन्ति मनीषिणः ।

षष्ठाष्टासु च सर्वेषु कालिकादिसमुद्भवः ॥ १९ ॥

कालिका हरिणी शुक्ला काचा चैव समाश्लिका ।

शङ्खा चैव क्रमेणाश्ववयसः परिहृषिका ॥ २० ॥

१८ । बाल्ये पञ्चवर्षात्मककाले । तस्य पञ्चवर्षात्मककाले शुक्रः,—
 “बाल्यमश्वदघोशार्णा पञ्चसंवत्सरं मतं । मर्धं चावत् षोडशाब्दं
 वार्द्धकान्तु ततःपरम्” इति । अतएव वाजिनां बाल्यं पञ्चवर्षपर्यन्त-
 कालः । षष्ठादाषोडशाब्दं शौवनम् । अत ऊर्ध्वं वार्द्धक्यम् ।
 जातदन्तद्वयम् इति जातेषु दन्तेषु षट्सु मध्ये द्वयं । “अश्वस्य षट्
 सिता दन्ताः प्रथमाब्दे भवन्ति हि । दृष्टलोहितवर्णास्तु द्वितीयेऽब्दे
 क्षधोगताः” इति शुक्रः । पतितोत्थितान् आदौ पतितान् पश्चाद्
 उत्थितान् द्वितीयवारप्रकृद्गानित्यर्थः ॥

१९ । षष्ठाष्टास्त्रिति । षष्ठाद् वर्षाद् अष्टासु षष्ठसप्तमाष्टमेषु ।
 सर्वेषु दन्तेषु ॥

२० । यदुक्तं कालिकादिसमुद्भव इति तदेव विदधोति कालि-
 केति ॥

वक्रा तु^१ कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता ।
 षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात् ॥ २१ ॥
 सा पीता हरिणी ज्ञेया कालिकास्थानमाश्रिता ।
 नवमे दशमे वर्षे भवेद्देकादशे तथा ॥ २२ ॥
 कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला दन्तमूर्ध्नि समुद्भवा ।
 द्वादशाब्दं^२ समाप्त्य^३ भवेद् यावच्चतुर्दश ॥ २३ ॥
 सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्णिता ।
 पञ्चदशाब्दमारभ्य याचञ्छतदशादितः^४ ॥ २४ ॥
 माक्षिका माक्षिकाकारा^५ भवेदष्टादशादिषु^६ ।

२१ । कालिकारेखायाः स्थानाकारावाह । वक्रेति । कालिकायाः
 कालनिष्पादनम् अथ विशेषेण करोति षष्ठ इति ॥

२२ । हरिणीप्रवृत्तिरेखायां स्थानकालसप्तषष्ठाह । आपीते-
 व्यादि-पशुभिः श्लोकैः ॥

२३ । अथ शुक्लपञ्चदशाब्दादाह “दशपञ्चाब्दतस्यै तु काचामौ
 क्रमकः सती” इति ॥

२४ । इत्यपि माक्षिकायामष्टादशादाह,—“अष्टादशाब्दतस्यै
 हि माक्षामौ भवतः क्रमात्” इति ॥

१ । वक्रान्तो । गः ।

२ । द्वादशाब्दात् । खः ।

३ । समाप्तेः । गः ।

४ । सप्तदशाधिका । गः ।

५ । माक्षिकाकारा । खः ।

६ । पञ्चदशाधिका । खः ।

विंशत्यग्नेषु सर्वेषु वाजिर्ना दशमोद्भवः^१ ॥ २५ ॥

वयोविंशत्संज्ञानेषु एकविंशदिषु चिषु ।

शङ्करूपा^२ भवेच्छङ्गा पूर्वोक्तस्याममाश्रिता ॥ २६ ॥

छिद्रश्च चलनं चैव तथा पातश्च यः स्मृतः ।

नवाब्दतः क्रमाद्विद्याद्यञ्जनं तुरंगात्^३ स्मृतम् ॥ २७ ॥

अतिवद्वाः कषायाश्च तनवश्चैव ये द्विजाः^४ ।

ते भवन्ति दिवर्षस्य शुक्लाश्वैवाब्दजन्मनः^५ ॥ २८ ॥

अखल्लशिरसः^६ सूक्ष्मा भवन्त्यपतितोत्थिताः ।

२६ । शङ्गाग्नेषु शृङ्गोऽपि एवमाह यथा,—“शङ्गाभौ वैकविं-
शाब्दाश्चतुर्विंशत्संज्ञानेषु सदा” इति ॥

२७ । “छिद्रं चलनं पातो दन्तानाञ्च चिके चिके” इति
शुक्लविंशत्यमन्तरमाह । व्यञ्जनं कालिकादिप्रकाशनमित्यर्थः ॥

२८ । दन्तोद्भेदपतनपुनरुत्थानादिकमुक्त्वा एकदिवर्षजातानां
लक्षणमाह “अतिवद्वाः” इति ॥

२९ । अपतितोत्थपतितोत्थानां परीक्षामाह अखल्लेत्यादि । अख-
ल्लशिरस इति दन्तस्य निष्कल्लस्यापत्वं खल्लत्वमिति जयदम्भेन लक्ष्य-

१ । दशमोद्भवा । खः ।

२ । शङ्गाकारो । खः ।

३ । प्रयुक्त । खः ।

४ । तुराकृतम् । खः ।

५ । जयः । खः ।

६ । युक्ता चैव द्विशुभा । खः ।

७ । ईदम् । खः ।

खल्लाया विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः ॥ २९ ॥
 खल्लभागे विनापूर्णे^१ व्यञ्जनानां न सम्भवाः^२ ।
 पूर्णेषु खल्लभागेषु जायन्ते कालिकादयः ॥ ३० ॥
 निम्नं कृष्णञ्च दन्ताग्रं खल्लमित्यभिधीयते ।
 पूर्णतां तस्य जानीयात् षष्ठात्^३ प्रभृति वत्सरात् ॥ ३१ ॥
 खल्लेषु^४ कालिकाभावा नात्र कार्या विजानता ।
 नियता कालिका रेखा सुपूर्णे दन्तमस्तके ॥ ३२ ॥
 द्वयोर्भवति षष्ठेऽब्दे चतुर्णां सप्तमे तथा ।
 'षष्ठामष्टासु'^५ वर्षेषु दन्तानां कालिकाक्रमः^६ ॥ ३३ ॥
 कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान् ।
 द्वौ द्वौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे आयु-
 र्वयोद्धाने चतुर्थोऽध्यायः ।

सेव सचर्यं परतः कृतम् । अखल्लं निचकृष्णत्वरहितं त्रिरेषु येषां
 तथोक्ताः ॥

१ । विनापूर्णे । गः ।

२ । ससुद्धुवा । कः ।

३ । षष्ठप्रभृतिवत्सरात् । खः ।

४ । यान्तिगैव । खः ।

५ । खल्लमष्टासु । खः ।

६ । क्रमात् । खः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

दशाक्षेत्रविवरणम् ।

दशादशकमश्वानां जीवितं परिकीर्तितम् ।
 प्रवरं वाजिनामेतद् ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ १ ॥
 वासराः सप्ततिर्द्वौ च वर्षाणाञ्च तथा षयम् ।
 दशाप्रमाणं वाहानां शालिहोत्रेण कीर्तितम् ॥ २ ॥
 प्रथमे प्रथमा चैवं द्वितीया च द्वितीयके ।
 दशा एवं क्रमेणैव भवेत् श्लेषफलप्रदा ॥ ३ ॥
 अपानादौ ललाटे तु प्रथमं श्लेषमुच्यते ।
 ललाटान्मस्तकं यावद् द्वितीयं समुदाहृतम् ॥ ४ ॥
 ग्रीवास्त्र्नाथविच्छिन्नं तृतीयं परिकीर्तितम् ।
 उरोजन्तु तथांशे च ककुदं काकसं तथा ॥ ५ ॥
 चतुर्थं विहितं श्लेषं पञ्चमं चांसकं भवेत् ।
 कटिं वदन्ति षष्ठञ्च सप्तमं स्निग्दाहृतम् ॥ ६ ॥
 स्युरकौ चाष्टमं श्लेषं जंघा च नवमं स्मृतम् ।
 कूर्चसन्धिः सुरं चैव दशमं परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
 एवं बुद्ध्या भिषक् प्राज्ञः सदृशं फलमादिशेत् ।
 श्लेषसाम्ये दशायास्तु वयोज्ञानपरायणः ॥ ८ ॥
 ककुदावर्तिनोऽश्वस्य तथा शृङ्गान्वितस्य च ।
 सर्वकालं फलं दुष्टं दशा तत्र निरर्थका ॥ ९ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तदत्तेऽश्वशास्त्रे दशा-
 श्लेषीये पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

जन्मदेशः ।

अश्वानां जन्मदेशास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

उत्तमानाश्च मध्यानां हीनानां यत्र सम्भवः ॥ १ ॥

उत्तमास्ताजिकाः प्रोक्तास्तथा पारसिकाश्च ये ।

केकायाश्चैव ये वाहाः पृष्ठजा ये च कीर्त्तिताः ॥ २ ॥

तुरीयाताश्च कीराश्च भूर्हृष्टा भाण्डजाश्च ये ।

पार्वताः सैन्धवा मध्यास्तथा सारस्वता इयाः ॥ ३ ॥

१ । अश्वानां जन्मदेशभेदेन उत्तमत्वादिभेदाऽपि नकुलेन प्रदर्शितः,—“उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्यथापरे । चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयादिति”—अथ हेमचन्द्रः । “आजानेयः कुलीनः स्यात् तप्तदेशास्तु सैन्धवाः । वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाहिकादयः” इति च स देशोऽश्वानां जन्मभूमिरिति ॥

२ । नकुलस्तु ताजिकखरत्राणोत्तराणामुत्तमाश्वत्तमाह । “ताजिकाः खरत्राणाश्च उत्तराश्वत्तमा इयाः”—इति । तथा गोजिकाश्चैकायाथोमेथमाश्वत्तमाह यथा “गोजिकाणां चैकायाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः” इति ॥

३ । “नकुलस्तु मध्यमाशं वक्षिषमाह—तद्यथा “गोजिकाणां चैकायाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः । भाण्डजाश्चोत्तमांशाश्च राजगुप्ताश्च मध्यमाः”—इति ॥ तुरीया तु वक्ष्ये ॥

१ । हीनानां च सम्भवः । खः ।

२ । काश्मीरदेशजाताश्च सैन्धवा मध्यमाः स्युताः । कः । उरु । खः ।

सभलांशः कुशाश्चैव^१ जटदेशोद्भवाश्च^२ ये ।
 अधमाष्टरुणैः सार्धं हये^३ प्राग्दक्षिणोद्भवाः ॥ ४ ॥
 हस्तदीर्घाञ्चितग्रीवा^४ ह्रस्वकर्णा महाजवाः ।
 महाकाया महारक्ता निस्त्रासास्ताजिका मताः ॥ ५ ॥
 अत्यन्तविनतं येषां निर्मासश्च सुखं भवेत् ।
 पीनेन कटिदेशेन मुखराश्च भवन्ति ते ॥ ६ ॥
 अध्वन्याश्च^५ महासाराः संग्रामे चैव पूजिताः ।
 अपि शस्त्रहताङ्गाश्च नैव मुञ्चन्ति सादिनम् ॥ ७ ॥
 पारसीकास्ताजिकाभा^६ कोङ्काणाः केषिदुक्ताः* ।
 स्थूलाः स्रष्ट्वाशरीराश्च^७ प्रधाना दीर्घपृष्ठकाः ॥ ८ ॥

४ । सभलाः सभलदेशजाताः । प्राग्दक्षिणोद्भवाः—इति पूर्व-
 दक्षिणदेशजाता अथा अधमाः । मकुलेनतु गोङ्गरादीनामधम-
 त्वसुक्तम् । यथा “गोङ्गराः सवरासाश्च सिन्धुपाराः कर्णीयसः । अन्य-
 देशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्यताः” इति ॥

५ । महाजवा महावेगवन्तः । निस्त्रासा निर्भयाः ॥

६ । स्रष्ट्वाशरीराः कृत्रकायाः । स्रष्ट्वां दध्नं कृत्रं तन्वित्यमरः ॥

१ । कुशाः । खः ।

६ । स्थुरधिकाः । खः ।

२ । जटादेशोद्भवाः । खः ।

७ । किपिद्रुवणाः । खः ।

३ । अधमानां गद्याः । गः ।

८ । स्थूलशरीराश्च । खः ।

४ । हस्तदीर्घाञ्चितग्रीवाः । गः ।

५ । अजात्यान्वा महाशूराः संग्रामे नैव पूजिताः । गः ।

केकयादेशजातानां मध्यमानाञ्च वाजिनाम् ।
 ताजिकैः सदृशं वक्रं बाहुल्येन विनिर्दिशेत् ॥ ८ ॥
 सुदृप्तदेहस्तीक्ष्णश्च सप्रमाणेन मध्यमः ।
 उरुजातः^१ समुद्दिष्टः^२ किञ्चित् स्थूलो मनागजवः^३ ॥ १० ॥
 अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च^४ ऋस्वग्रीवस्तुरुस्तथा ।
 तुरुष्कः^५ कीर्तितो वाजी स्थूलवक्र^६मुखश्च यः ॥ ११ ॥
 केकनाकारदेहस्तु^७ भवेन्माण्डविको हयः ।
 शान्त्याचैव^८ प्रमाणेन केवलं नैव तत्समः ॥ १२ ॥
 सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठन्ध्याकरकः^९ ।
 आननश्चापि दीर्घश्च तस्य पृष्ठं प्रकीर्तितम् ॥ १३ ॥

८ । केकयः कोङ्कणस्य तुल्य एव ॥

१० । मनागजव इत्यपेक्षया मनोजव इति पाठः सार्धोचान्

मध्यमस्य मनागजवत्वस्यासङ्गतत्वात् ॥

१ । अतुङ्गतः । गः ।

२ । कीदस्थूलो मनोजवः । गः ।

३ । स्थूलश्च ऋस्वग्रीवस्तुरुस्तथा । गः ।

४ । अंघ्रिः । गः ।

५ । केकनाकारस्तु भवेन्माण्डविको हयः । गः ।

६ । शान्त्या नैव । गः ।

७ । प्रधानस्याकारकः । गः ।

८ । सार्धोचिरेत् । गः ।

१३ । 'सैव जनेनापि रक्षयूरस्वप्राधनः' ।
 तादिभस्त्रोन्मत्तो यारति' ताजिकादधिकस्तथा ॥ १४ ॥
 परिमण्डलदेहास्तु सीष्णकर्णमुखा हयाः ।
 'सर्वदेवोद्भवा' हृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये ॥ १५ ॥
 'सर्वकथाऽजटश्चैव' अकुलः परिकीर्तितः ।
 'सामर्थः' सिद्धजानुश्च जटालश्चाकुलोपमः ॥ १६ ॥
 'सर्वलयापि' ह्रस्वश्च टक्षणः परिकीर्तितः ।
 'साक्षिणात्यो भवेद्गुह्यो योऽधन्यः' सर्ववाजिनाम् ॥ १७ ॥
 'जन्मिना महादुष्टाः पूर्वदेशसमुद्भवाः ।
 'यजिष्वदेशराणाञ्च देशं विन्द्याद्विचक्षणः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तस्य जन्म-
देशे षष्ठोऽध्यायः ॥

१७ । टक्षणः टाक्ष्य इति षष्ठ भाषा ॥

१ । शान्ता । खः ।
 २ । रक्षयूरतयाधनः । गः ।
 ३ । जिनेऽप्येति । गः ।
 ४ । टक्ष्य । गः ।
 ५ । शान्तार्थकटक्ष्य । गः ।
 ६ । जन्म । गः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

वाहनविधाने

विप्रादितद्वाहनविवरणम् ।

ब्रह्मण्यैव यथोद्दिष्टो वाहानां वाहने^१ विधिः ।

सारन्तस्य समुद्धृत्य सर्व्वं तत्कथयाम्यहम् ॥ १ ॥

तुरङ्गवाहकस्यापि दोषस्य च गुणस्य च ।

विशेषन्तु विधानेन तत्सर्व्वं कथयाम्यहम् ॥ २ ॥

२ । अश्वानां दोषगुणविषये नकुलेनैवमुक्तम् । तुरङ्गवाहकस्यापीति अपि शब्देन तुरङ्गस्यापि । दोषगुणौ वाहनादिश्चित्तासम्भवाविति ज्ञेयौ ॥ दोषस्थेति अनेन मूलत्वमूर्खत्वकोधित्वादिकं तथाऽस्यानदण्डपातित्वादिकं बोद्धव्यम् ॥ गुणस्य चेत्यनेन समनन्तरमेव वक्ष्यमाणं ह्यहृदयाभिज्ञत्वादिकं बोद्धव्यम् ॥ सत्वेन इति सत्त्वं नाम अश्वानां नैसर्गिकं तेजो दर्पो वा त्रिविधगुणेष्वद्यः । यथाह भोजः,— “तेजोनिमर्गजं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति ज्ञेयास्तथोऽपि सहजा गुणाः”— इति । जातिरूपेण इति जातिस्वरूपास्तुभारेणेत्यर्थः ॥

१ । वाहनेो विधिः । गः ।

सत्वेन^१ ज्ञायते जाती रूपेण तु च वाहयेत् ।
 सामप्रधानं^२ दण्डञ्च त्रिविधं विनियोजयेत् ॥ ३ ॥
 चासी लुब्धो दयालुश्च^३ विप्रः स परिकीर्तितः ।
 शूरश्च^४ दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः ॥ ४ ॥
 पापिनः कल्मषा रुक्षा^५ दुष्टा वैश्याः प्रकीर्तिताः ।
 विरूपा विषमाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृताः ॥ ५ ॥

३ । अश्वानां चत्रियादिचतुर्विधजातीनामुत्पत्तिमाह नकुलः,—
 “वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे । समीरप्रभवाश्चान्ये उल्लूक
 मृगजास्तथा ॥ जलोद्भूता द्विजातीयाः चत्रिया वह्निमन्वाः । समीर-
 प्रभवा वैश्या एणोल्लूकाश्च शूद्रकाः”—इति । अपिच,—“विवेकी
 सदृशोविप्रः तेजस्वी चत्रियो वली । दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निः-
 सलकारकः”—इति । एषां त्रिविधदण्डमप्याह नकुलः,—“ब्राह्मणः
 सामवाही च भेदवाही च चत्रियः । उपादानेन वैश्यः स्यात् शूद्रो
 दण्डेन ताडितः”—इति ॥ त्रिविधं दण्डमिति उक्तममध्यमाधमत्वेन
 चिरूपं दण्डमित्यर्थः ॥

४-५ । चत्रियादीनां लक्षणमाह चासीत्यादिना श्लोकद्वयेन ।
 पापिनोऽमङ्गलाः । विरूपाः कुत्सितरूपाः । विषमा विमदृशाङ्गा
 अङ्गसौष्टवर्हिता इत्यर्थः ॥

१ । साम्नेन जायते जातिः जातिरूपेण वाहयेत् । खः ।

२ । समप्रदानदण्डंश्च त्रिविधं । गः ।

३ । रसालुब्धः सुधातुश्च । गः ।

४ । शूरश्चैव दृढा मान्याः । गः ।

५ । कल्परूपाश्च । खः ।

ब्राह्मणान् शक्तिदानेन^१ साम्ना चैव तु क्षत्रियान् ।

वैश्यं दण्डेन शब्देन शूद्रं दण्डेन वाहयेत् ॥ ६ ॥

प्रत्यूषे वाहयेद्विप्रं क्षत्रियं प्रहरे गते ।

वैश्यं सन्ध्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत् ॥ ७ ॥

सत्त्वशक्तितद्वाहनविवरणम् ।

सत्त्वञ्च त्रिविधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम्^२ ।

उत्तमञ्चोपशामेन^३ साम्ना दण्डेन मध्यमम् ॥ ८ ॥

शब्दाङ्गेन च दण्डेन वाहयेदधमं बुधः^४ ।

सहजे निर्मले वाहे तैलदुग्धस्य रूपवान्^५ ॥ ९ ॥

६ । शक्तिदानेन इति यथोक्तवचनोच्चारणपूर्वकमारोहणात् प्राक् द्विजेऽथे यथावश्यकं द्विविधशक्तिसञ्चारणं कृत्वैत्यर्थः । शक्तिसञ्चारण-वचनानि च जयदत्त एवास्मिन् प्रकरणे स्वयमेवाग्नेयादुद्धृत्य वक्ष्यति । यथा, —“हय गन्धर्वपुत्र त्वं शृणुष्व वचनं मम”—इत्यादि । साम्ना चैव तु क्षत्रियानिति आरोहणात् प्राक् परतो वक्ष्यमाणै-र्यथोक्तवचनैः क्षत्रियमश्वं सान्त्वयन्नित्यर्थः । एतदप्याग्नेयपुराणा-दुद्धृतं जयदत्तेन यथा, —“स्मर राजेन्द्रपुत्रस्त्वं सत्यवाक्यमनुस्मर” इत्यादि ॥

८ । सत्त्वशक्तितद्वाहनप्रकरणमाह । सत्त्वं पूर्वं व्याख्यातम् ॥

९ । शब्दाङ्गेन दण्डेन इति केवलं शब्दरूपेण ताडनेनेत्यर्थः ।

१ । शक्तिदानेन । गः । ३ । उत्तमञ्चैव साम्नेन । गः ।

२ । अधमोत्तममध्यमम् । गः । ४ । त्रिभिः । गः ।

५ । सहजा निर्मला वाहास्तैलदुग्धमधारवत् । गः ।

शक्तिश्च द्विविधा प्रोक्ता वलदीर्घ्यसम्भवा ।
वल्लिष्ठो दुर्वलत्वेन दुर्वल्लोऽपि वलेन वा^१ ॥ १० ॥

रङ्गभूमिविवरणम् ।

• छलेनौपाधिकायाश्च सत्वं ज्ञात्वा च वाहयेत् ।
सान्द्रां सुकंठिनाञ्चैव पाषाणोदकसंयुताम् ॥ ११ ॥
तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिन्तु वर्जयेत् ।
समाञ्च विपुलाञ्चैव^२ किञ्चित्पांशुसमन्विताम् ॥
एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिन्तु कारयेत् ॥ १२ ॥

रूपमाह महजे इति । अत्र महजादिशब्दत्रयं प्रथमान्तं भवितुं युज्यते ।
अन्यथा पांठो न लुगति ॥

१० । शक्तिः वलसम्भवा दीर्घ्यसम्भवा चेति द्विविधा ।

११ । समां नतु उन्नतानतां । विपुलां महतीं सुदीर्घप्रशस्ता-
मित्यर्थः । किञ्चित्पांशुभिः अत्यल्पधूलिभिः समन्वितां युक्तां । इदं
विशेषणं रङ्गभूमेरतिकाठिन्यं निवार्याशानां पादाघातेनाक्रोशकरत्वं
सूचयति । अत्र नकुलः,—“समाञ्च विपुलाञ्चैव किञ्चित्पांशु
समन्वितां । एकान्ते विजने चैवं रङ्गभूमिं हयं नयेत् । सान्द्राञ्च
कठिनाञ्चैव पाषाणोदकगन्तितां ॥ तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं
विवर्जयेत्” इति ॥

१ । वल्लिष्ठे दुर्वलत्वञ्च वलित्वं दुर्वलत्वेन च । गः ।

२ । सुत्रिपुलाम् । गः ।

दोषगुणताडनविवरणम् ।

स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च चित्तोत्सुकचलासनः ।
 अस्थाने दण्डपाती च वाजी तस्य न सिध्यति ॥ १३ ॥
 प्रचलति यस्य कटिरूर्ध्ववाहश्च दण्डवान् ।
 न तस्य वाहनं वाजी दुर्लक्ष्यं वाजिवाहितम् ॥ १४ ॥
 दृढासनेऽथ तत्वज्ञो जितमुष्टिर्निरालसः ।
 अविरागी^१ स्थिरश्चापि पङ्कते वाजिवाहकाः ॥ १५ ॥

१३ । अतःपरं दोषगुणताडनविवरणमाह,—

१४ । दुर्लक्ष्यं वाजिवाहितमिति वाजिवाहितं दुःखेन लक्ष्यते
 दृश्यते इत्यर्थः ॥

१५ । दृढासनत्वादिगुणसम्पन्ना एते षट् प्रशस्ता अश्वमादिनः ।
 उक्तञ्च नाकुले प्रशस्ताश्वमादिलक्षणम् । यथा,—“चलकिसलयपादः
 कर्णमधैकदृष्टिः, न चलति कटिदेशो व्यापितोऽपि स्थितो यः । ह्य-
 हृदयमभिज्ञः स्थानदण्डाभिपाती, स खलु तुरगयोक्ता पूज्यते
 पार्थिवेन्द्रैः ॥ दाढ्यं मुष्टिगतं करेण लघुता क्रोधानिलैर्वाजिनः,
 सत्वैकस्थिरबुद्धिमध्यमनतिः शास्त्रार्थविद्वार्थिकः । काले दण्डनिपात-
 विश्रमपरस्ताम्बूलपूर्णाननः, श्रीमाल्लक्ष्मण्युतो महाहृद्यपरो राजाधिपैः
 पूज्यते । उरः स्थिरं यस्य चलौच दौ, त्रिकोन्नतः संहतमानसश्च ।
 स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां, श्रेष्ठा नरा भारकरा हयानाम् ।
 प्राज्ञः सत्यवलोत्साही दृढसर्वाङ्गसौष्ठवः । जितशीतानपालस्यो जित-

१ । वाजिवाहनम् । गः ।

२ । अविराग्यः । गः ।

३ । जितमूर्त्तिः । गः ।

दोषगुणताडनविवरणम् ।

स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च चित्तोत्सुकश्चलासनः ।
 अस्थाने दण्डपाती च वाजी तस्य न सिध्यति ॥ १३ ॥
 प्रचलति यस्य कटिरूर्ध्वं वाहुश्च दण्डवान् ।
 न तस्य वाहनं वाजी दुर्लक्ष्यं वाजिवाहितम् ॥ १४ ॥
 वृद्धासनोऽथ तत्वज्ञो जितमुष्टिर्निरालसः ।
 अविरागी स्थिरश्चापि षड्भेदे वाजिवाहकाः ॥ १५ ॥

१३ । अतःपरं दोषगुणताडनविवरणमाह,—

१४ । दुर्लक्ष्यं वाजिवाहितमिति वाजिवाहितं दुःखेन लक्ष्यते
 दृश्यते इत्यर्थः ॥

१५ । वृद्धासनत्वादिगुणसम्पन्ना एते षट् प्रशस्ता अश्वधादिनः ।
 उक्तञ्च नाकुले प्रशस्ताश्चसादिलक्षणम् । यथा,—“चलकिसलचपादः
 कर्णमथैकदृष्टिः, न चलति कटिदेशो व्यापितोऽपि स्थितो यः । हृद्य-
 हृद्यमभिज्ञः स्थानदण्डाभिपाती, स खलु तुरगयोक्ता पूज्यते
 मार्धिनेत्रैः ॥ दाढ्यं सुष्ठगतं करेण लघुता क्रोधान्जलैर्वोजिनः,
 समैकस्थिरबुद्धिमध्यमनतिः शास्त्रार्थविद्वार्थिकः । काले दण्डनिपात-
 विभ्रमपरस्मान्मूलपूर्णासनः, श्रीमालक्ष्मणयुतो महाहृद्यपरो राजाधिपे
 पूज्यते । उरः स्थिरं यस्य चलौष इति, चिकोन्नतः संहतमानसश्च
 स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां, शेषा नरा भारकरा इयानाम् ।
 प्राज्ञः सत्यबलोत्साही वृद्धसर्वाङ्गसौष्ठवः । जितश्रीतातपाश्चो जित-

१ । वाजिवाहनम् । गः ।

३ । अश्ववैद्यः । गः ।

२ । जितमूर्तिः । गः ।

चित्तं यो नैव जानाति तुरङ्गस्य समासतः ।

न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन^१ ताडिताः ॥ १६ ॥

द्वेषिते वलिते^२ भीते तथाचोन्मार्गगामिनि ।

कुपितोद्भ्रान्तचित्ते वा षट्सु दण्डं निपातयेत् ॥ १७ ॥

द्वेषिते ताडयेन्मूर्ध्नि जानुभ्यां वलिते^३ तथा ।

निद्रो जिताशनः । हयकालवलप्राणहयकामास्तयोगवित् । ग्री-
तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु शिवितः । वाजिनां हृदयक्षय स्थाने
दन्तनिपातवित् ॥ अदुष्टनमनो दत्तः सर्वलोभसहः शुचिः । याचे
धन्ये तु पानीये परव्यूहावलोकने । त्रिषु अज्ञानप्रदेशेषु निर्गमे कुश-
लोऽस्त्वित्” इति ॥

१७ । द्वेषितादिषु षट्सु कालेषु दन्तनिपातनमुक्तं । भोजस्त
द्वादशसु कालेषु कश्चादिताडनमाह,—“तीक्ष्णं मध्यं पुनर्दाभ्यां जघन्यं
निष्ठुरैस्त्रिभिः । उपवेशेऽथ निद्रायां स्वल्पिते दुष्टचेष्टिते । वडवा-
क्राकनौत्सुक्ये बज्रगर्वितद्वेषिते । सन्नासे च दुरत्याने विमार्ग-
गमने भये ॥ शिखात्यागस्य समये सन्धाने चित्तविभ्रसे । दण्डः
निषीध्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि” इति ।

१८ । तेषु कस्मिन् कुत्र आह्वन्यान्तत् श्लोकद्वयेनाह द्वेषिते
इत्यादि ॥ अत्र भोजोऽपि एवमाह,—“ग्रीवायां भीतमाह्वन्यात् चस्त्र-
विचरन् च वाजिनम् । विभ्रान्तचित्तमधरे त्यक्तशिरश्च ताडयेत् ॥

१ । दक्षेनैव निपातयेत् । गः ।

२ । स्वल्पिते । गः ।

३ । चक्रजिते । गः ।

क्रुद्धे उरसि^१ हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते^२ तथोदरे ॥ १८ ॥
 भीतश्च ताडयेत् पश्चान् मुखे चोन्मागगामिनम्^३ ।
 ज्ञात्वा दोषश्च रूपश्च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् ॥ १९ ॥
 अस्थानताडितो वाजी यावज्जीवं न सिध्यति ।
 नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीवत्यसौ हयः ॥ २० ॥
 कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्तौ जानुद्वये तथा ।
 सर्व्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥ २१ ॥
 अस्थाने ताडितो वाजी बद्धन् दोषानवाप्नुयात् ।
 तावद्भवन्ति ते दोषा यावज्जीवत्यसौ हयः ॥ २२ ॥
 अवाहिता विनश्यन्ति सर्व्वकर्मक्षमा अपि ।
 कृशा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥ २३ ॥

प्रहेषिते स्कन्धवाङ्गो ; वङ्गालोकिनं तथा । उपवेशे च निद्रार्थां
 कटिदेशे च ताडयेत् ॥ दुस्संघटितं मुखे हन्यादुन्मार्गप्रस्थितं तथा ।
 अघने स्खलिते हन्यात् नेत्रमार्गे दुरुत्थितम् । यः कुण्ठप्रकृतिर्वाजी तं
 सर्व्वथैव ताडये” इति ॥ अत्र नकुलोऽपि,—“हेषिते स्कन्धसंस्थानं
 ज्ञाने जानुद्वयं तथा । सर्व्वस्य प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
 .....समुद्दिष्टं स्खलने अघनान्तरे । भीते वनःस्खलं हन्यात् वक्त्र-
 श्लोन्मार्गगामिनि । कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा”—
 इति ॥

१ । कुपितोरसि । गः ।

२ । उन्मार्गगामिनि । गः ।

३ । भ्रान्तचित्तम् । गः ।

पञ्च धाराः प्रवक्ष्यामि ऋषिभिर्थाः^१ प्रकीर्त्तिताः ।
 प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता ॥ २४ ॥
 तृतीया पूर्णकण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता ।
 पञ्चमी चैव या धारा श्रूयते न च दृश्यते^२ ।
 षष्ठी चैव तु या धारा निरालम्बा प्रकीर्त्तिता^३ ॥ २५ ॥

२४ । पञ्च धारा इति धाराख्या वाजिनां पञ्च गतय इत्यर्थः ।
 यद्योक्तं शुक्रेण,—“गतयः षड्विधा, धाराः स्कन्दितं रेचितं सुतम् ।
 धौरीतकं वल्लितञ्च तामां लक्ष्म पृथक् पृथक्” इति ॥ “धौरितं
 वल्लितं सुत्युत्तेजितोत्तेजितानि च । गतयः पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गानां
 क्रमादिमाः” ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ “गतिः पुला चतुष्का च
 तद्व्यञ्जवापरा । पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः”
 —इति ॥ “गतिरेका सुता चास्य चातुरीणा द्वितीयका ।
 वेगसन्धिसृतीया च धारा वेगवती तुरी ॥ धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता
 न दृश्यते न पश्यति । सर्वकर्मकृतो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत्”
 —इति मकुलः,—“आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्लितं सुतम् ।
 गतयोऽमूः पञ्च धाराः”—इत्यमरः ॥ पञ्चविधधारासंज्ञा गन्धविशेषेषु
 विभिन्नाः कृता अपि फलतस्तुल्या एव ज्ञेयाः । अत्र षष्ठ्या निरा-
 लम्बायाः स्वर्गएव प्रसिद्धत्वान् मर्त्यलोके पञ्चैव धर्त्तव्याः ।

१ । मुनिभिः । गः ।

२ । निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । खः ।

३ । श्रूयते न च दृश्यते । खः ।

विक्रमा गतिधारा तु चतुःपादस्रुता स्मृता^१ ।
 मुखपादसमायुक्ता पूर्वकण्ठी च या^२ भवेत् ॥ २६ ॥
 स्वेच्छया त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी ।
 षष्ठी चैव तु या धारा स्वर्गलोकेषु तिष्ठति^३ ॥ २७ ॥
 या सङ्घा रोमकूपानां वाहकस्य ह्यस्य च ।
 तावद्वर्षान् वसेत् स्वर्गे ह्यपृष्ठे हतो नरः ॥ २८ ॥
 यल्लोकं वाजिपृष्ठेषु हता गच्छन्ति मानवाः ।
 नं लोकं नाधिगच्छन्ति बहुवासु हताश्च ये ॥ २९ ॥

२६ । विक्रमाया लक्षणं जयदत्तेन स्वयमेव कृतं न पुलकाथा इति
 तदेव कथ्यते । पुलानाम भुताद्यनेकापरनामा हयानां गतिविशेष
 इति मल्लिनाथः । पुलनालक्षणं हयलीलावत्यां । यथा,—“भुतां भव-
 ज्जितामाङ्ग्या धारा पुलनाभिधा । क्षिपति समविशेषानुत्क्षिप-
 त्यपपादान् ॥ प्रसरति पुरतोऽश्वः साय धारा पुलाख्या । तथा,—
 पार्श्विप्रधानं प्रविधाय रागाद् बलां स्रथीकृत्य वहेत्युलाख्याम्”—
 इत्यादि । पुटः खुरः । पुटो लुटनवेक्षणे ॥

२८-२९ । इदं श्लोकद्वयं ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ । गतिधारा च चतुष्पादी पुटा । गः । चतुष्पा पुलका मता । खः ।

२ । तु या । गः ।

३ । स्वर्गलोकेऽवतिष्ठति । गः । स्वर्गलोकेषु गीयते । खः ।

वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि मुनिभिः परिकीर्त्तिताः^१ ।
 पुष्पदन्ती च गोकर्णी तूलोलूला तुलोद्धृता ॥ ३० ॥
 नागपीडी पुष्पधारी दुर्मुष्टी च रजस्तनी^२ ।
 द्विहस्ती त्रैकहस्ती च शुभगा शोभना मता ॥ ३१ ॥
 इत्येता द्वादश^३ वल्गा मुनिभिः परिकीर्त्तिताः ।
 आरूढः कर्णमध्ये तु मनो लक्षति वाजिनः ॥ ३२ ॥
 शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पश्चात् पुलकमादिशेत् ।
 न वक्रो न तयोत्तानो न कुञ्जो नाप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥
 न भवेत् स्तब्धगाचस्तु स भवेदश्ववाहकः ।
 स्थिरोरुः स्थिरपार्श्वश्च त्रिकोन्नतः स्थिरासनः ॥ ३४ ॥

३० । वल्लाश्वमुखरज्जुः । सा च पुष्पदन्त्यादिभेदेन द्वादशधा । इय-
 क्षीलावत्यान्तु उत्क्षिप्तादिभेदेन चतुर्दशविधा । तदुक्तं,—“उत्क्षिप्ता
 शिथिला तथोत्तरवती मन्दा च वैशयसी विचित्रैककराङ्गकन्धरस-
 मोत्कीर्णा विभक्ता तथा । अत्युत्क्षिप्तलोद्धृते खलु तथा व्यागूङ्-
 गोकर्णिके वाहानां कथिताश्चतुर्दशविधा वल्लाप्रभेदाः समाः”—
 इति ॥

३३ । पूर्वं प्रथमम् ।

१ । याः प्रकीर्त्तिताः । गः ।

२ । दुर्मुष्टिश्च कुचनी । गः ।

३ । द्वादशाः । गः ।

दक्षिणादितुरङ्गस्य^१ चासने तु दृढः सदा ।
 अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु भयदायकाः^२ ॥ ३५ ॥
 ग्रीष्मादिषु न कर्त्तव्यमृतुषु चिषु वाहनम् ।
 हेमन्तादिषु कर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः ॥ ३६ ॥
 प्रतिपत्सु चयोदश्यां पञ्चम्यां^३ वा सिते दले ।
 धृतिसिद्ध्यादियोगेषु वासरे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३७ ॥
 मूलरोहिणिहस्तेषु पुष्ये चैवोत्तरासु च ।
 एवंविधे दिने सादी वाहनं वाहयेत् शुभे ॥ ३८ ॥

३५ । अश्ववारा अश्वसादिनः ।

३६ । ग्रीष्मादिष्विति आदिपदेन वर्षाशरदोषदोषम् । हेम-
 न्तादिषु हिमशिशिरवसन्तेषु । उक्तञ्च अग्निपुराणे,—“हेमन्तः शिशि-
 रसैव वसन्तश्चाश्ववाहने । ग्रीष्मे शरदि वर्षासु निषिद्धं वाहनं ह्यथे”
 इति । ग्रीष्मादिषु चतुत्रयेषु—इत्यनेन ज्येष्ठात्कार्तिकपर्यन्तं वाहन-
 निषेधः, तस्मान् मार्गशीर्षाद्वैशाखपर्यन्तं वाहनविधिश्च सूचितो
 भवति द्विमासिकर्त्तुविभागात् ॥

३७-३८ । अश्वानां आदिवाहने तिथिनक्षत्रादीन्याह । प्रतिप-
 त्खित्यादि । सिते दले शुक्लपक्षे । उत्तराखिति वज्रवचनेन उत्तरा-
 वाहायां उत्तरफल्गुन्यां उत्तरभाद्रपदे चेति ज्ञेयम् । उक्तञ्चाग्निपुराणे

१ । दक्षिणां दिशि तुरङ्गस्य । गः ।

२ । शेषाःस्युर्भारदायकाः । गः ।

३ । द्वादश्यां वा । गः ।

रङ्गभूमौ च रैवन्तं स्थापयेत् पूजयेत्ततः ।

पुष्पैर्धूपैः प्रदीपैश्च चन्दनैः पायसैस्तथा ॥ ३६ ॥

—“अग्निनी श्रवणं हस्तं उत्तराचित्रतयं तथा । नक्षत्राणि प्रशस्तानि
इयानामादिवाहने” इति ॥

३६ । रङ्गभूमौ रणक्षेत्रे अश्वविनयनक्षेत्रे वा । रैवन्तमिति ।
रैवन्तः सूर्यतनयो गुह्यकाधिपतिः तम् । स्थापयेदिति प्रतिमया
घटेन वेतिशेषः । तस्योत्पत्तौ वल्गुपुराणं यथा,—“ततोऽसौ योग-
भास्त्राय स्वां भार्यां वड्वां रविः । ददर्श नियमस्वां तामश्वरूपम-
द्याकरोत् ॥ मैथुनाद्योपचक्राम सूर्योऽसौ च त्वरान्वितः । नेच्छन्ती
तेन संयोगं परपुंसोऽभिप्रङ्कया ॥ सम्मुखात् सम्मुखी तेजो मुखनासि-
कया रवेः । देवौ यतः प्रजायेतामग्निनौ भिषगन्वयौ । नासत्यौ द्वौ
द्वनीयस्य, रेवन्तोऽश्वप्रवाहकः” इति । .. गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तो
विनियोजितः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ तथा रैवन्तस्य पूजाविधिश्च
राज्ञा यथा विधेयस्तत्र कालिकापुराणम्,—“सप्तमे हि तु रेवन्तं पू-
जयेत्तोरणान्तरे । सूर्यपुत्रं महावाङ्मं द्विभुजं कवचोज्ज्वलम् । ज्वलन्तं
सूक्तवस्त्रेण केशान् वितत्य वाससा । कर्णां वामकरे विभ्रहृच्छिपे
तु करे पुनः । खड्गं न्यस्य महातीक्ष्णं सितसैन्धवसंस्थितं । एवं-
विधन्तु रेवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा । सूर्यपूजाविधानेन पूजयेत्तो-
रणान्तरे” इति ॥ पूर्व्यास्यसुपविष्टस्याश्वस्य वपुषि यथाक्रमं प्रणवा-
दिनमोऽन्तेन स्ववीजेन देवादियोजनं कृत्वा पूजयेदिति शेषः । तदुक्त-
मग्निपुराणे,—“स्नातस्य प्राङ्मुखस्याथ देवान् वपुषि योजयेत् ।
प्रणवादि नमोऽन्तेन स्ववीजेन यथाक्रमम्” इति ॥

पञ्चान्नैः पञ्चशब्दैश्च प्रातःशुचिः^१ सुवाससः ।

रक्ताम्बरधरो भूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा ॥ ४० ॥

ओं नमो रैवन्ताय अश्वहृदयाय ह्रीं ह्रीं ओं नमोऽति-
श्वेताय^२ सौम्यरूपाय इमं^३ मम अश्वं साधय साधय
बन्धय बन्धय वश्यं कुरु कुरु महावीर्याय रैवन्ताय
नमः ॥ ४१ ॥

४०। पञ्चशब्दैरिति गवाजमेषगजाश्चैरित्यर्थः । तदुक्तं त्रिव्यादितन्त्रे
तस्य पूजाविधौ,—“द्वारोपान्ते सुदीप्तश्च संपूज्यो ह्यववाहनः । यवा-
क्षतघृतोपेतैः तण्डुलैश्च सुतर्पितः ॥ संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा
पायसेन च । स्कन्दः सभार्यो रुद्रश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ।
गोमङ्गिः सुरभिः पूज्या ह्यागवङ्गिर्ज्ञेताशनः । उरभ्वङ्गिर्वरुणो
गजवङ्गिर्विनायकः । पूज्यश्चाश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः” इति ॥

४१। पर्याणयेत् सन्नाहयेत् । जयदत्तेन पर्याणनात् पूर्व्वं ओं
नम इत्यादि मन्त्रजपस्य एकविंशतिवारं विधिः कृतः । अग्निपुराणेतु—
एतन्मन्त्रेण मत् “हयगन्धर्व्वराज त्वम्” इत्यादि कर्णजापस्य विधिः
कृतः यथा,—“कर्णजापं ततः कृत्वा विमुह्य च तद्यायरीन् । पर्या-
णयेद्ब्रह्मं सादी वाहयेद्युद्धुतो जयः” इति ॥

१। स्वासः। गः।

२। श्वेताय। खः।

३। इममश्वं। गः।

एतन्मन्त्रं जपेत्प्राज्ञो ह्यस्य दक्षिणे श्रुतौ ।
 एकविंशतिवारांश्च ततः पर्याणयेद्द्वयम् ॥ ४२ ॥
 क्रोशमेकं तमारुह्य^१ नयेद्दीक्षां शनैः शनैः ।
 पलगाग्रहश्च कर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव च ॥ ४३ ॥
 विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा ।
 खलीनादि प्रयोक्तव्यं^२ सादिना वाजिनां क्रमात् ॥ ४४ ॥
 नातिस्थूलं^३ कृशं नाति न स्तब्धं नातिकर्कशम् ।
 सप्ताङ्गुलप्रमाणन्तु खलीनं कारयेद्बुधः ॥ ४५ ॥
 खलीनादिषु लौहेषु धाराषु^४ विक्रमादिषु ।
 क्रमेणैव तुरङ्गाणां कटानि संप्रयोजयेत् ॥ ४६ ॥
 खलीनादौ च धारासु यदा सुशिक्षितो ह्ययः ।
 तदा कटेषु तं सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभिः ॥ ४७ ॥
 शतहस्तादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम् ।
 भ्रामयेद्वाजिनं सादी सव्यं चैवापसव्यकम्^५ ॥ ४८ ॥

४६ । कटानीति अश्वचालनाय रचिता शतहस्तादिका मण्ड-
 लादयः पञ्चविधा भूमय इत्यर्थः ॥

- १ । समारुह्य ह्यदीक्षा । गः ।
- २ । खलीनादी प्रयोक्तव्या । खः ।
- ३ । अतिस्थूलं । गः ।
- ४ । धारयाद्विक्रमादिषु । खः ।
- ५ । सव्यापसव्यमेव च । गः ।

मण्डलं चतुरस्रञ्च गोमूषं चार्द्धचन्द्रकम् ।
 नागपाशक्रमेणैव भ्रामयेत् कटपञ्चकम् ॥ ४६ ॥
 श्वमन्येषु लोहेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे ।
 य एवं वाहयेद्वाहं तस्य कष्टं न जायते ॥ ५० ॥
 दद्याद्भयमभीतस्य भीतस्यापि हरेद्भयम् ।
 रहस्यं सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्निवेदितम् ॥ ५१ ॥
 पूर्वोक्तेषु च देशेषु घट्सु दोषेषु ताडयेत् ।
 न जातु सादिनान्यस्मिन् काले दोषशतैरपि ॥ ५२ ॥
 दम्यमानस्य वाहस्य यो दोषः सादिदोषतः ।
 जायतेऽसौ निराकर्तुं सादिना नैव शक्यते ॥ ५३ ॥
 एवं शास्त्रविधानेन यः सादी वाहयेद्भयान् ।
 हरयस्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फलदायकाः ॥ ५४ ॥
 वाहनं सञ्च द्रष्टुञ्च धूपालोपनमंचकैः ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि मुनिभिः कीर्तितं यथा ॥ ५५ ॥

४६। "धनुःशृङ्गादग्ने योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् । सङ्घो-
 षयेज्ज्वं तावद् यावत्कटकपञ्चकम् ॥ तदूर्ध्वं मण्डली योज्या
 गोमूषा तदनन्तरम् । अजुवर्त्मसुवर्त्ती च गोमूषा सर्वकर्मास्तु ।
 बुध्यमाना न दृश्यन्ते प्रायशोहि विचक्षणैः" ॥ इति मनुः ।

१। अथहरेद्भयम् । गः ।

२। स्थानेषु । गः ।

३। साध्यतं वक्ष्या । गः ।

अस्थिभिर्दशनैश्चैव वृकाणाञ्च तथा बुधैः ।
 विषमकरदंष्ट्राभिर्धूपमुक्तं हि सर्पिषा ॥ ५६ ॥
 एलागुरुमदोशीरनागकेशरचन्दनैः ।
 सर्जिकातैलसंयुक्तैर्धूपयेद्दुष्टवाजिनम् ॥ ५७ ॥
 विषलौहगदैलाभिस्तैलाज्यदधिचन्दनैः ।
 निःशेषदोषनाशाय धूपमुक्तं हि वाजिनम् ॥ ५८ ॥
 विलिप्ता गोमयैः प्रातर्निशीथे सर्वसन्धिषु ।
 अष्टम्याञ्च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति धूपिताः ॥ ५९ ॥
 कासीसं चन्दनं कौन्तीसिद्धार्थमरिचानि च ।

५६ । अत्र वृकास्त्रिदशनविषमकरदंष्ट्रानां चूर्णं कर्षत्रयं घृतञ्च कर्षनाच्च ग्राह्यं । “धूपे चूर्णे त्रयः कर्षा घृतकर्षञ्च सौरभः” इति परिभाषास्मरणात् ॥ अत्र धूपस्य नपुंसकत्वमसाधु ।

५७ । अत्रापि एलादीनां त्रयः कर्षा ग्राह्याः । तैलस्य च कर्षः । मदो मृगमदः ॥ अयं द्वितीयो धूपः । एला चुट्टैला । जशौरं (मन्त्रवेणामूल) । नागकेशरं नागेश्वरपुष्पं । चन्दनं रक्तचन्दनं । सर्जिका शालनिर्घाषः । सर्जिचारो वा ।

५८ । तृतीयमाह विषेति । विषं पद्मकेशरं । मदो विषम् ।

५९ । धूपिताः पूर्वोक्तैर्धूपैरित्यर्थः ।

१ । वृक्कानां । गः ।

२ । धूमसम्पदि । खः ।

३ । विलिप्त्वा । खः ।

सैन्धवं वडवामूषं गोमूषं^१ कर्णजं मलम् ॥ ६० ॥
 सुनिगुप्तानि^२ पिष्टानि कणायासवचानि^३ च ।
 अञ्जनं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि ॥ ६१ ॥
 अग्नेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाणमधिगच्छति ।
 कोपं मोहं भयं त्यक्त्वा वश्यः स्यात् सादिनो भृशम् ॥ ६२ ॥

सादिकार्यविवरणम् ।

प्रातः^४ सादी शुचिः स्नातः शुक्लाम्बरधरस्तथा ।
 उपोषितो यति^५ भूत्वा जपेत्कर्णं च दक्षिणे ॥ ६३ ॥
 हय गन्धर्वराज त्वं^६ शृणुष्व वचनं मम ।
 गन्धर्वकुलजातस्त्वं मा भूयाः कुलदूषणः ॥ ६४ ॥
 द्विजानां सत्यवाक्यानां सोमस्य गरुडस्य च ।

६०-६१ । काशीसादीनां समभागं गोवडवाजमूषेण निष्पिष्य
 अञ्जनं विधेयम् । काशीसं उपधातुविशेषः । (हिराकम्) इति
 भाषा । चन्दनं रक्तचन्दनं । कौन्ती रेणुकं । सिद्धार्थो गौरसर्षपः ।
 कर्णजं मलं कर्णगूथं । (काणेर खल) । कणा पिप्पली । अथ कणा-
 यासवचानि चेति पाठो भवितुं युक्तः । चासो दुरालभा ।

६२-६३ । अभ्यञ्जितः सर्वतः कृताभ्यञ्जन इत्यर्थः । निर्वाणं
 शान्तिम् ।

- १ । कर्णजं मलमुत्तमम् । गः । ४ । स्नातः सादी शुचिः शान्तः । गः ।
 २ । सुनिर्गुप्तानि दृष्टानि । गः । ५ । उपोषितः पतिः । खः ।
 ३ । सवसानि च । गः । ६ । गन्धर्वराजस्त्वं । गः ।

रुद्रस्य वंरुणस्यैव पवनस्य वल्लेन च ॥ ६५ ॥
 हुताशनस्य दीप्तस्य^१ स्मर जातिं तुरङ्गम ।
 स्मर राजेन्द्रपुत्रस्त्वं सत्यवाक्यमनुस्मर ॥ ६६ ॥
 स्मर त्वं वारुणीं कन्यां स्मर त्वं कौस्तुभं मणिम् ।
 श्रीरोदसागरे चैवमवमथ्य^२ सुरासुरैः ॥ ६७ ॥
 तत्र देवकुले जातः स्ववाक्यं परिपालय ।
 कुले जातस्त्वमश्वाणां मित्रं मे भव शाश्वतम् ॥ ६८ ॥
 शृणु मित्र त्वमेतद्वै सिद्धो मे भव वाहनम् ।
 विजयेऽहं^३ धराञ्चैव संग्रामे सिद्धिमावह ॥ ६९ ॥
 तव^४ पृष्ठं समारुह्य हता दैत्याः सुरैः पुरा ।
 अधुना त्वां समारुह्य जेष्यामि रिपुवाहिनीम् ॥ ७० ॥
 मन्त्रजापं ततः कृत्वा मन्त्रेणानेन बुद्धिमान् ।
 विस्तृज्य सर्वदेवांश्च ततः पर्याणयेद्भयम् ॥ ७१ ॥
 वाहागनेषु^५ येऽभिघ्नाः कुर्वन्ति हरिवाहनम् ।
 सुहृदस्ते च वाहानामन्ये तु हरिशचवः^६ ॥ ७२ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे वाहन-
 विधी सप्तमोऽध्यायः ॥

१ । दोषाच्च । गः ।

२ । मथ्यमाने । गः ।

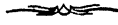
३ । विजयेने । खः ।

४ । मवत्-पृष्ठं । गः ।

५ । वाहनेषु च ये वर्गाः । गः ।

६ । हरिशचवत् । खः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

बन्धोपचारः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि बन्ध्याया गर्भधारणम् ।
 शालिहोत्रादिभिः प्रोक्तं यथापूर्वं तपोधनैः ॥ १ ॥
 घृतेन बद्धवामादौ स्निग्धां पाणिन्तु^१ वेधयेत् ।
 ततो निरूहयेदश्रां यथाशास्त्रं विचक्षणः ॥ २ ॥
 ततोऽनुवासयेत् प्राज्ञः सप्तराचन्तु वाहयेत् ।
 कुडवं विल्वचूर्णस्य माश्लिकं कुडवद्वयम् ॥ ३ ॥
 क्षीरादृकं भिषग्दत्त्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 मधुना मूर्च्छितं हत्वा वैद्यस्तत्याययेद्भयीम् ॥ ४ ॥

१ । निरूहयेत् निरूहवस्तिं दापयेत् ।

२ । अनुवासयेदनुवासनवस्तिं प्रयोजयेदित्यर्थः ॥

३ । माश्लिकं मधु क्षीरादृकं दुग्धप्रस्थचतुष्टयं । कुडवः प्रस्थचतु-
 र्थांशः । पाकप्रक्रिया यथा—आदौ तिलतैलस्य प्रस्थं मधुना मूर्च्छयित्वा
 ततः कल्कभूतं विल्वकचूर्णं दत्त्वा क्षीरादृकेन सह क्षीरपाकविधानेन
 पचेत् ॥ पानार्थं घृतप्रस्थांशो देयः ।

१ । पीथौ । गः ।

२ । वैद्यस्तत्याययेद्भयीम् । खः ।

महास्नेहस्य प्रस्थांशं योन्यां वस्तिं प्रदापयेत् ।
 सर्व्वं प्रवेशयेन्नेत्रं सम्पूर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ५ ॥
 अपामार्गवचाविल्वशिग्रुबीजरसेनकैः ।
 चिफलापिप्पलीवाजिगन्धासर्षपसंयुतम् ॥ ६ ॥
 सन्नीय भोजयेदश्वीं यावकं लवणाभसा ।
 विल्वचूर्णयुतं दध्ना कृशरं पाययेत्ततः ॥ ७ ॥
 मागधीचिफलाशिग्रुबीजापामार्गमुस्तकैः ।
 सुचूर्णितैः पचतैलं वचामरिचसर्षपैः ॥ ८ ॥

५ । वस्तिदानमाह । प्रथमं द्वादशाङ्गुलं सर्व्वं नेत्रं नयनसाधनीं
 नाडीं सम्पूर्णं प्रवेशयेत् योनिमार्गं इत्यर्थः । अथ तेन नेत्रेण महा-
 स्नेहस्य मृतस्य कुडवं योन्यां वस्तिं प्रदापयेत् ।

६ । अपामार्गादीनां मिलित्वा पलं चूर्णं नवणवारिणा भोज-
 येत् । लवणस्य पलं वारि च प्रस्थमात्रं गृह्णीयात् । अपामार्गः (आपां) ।
 विल्वं विल्वशलाटुः लम्बा । शिग्रुबीजं शोभाञ्जनबीजं (साज्जनेबीज) ।
 वाजिगन्धा अश्वगन्धा । सर्षपः श्वेतसिद्धार्थकः । यावकं कुलत्थं ।

७ । कृशरः तुष्यतिलास्रं । “तिलतण्डुलसम्यक्कः कृशरः सोऽभि-
 धीयते” इति परिभाषा । विल्वचूर्णस्य पलम् ।

८ । अत्र तैलस्य प्रस्थः । मागध्यादीनां मिलित्वा कुडवं ।
 पाकाद्यं जलस्रावकं देयम् ।

१ । प्रस्थैकं । गः ।

२ । चैव गन्धसर्षपसंयुतैः । गः ।

३ । यावकं । खः ।

वस्ती पानं^१ प्रदातव्यं मैलमेतद्विचक्षणैः ।
 यावकञ्च ततो देयमन्नं दधिसमन्वितम् ॥ ९ ॥
 एवंविधैः प्रयोगैश्च बन्धा भवति गर्भिणी ।
 शीतपाक्यौ च^२ मेदे च वृद्धे द्वे चिकलावचा ॥ १० ॥
 काथयेन्मतिमांस्तोये द्रोणे पादावशेषितम् ।
 कृत्वा संस्नाव्य वस्त्राच्च देयं तच्च घृताढकम् ॥ ११ ॥
 वला चातिवला मेदे तथा क्षीरविदारिका ।
 जीवकर्षभकौ चैव यष्टीमधुकशारिवे^३ ॥ १२ ॥

९। यावकं यवसम्बन्धि अन्नं यवापेक्षया पञ्चगुणे तोये पक्त्वा दधिप्रस्थेन सह देयम् ॥

१०। शीतपाक्यौ काकोलीक्षीरकाकोली । मेदे मेदमहामेदौ । एतदभावे अश्वगन्धाशारिवे देये । वृद्धे च्छुद्धिवृद्धी । एतदभावे वलामहावले ग्राह्ये । शीतपाक्यादीनां प्रत्येकं पलं । वारि ३२ प्रस्थमितं । वला वायासकं । अतिवला पीतवाय्यासकं । क्षीरविदारिका शुक्लभूमिकुशाण्डा । जीवकर्षभकौ जीवकः क्षयभक्त्येति द्वौ । एतदभावे गुडूची वंशलोचना च देया । शारिवा श्यामालता । एषां प्रत्येकं पलं देयम् ।

१। वस्तीपानं । खः ।

२। शीतपाक्यौ च मेदे द्वे द्वे मेदे चिकलापि च । खः ।

३। यष्टीमधु च शारिवा । गः ।

चूर्णयित्वा क्षिपेत्तत्र शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 स्नेहानुवासनादेतद्^१ बन्ध्यायाः स्यात् फलप्रदम् ॥ १३ ॥
 काथं रौहीतकं क्षीरं माक्षिकं रोहिणीद्वयम् ।
 विडङ्गेन समालोच्य पाययेन्मतिमान् भिषक् ॥ १४ ॥
 एतैश्च पिण्डिकां कृत्वा योन्यां तस्याः प्रवेशयेत् ।
 ततः संयोजयेदश्वं पश्चात्तोयावगाहनम्^२ ॥ १५ ॥
 कारयेन्मस्तकं चास्या अम्बुभिः परिषेचयेत् ।
 एवं गर्भं प्रगृह्णाति कर्त्तव्यो नाच संशयः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे बन्ध्याप-
 चारेऽष्टमोऽध्यायः ।

१४ । रौहीतकमिति रौहीतको दाडिम्बपुष्पकः (रोढा) इति
 प्रसिद्धः । तेन रौहीतकं । रौहितकस्य पलं वारिणस्य प्रस्यः । एतस्य
 पादावशिष्टं काथम् ।

१ । पानात् तैलं बन्ध्याफलप्रदम् । खः ।

२ । रोहिणीवचा । ।

३ । तोयेऽवगाहयेत् । मः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

गर्भज्ञानः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि सगर्भायास्तु लक्षणम् ।
 योन्यां वीजग्रहे तृप्ति लीचनाविलता तथा ॥ १ ॥
 सगर्भा ताडयेदश्वं गर्भस्य परिलक्षणम् ।
 काचिन्मूका जड़ीभूता निर्विकारा त्यजेदृषम् ॥ २ ॥
 काचित् कण्डूयमानाश्चा गर्भिण्यापि प्रहर्षते ।
 काचिद्रागवशाद्वापि समूचा ताडयेदृषम् ॥ ३ ॥
 रुणद्धि परुषा काचिदश्वा पुच्छेन योनिकम् ।
 विन्यस्तकर्णी क्रोधाद्वा वृषं दृष्ट्वापसर्पिणी ॥ ४ ॥
 शूनाधोयोनिभागा च सदा कान्तिविधारिणी ।
 प्रशस्तरन्ध्रा स्निग्धाङ्गी निविडोदरबन्धना ॥ ५ ॥

२ । वृषः शुक्रधरो । अत्र पुंघोटक इत्यर्थः ।

३ । विन्यस्तकर्णी पर्यस्तकर्णी ।

४ । शूनाधोयोनिभागा यस्या योन्या अधो भागः शुक्लो भवति ।

१ । योन्या वीजग्रहे तृप्ति । खः ।

२ । परिरक्षणात् । गः ।

३ । वड्वा । गः ।

४ । वज्रपुच्छेन । गः ।

५ । अत्यस्तकर्णी । गः ।

६ । कान्तिविधारिणी । गः ।

७ । प्रशस्तरन्धा च । गः ।

८ । अचिरोदरबन्धना । खः ।

गर्भीपलितपाश्चा च वड्ढवा गर्भिणी मता ।
 शरीरोपचयः शोभानिर्दृति गतिमन्दता^१ ॥ ६ ॥
 श्वासः^२ स्वल्पाशनत्वञ्च शरीरस्य च पुष्टता ।
 स्निग्धता चैव रोमाणां घनरन्ध्रत्वमेव^३ च ॥ ७ ॥
 क्षान्ता दान्ता प्रशान्ता च वृषं नेक्षति गर्भिणी ।
 प्रथमे च द्वितीये च मांसशोभा प्रजायते ॥ ८ ॥
 तृतीये च चतुर्थे च पक्वमांसञ्च वर्द्धयेत् ।
 पञ्चमे चैव षष्ठे च त्वचि रोमं प्रसीदति ॥ ९ ॥
 सप्तमे वाष्टमे मासे योनिः सम्पद्यते पृथुः ।
 पादाः शूयन्ति नवमे तस्याधश्चाति^४ वर्द्धते ॥ १० ॥
 दशमे चैकादशे वा^५ द्वादशे वा प्रसूयते ।
 एवं नानाविधैर्ज्ञेया गर्भिणी ह्यकोविदैः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे गर्भज्ञाने
 नवमोऽध्यायः ।

१० । पादाः शूयन्ति स्त्रीता भवन्ति ।

१ । अतिमन्दता । गः ।

२ । श्वासात्स्यं वामनत्वञ्च । गः ।

३ । घनता रन्ध्र एव च । गः ।

४ । मास्यधः । गः ।

५ । चैव । गः ।

• 13

अथ दशमोऽध्यायः ।

सूतिकोपचारः ।

गर्भन्तु निर्गतं ज्ञात्वा वारिणा परिषेचयेत् ।
 ऋतुं^१ विज्ञाय मतिमान् शीतोष्णेन च वा पुनः ॥ १ ॥
 अथ मातुः स्तनौ धौतौ पाययेत् परिशुद्ध तम् ।
 विलम्बेषु च गर्भेषु जरायुषु पतत्सु च ॥ २ ॥
 समान्येतानि मेधावी भेषजान्युपकल्पयेत् ।
 ज्योतिष्मती तेजवती शङ्खपुष्पी शतावरी ॥ ३ ॥
 भार्गी वचा विशल्या च तथा लाङ्गलिकापि च ।
 एतत् संहृत्य संभारं ग्रन्थयेत् सर्षपैः सह ॥ ४ ॥
 ततः शिरसि कण्ठे च पुच्छे चाप्युपयोजयेत् ।
 लाङ्गलीविल्वशुण्ठीनां चूर्णं तोयेन पाययेत् ॥ ५ ॥

३-४ । ज्योतिष्मती (मालकांगनी) । तेजवती गजपिप्पली ।
 शंखपुष्पी चौरपुष्पी (चौरकाक्कि) । शतावरी (शतमूली) । भार्गी
 (वामनहाटी) । वचा (वच्) । विशल्या दन्ती गुड़ची वा । लाङ्ग-
 लिका (ईप्लाडुले) ।

५ । तत इति । लाङ्गली (ईप्लाडुले) । विल्वः प्रसिद्धः । तथा
 शुण्ठी च । आसां द्रव्यत्रयाणां चूर्णं समभागेन मिलितं पलं तोयेन

१ । ज्ञातुं । खः ।

२ । परिशुद्धते । गः ।

एवं विमुच्यते गर्भो जरायूंषि पतन्ति च ।
 प्रतिपानैस्ततः कोष्ठं शोधयेद्वक्ष्यमाणकैः ॥ ६ ॥
 सीधुमधु^१त्रिकटुकैः पूर्वाह्णे पाययेद्वयीम् ।
 पैष्टिकीं वा सुरां दद्याद् गुडतैलेन संयुताम् ॥ ७ ॥
 अश्वायै दापयेद् ग्रासं सुजीर्णं प्रतिपानके ।
 ततो न पाययेत् क्षीरमेकरात्रिं चिकोनिधिः ॥ ८ ॥

षष्टिपलमितेनेत्यर्थः । उक्तञ्च जयदत्तेन,—“विंशतिस्त्रिगुणाश्चैव वारि-
 मानं प्रकीर्त्तितम्”—इति ॥

६ । प्रतिपानैरिति । ततो वक्ष्यमाणैः प्रतिपानैः पानयोगैः कोष्ठं
 शोधयेत् कोष्ठजाद्यमपनयेदित्यर्थः ॥

७ । प्रतिपानयुगलमाह । सीध्विति । अत्र चिकटुकं समभागं
 मिलित्वा पलं ग्राह्यम् । “मरिचस्य च शुण्ठ्याश्च पिप्पलीनां
 तथैव च । एतच्चिकटुकं प्रोक्तं व्योषाख्यं श्लेषणं तथा”—इति ॥
 सीधुः मधूकपुष्पोत्पत्तः सुराविशेषः । तदुक्तं सुश्रुते । “सीधुर्मधूकपु-
 ष्पोत्पत्तो विदाह्यग्निवत्प्रदः । रुचः कषायकफहृद् वातपित्तप्रको-
 पनः”—इति ॥ तस्य १ । तथा मधुनश्च कुडुवः । सर्व्वमेकत्र
 मेलयित्वा पूर्वाह्णे पाययेदित्यर्थः । द्वितीयं योगं कथयति । पैष्टि-
 कीमिति । गुडतैलेन संयुक्तां पैष्टिकीं सुरां दद्यात् । अत्र पैष्टिक्याः
 प्रस्यः । गुडस्य पलायकं । तैलस्य च कुडुवः प्रस्थाङ्गं वा ॥

८ । चिकोनिधिरिति पाठो न लगति ॥

१ । सीधुना त्रिकटुकैश्च । गः ।

चतुर्थे दिवसे प्राप्ते तोयं चैव शृतं पिबेत् ।
 तदा^१ न मुच्यते योन्या फेनं गर्भोदकन्तु वा ॥ ९ ॥
 यस्माद्दिमुक्तगर्भायाः कोष्ठे वायुरूदीर्यते ।
 तस्माद् घृतं प्रदातव्यं प्रसूतायां विजानता ॥ १० ॥
 यवाः^२ सर्व्वे ह्विता दूर्वा यावकं सर्पिषा सह ।
 दशमेऽहनि संप्राप्ते सवत्सां स्रपयेद्वयीम् ॥ ११ ॥
 गन्धाद्यैः पूजयेत् पुष्पैर्गन्धधूपैश्च धूपयेत् ।

क्षीरशोधनम् ॥

अथ दुष्टस्य वक्ष्यामि क्षीरस्य परिशोधनम् ॥ १२ ॥

९ । चतुर्थं इति । शृतं तोयं पक्वं जलम् ।

१० । तस्मादिति । अत्र पानार्थं घृतं चतुःपलं देयम् । उक्तञ्च
 “चतुः पलः घृतं देयं लेहे पाने च भोजने” । इति ।

११ । यवा इति । यवदानपरिमाणं तावदेकदिने आढकचतुष्टयं ।
 एतदुत्तमस्य । मध्यमादीनान्तु उत्तमपरिमाणात् पादहीनं कनीयसस्तु
 षाड्हीनं श्रेयम् । एवं द्रव्यमाचायां जयदत्तेन वर्णितं द्रष्टव्यम् ॥
 यावकमित्यादि । सर्पिषा कुड्मचयमितेनेत्यर्थः । यावकं कुलत्वं
 आढकद्वयं दद्यात् ।

१ । यदा । खः ।

२ । प्रसूतायाः । गः ।

३ । यवार्थे ह्वितां दूर्वाम् । खः ।

जम्बूकषायं क्षौद्रेण मिश्रितं पाययेद्वयीम् ।
 पञ्चवल्कलमादाय क्षालितं जर्जरीकृतम् ॥ १३ ॥
 वारिणा साधयेद्वैद्यो रात्र्यधितञ्च कारयेत् ।
 प्रभाते^१ दापयेदश्वां शर्करामधुमिश्रितम् ॥ १४ ॥
 अजाजी भद्रमुस्ता च शृङ्गवेरञ्च सर्षपम् ।
 तुम्बुरुणि विडङ्गानि चित्रकं देवदारु च ॥ १५ ॥
 पिप्पली च हरिद्रे द्वे पाठां शिशुञ्च पेघयेत्^२ ।
 कल्कं सौवीरकेणैव सन्नीय प्रतिभोजयेत् ॥ १६ ॥

१३ । जम्बूकषायं क्षौद्रेणेति । अत्र जम्बूक पलपरिमिता । पा-
 कार्थं जलं आढकपरिमितं । पादशेषं कृत्वा प्रस्यद्वयं मधुनः कुडवं
 प्रलिप्य च पाययेत् ॥ तथा पञ्चवल्कलं न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थस्रजवेतमानां
 लवः पलपरिमिताः पूर्ववत् जलेन साधयित्वा दापयेत् । जर्जरीकृतं
 कुट्टितमित्यर्थः । “न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थस्रजवेतसवल्कलैः । सर्वैरेकत्र-
 संयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते”—इति निघण्टुः । तत्र प्रसेपञ्च शर्करा
 मधु चेति तयोः प्रत्येकं कुडवो देयः ॥ अजाजीत्यादि एषां समभागेन
 पलं गृह्णीत्वा दृषदि संपिच्य प्रस्यपरिमितकाञ्चिकेन गोलयित्वा दद्यात् ।
 अजाजी जीरकं तुम्बरुः धन्याकं । हरिद्रे इति हरिद्रा दारुहरिद्रा
 च । पाठा अविट्कपर्णा (आकनादि) इति यस्या भाषा ।
 शिशुः शोभाञ्जनं । (साजने) ॥

गुड़तैलसमायुक्तां तीक्ष्णां वा पाययेत् सुराम् ।
दुष्टस्य शोधना योगा क्षीरस्यैते विवर्द्धनाः ॥ १७ ॥

किशोरोपचारप्रकरणम् ।

क्षौद्रञ्च नवनीतञ्च मिश्रितं छेदयेच्छिशुम् ।
मासमेकं किशोरन्तु ततो भोजनमाचरेत् ॥ १८ ॥
गोधूमान्नं यवान्श्च सुसिद्धं पयसान्वितम् ।
मधुसर्पिःसमायुक्तं किशोराणां प्रशस्यते ॥ १९ ॥
तक्रं वा घृतसंयुक्तं मधुक्षीरविमिश्रितम् ।
पाययेच्च किशोरांस्तु सद्योवल्लिविवर्द्धनम् ॥ २० ॥
एवं किशोरा वर्द्धन्ते वलवन्तो भवन्ति च !

१७। गुड़ैति । इदं प्रतिपानं तीक्ष्णपुराप्रस्येन गुड़तैलयोः
प्रत्येकं यथाक्रमं प्रस्थाद्धै पलाष्टकं च मिश्रयित्वा योजनीयमित्यर्थः ।
“स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा वृंहणदीपनी”—इति सुश्रुतम् ॥

१८। अत्र किशोरोपचारप्रकरणे अन्नपानादिकं सर्वमेव साधा-
रणवत् केवलं मात्राया विशेषोऽस्तीति बोध्यम् ॥ अत्र क्षौद्रं कुड़वांश्च
नवनीतञ्च पलं एकत्र शिशोर्लेहने देयम् । द्रव्यमात्राध्याये तेषां
उत्तमेभ्यः सर्वद्रव्याणां पादव्यवस्थाया उक्तत्वात् तथा परिमाणं
योज्यम् ॥

१। मिश्रित्वा । गः ।

२। शक्तवो घृतसंयुक्ता मधुक्षीरविमिश्रिताः । गः ।

शरीरेन्द्रियधात्वग्नि'दोषाः प्रकृतयस्तथा ॥ २१ ॥

बलानाञ्च तुरङ्गानां तुल्यरूपा भवन्ति ते ।

चूयान्येव व्याधिरूपाणि तदेव तु चिकित्सितम् ॥ २२ ॥

चैव वातस्तत्पित्तं स श्लेष्मा तद्वि शोणितम् ।

।वशेषः केवलस्तत्र मात्राया परिकीर्तितः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे सूतिको-
पचारे दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

द्रव्यमात्राज्ञानः ।

प्रधानमध्यहीनानां देशकालवलं प्रति ।
 वाजिनामुपयोगाय द्रव्यमात्रा विधीयते ॥ १ ॥
 पक्कगुञ्जाफलैर्माषो अष्टभिः परिकीर्तितः ।
 माषैः षोडशभिः कर्षस्तैश्चतुर्भिः पलं भवेत् ॥ २ ॥
 चतुःपलैः स्यात् कुडवः प्रस्थः षोडशभिः पलैः ।
 चतुःषष्ट्या पलैरेकं आदकः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥
 शतद्वयं पलानान्तुं षट्पञ्चाशत्तथैव च ।
 द्रोणस्य कीर्तिता संख्या प्रमाणज्ञानकोविदैः ॥ ४ ॥

१ । द्रव्यमात्रेति मात्राशब्देन सत्यग्ययोगे वक्तव्यः ।

२ । एष मानविधिः केवलं वाजिचिकित्साय, चरकादिमान-
 विलक्षणएव । चरकादिमानविधिस्तु एवं प्रदर्शितश्चक्रपाणिना,—
 “द्वात्रिंशन्माषकैर्माषश्चरकस्य तु तैः पलम् । अष्टचत्वारिंशता स्यात्
 सुश्रुतस्य तु माषकः ॥ द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम् ।
 एतच्च तुलितं पद्मरक्तिमाषात्मकं पलम् ॥ चरकाद्धपलोद्मानं चरके
 दशरक्तिकैः । माषैः पलं चतुःषष्ट्या यद्भवेत्तत् तथेरितम् ॥ तस्मात्
 पलं चतुःषष्ट्या माषकैर्दशरक्तिकैः । चरकानुमतं वैद्यैः चिकित्सासूय-
 थुञ्जते” इति । माषो अष्टभिरित्यत्र लुप्तेऽकारः साधुः ॥

१ । ख । ग ।

२ । च । ख ।

शुष्कद्रव्यस्य या मात्रा सा' द्रवे द्विगुणा भवेत् ।

मूलादीनामशुष्काणां द्रव्यतुल्यो विधिः स्मृतः ॥ ५ ॥

एकस्मिन्नेव दातव्यं दिने वाहस्य निस्तुपैः ।

च विनष्टैर्यवैः पूर्णमादकानां चतुष्टयम् ॥ ६ ॥

उत्तमाधमहीनानां पादहीनन्तु दापयेत् ।

पादो न आदको देयः सुसिद्धो भोजने तथा ॥ ७ ॥

शालेश्च तण्डुलानां तु अर्द्धञ्चैव प्रदापयेत् ।

५ । मूलादीनामित्यादिपदेन गुडूचीकुटजवासाकुशाण्डशता-
पथ्यादीनां ग्रहणम् । एषामार्द्राणामपि सर्वकार्येषु द्विगुणं न याह्यम् ।
उक्तञ्च शार्ङ्गधरे,—“नवान्येवहि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्षसु ।
विना विडङ्गाकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाचिकैः ॥ गुडूची कुटजो वासा
कुशाण्डश्च शतावरी । अश्वगन्धा सहचरी शतपुष्या प्रसारणी ॥ प्रथो-
क्तव्या सदैवार्द्रा द्विगुणं नैव कारयेत्”—इति । विडङ्गादीनि नवानि
न प्रशस्तानीति ज्ञेयम् । “शुष्कद्रव्ये तु या मात्रा चार्द्रस्य द्विगुणा हि
सा । शुष्कस्य गुरुतीक्ष्णत्वात् तस्मादर्द्धं प्रकीर्तितम्”—इति परिभाषा ॥

६ । एकस्मिन्दिने यवादकचतुष्टयस्य दाने अग्निपुराणम्,—“नि-
स्तुषाणां प्रदातव्या यवानां चतुरादकी”—इति ।

७ । उत्तमे पूर्णा मात्रा मध्यमाधमयोदत्तरोत्तरं पादहीना
कर्त्तव्या ।

८ । सार्द्धहीनन्तदिति पाठो युक्तः ।

१ । सार्द्रस्य द्विगुणा मता । खः ।

कनीयसोऽर्द्धहीनञ्चेदिति मानं शरीरिणाम् ॥ ८ ॥

चणकाश्चैव माषाश्च ये चान्ये ब्रीहयस्तथा ।

यवाद्धेन प्रयोक्तव्या देशसाम्येन खादने ॥ ९ ॥

मुद्गप्रस्थास्त्रयो योज्या^१ वाजिनां मुद्गभोजने ।

षयश्च स्नेहकुडुवा एकश्च लवणस्य तु ॥ १० ॥

तत्प्रमाणेन तैलेन लवणेन तथैव च ।

माषा मुद्गसमा देया भोजनाय च वाजिनाम् ॥ ११ ॥

सर्पिषश्चापि पानार्थ^२ प्रस्थं दद्याद्विचक्षणः ।

मधुनः कुडुवं चापि फाणितस्य तथैव च ॥ १२ ॥

शर्कराश्चैव खण्डश्च तथा मत्स्यण्डकामपि ।

फाणितस्य प्रमाणेन दापयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १३ ॥

८-११ । वाजिनां भोजनार्थं यवादीनामेवं मात्रा ;—एकदिने यव-
 खादकचतुष्टयं । चणकमाषत्रीह्यादीनां आढकदयं मात्रा । मुद्गस्य च
 प्रस्थत्रयं । यत्रयत्र भोजने स्नेहव्यवस्था सर्वत्रैव स्नेहस्य कुडुवत्रयं लव-
 णस्य च कुडुवो देयः । “चणकत्रीहिमौद्गानि कलायं वापि दापयेत् ।
 अहोरात्रेण चार्द्धस्य यवसस्य तुला दश ॥ अष्टौ शुष्कस्य दातव्याश्चत-
 स्रोऽथ बुधस्य वा”—इति अग्निपुराणम् । एवं माषभोजनेऽपि माषस्य
 ३ प्रस्थाः । तैलस्य ३ कुडुवाः । लवणस्य च कुडुवः ॥

१२ । फाणितं (फेणी) इति प्रसिद्धम् ।

१ मुद्गप्रस्थो नियोज्यो हि । गः । २ । सर्पिषश्चापि पानेऽर्द्धप्रस्थं । गः ।

अर्द्धप्रस्थन्तु तैलस्य पलान्यष्टौ गुडस्य च ।
 प्रतिपाने^१ सुरायाश्च प्रस्थमेकं प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 चूर्णं च लवणं पिण्डीं पलैका^२श्चैव बुद्धिमान् ।
 चतुःपलं घृताद्दद्याल्लेहे पाने च भोजने^३ ॥ १५ ॥
 पलानि दश कल्कस्य निरूहे संप्रदापयेत् ।
 आढकश्च कषायस्य दद्याद्बुद्धिमतां वरः ॥ १६ ॥
 तावत्प्रमाणं क्षीरञ्च क्षीरवस्तौ प्रकीर्तितम् ।
 तिस्रः प्रदातव्यो निरूहे चैव वाजिनाम्^४ ॥ १७ ॥
 अर्द्धं कारयेत्तावत् यावद्विन्दोश्च्युति^५ भवेत् ।
 कषायप्रतिपानार्थे^६ द्वौ प्रस्थौ परिकीर्तितौ ॥ १८ ॥
 प्रतिपानात्पलं^७ यूषं द्विगुणञ्चैव दापयेत् ।
 अर्द्धाढकश्च दातव्यो रसश्चेष्टो^८ विचक्षणैः ॥ १९ ॥

१४-१५ । प्रतिपाने सुराया इति पानं प्रति सुराया एकः प्रस्थो देयः ।

१८ । कषायपानं प्रति द्वौ प्रस्थौ स्नेहादीनां मात्रा ।

१९ । प्रतिपानार्थे यत्र यूषव्यवस्था वर्तते, तत्र यूषो द्वि-
गुणो यद्दद्यः ।

१ । प्रतिमाने । गः ।

५ । श्रुतिः । खः ।

२ । चैव पिण्डिकाश्चैव । खः ।

६ । कषायप्रतिपानार्थे । गः ।

३ । घृतं दद्याल्लेहेत्येतानभोजने । गः ।

७ । प्रतिमानात् । गः ।

४ । वाजिनम् । खः ।

८ । रसस्य । खः ।

पेयार्थे तण्डुलप्रस्थो^१ यवागूर्दिगुणेन तु ।
 भोजितस्थानुपानाय सुराप्रस्थः प्रकीर्तितः ॥ २० ॥
 दापयेत्तण्डुलप्रस्थं^२ तण्डुलोदककर्मणि ।
 यवागूमण्डकस्कोन दद्याद्द्वै तण्डुलोदकम् ॥ २१ ॥
 द्वौ प्रस्थौ शत्रुकानान्तु शत्रुपाने प्रदापयेत् ।
 गुडस्य च पलान्यष्टौ आढकञ्चैव^३ वारिणः ॥ २२ ॥

२० । यत्र यत्र पेया व्यवस्था तत्र तत्र तण्डुलस्य प्रस्थो यावत् ।
 पेया मण्डः । तथा यत्र यत्र यवागूव्यवस्था तत्र तत्र तण्डुलप्रस्थः
 यावत् ॥ तथा पाकार्थं जलं पेयायां चतुर्दशगुणं दत्त्वा अर्द्धप्र-
 कर्तव्यम् । एवं यवावां पाकार्थं जलं तण्डुलापेक्षया षड्गुणं देय-
 मिति । पेयादिलक्षणमाह चक्रपाणिः,—“सिक्थकैरहितोमण्डः पेया
 सिक्थसमन्विता । यवागूर्वञ्जसिक्था स्यादिलेपी विरलद्रवा” इति ।
 एषां पाकेऽपि वारिव्यवस्थामाह स एव । “अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विले-
 पीतु चतुर्गुणे । मण्डस्यतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्बसि” इति ॥

२१ । तण्डुलोदककर्मणि तण्डुलप्रस्थं गृहीत्वा कुट्टयित्वा स-
 षगुणे वारिणि प्रक्षिप्य मर्दयित्वा गालयितव्यम् ।

२२ । प्रस्थमात्रे शत्रुनि जलाढकमात्रा ।

१ । तण्डुलः प्रस्थः । गः ।

२ । इचोरसं समं । खः ।

३ । तण्डुलं प्रस्थं । गः ।

इक्षोरससमं^१ देयं पानार्थं च गुडोदकम् ।
 प्रतिपाने^२ पलं देयं द्रव्याणां सुरया सह ॥ २३ ॥
 स्नेहस्य कुडवश्चैव नस्यार्थं परिकीर्तितः ।
 भेदनीये च तीक्ष्णे^३ च पादानं संप्रदापयेत् ॥ २४ ॥
 कर्णयोः पूरणे स्नेहो भवेन्नावनसंमितः ।
 शिरोविरेके दातव्यमर्द्धन्तु कुडवस्य वै ॥ २५ ॥
 औषधस्य पलं देयं हिङ्गोरेकश्च माषकः ।
 नस्यप्रदाने चाश्वस्य^४ कर्षमेकं प्रदापयेत् ॥ २६ ॥
 धूपे चूर्णे^५ चयः कर्षा घृतकर्षश्च सौरभः ।
 अनिर्दिष्टकषायस्तु पादश्लेषः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥
 निर्विशेषप्रमाणां द्रव्याणां पलमादिश्लेत् ।
 रुधिरस्यादृको देयः पानार्थं यच्च युज्यते ॥ २८ ॥

२३ । इक्षोरससममिति अर्द्धाढकं गुडोदकं देयम् । तथा प्रति-
 पाने सुराप्रस्थेन सह द्रव्यपलं देयम् ।

२४ । पादानमिति कुडवांशविहीनं भेदनीयादि द्रव्यं देयम् ।

२५ । नावनसंमित इति नखविहितस्नेहकुडव एव देयः ।

२८ । यच्च यच्च द्रव्याणां परिमाणं न निर्दिष्टं तत्र तत्र द्रव्य-
 पलं ग्राह्यम् ।

१ । सम । गः ।

४ । देयस्य । गः ।

२ । प्रतिमाने । खः ।

५ । धूपे चूर्णे । खः ।

३ । भेदो दापयेत्तीक्ष्णं पादानं । खः ।

विंशतिस्त्रिगुणाश्चैव वारिमानं प्रकीर्त्तिताः ।
 अनुपानं तथाशीतिशतं जाङ्गलचारिणाम् ॥ २६ ॥
 मांसानां दापयेत्^१ सम्यक् पलसङ्ख्यामिमां बुधः ।
 रसके भोजने देयं^२ वाजिनां हितकाम्यया ॥ ३० ॥
 शिशुमारोद्रकुम्भीरगोधामण्डूककर्कटाः ।
 शङ्खकच्छपशुक्ताद्याः कीर्त्तिता जलजन्तवः^३ ॥ ३१ ॥
 गवयो गण्डको हस्ती शूकरो महिषो रुहः ।
 आनूपाः कथिता ह्येते ये चान्येऽनूपवासिनः ॥ ३२ ॥
 कृष्णसारशशदीपिच्छागसिंहतरक्षवः ।
 शम्बरैकनीलाण्डवृषभोष्ठाविकौडकाः ॥ ३३ ॥

३१ । शिशुमारादयो जलजन्तवः । तेषु शिशुमारेः शिशुघ्नः
 (शुभ्रोक्त) इति प्रसिद्धः । उद्रो जलविडालः (उद्विडाल) इति प्रसिद्धः ।
 मांसमष्टधोक्तं वैद्यकेषु मृगविष्कुरप्रतुदविलेशयप्रसहमहामृगजलच-
 रमत्स्यभेदेन । इति ।

३२ । एतेऽनूपवासिनो महामृगमध्ये घृताः । गवयः सास्त्राक-
 कुदरहितो गोसदृशः । गण्डकः खड्गी । महिषोऽश्वशत्रुः । रुहो लोहि-
 तवर्णः ।

३३ । कृष्णसारः (कालसारः) । शशः शशकः । एष विलेशयः ।
 दीपी चिचकव्याघ्रः । तरतुः मृगादनः । शम्बरः विकटवज्र-

१ । कारयेत् । खः ।

३ । जलसम्भवाः । गः ।

२ । चैव । खः ।

जाङ्गलाः पशवः प्रोक्ता ये चान्ये स्थलवासिनः^१ ।
 शशोऽतिलघुरेतेषां गुरुश्चैवाविकस्तथा^२ ॥ ३४ ॥
 जम्बूवेतसहिन्तालकदलीनलवेणुभिः ।
 युक्तो बहुजलो^३ निम्नो देशोऽनूप उदाहृतः ॥ ३५ ॥
 कशेरुकशमीपीलु^४करीरद्रुमशङ्करैः^५ ।
 खदिरैश्चापि संयुक्तस्तथा च वकुलैर्युतः ॥ ३६ ॥
 जलहोतस्यलीप्रायो देशो जाङ्गल उच्यते ।
 साधारणा द्विरूपस्थास्तज्जाः साधारणा मृगाः ॥ ३७ ॥
 तेषां मांसप्रयोगेतु मात्रा साधारणा स्मृता ।
 पशवः पक्षिणश्चापि ज्ञेया देशसमाः सदा ॥ ३८ ॥
 वारिजाः गुरवः स्निग्धा वातघ्नाः श्लेष्मशुक्रलाः ।
 आनूपा वारिजैस्तुल्या किञ्चिच्च लघवः स्मृताः ॥ ३९ ॥
 चिदोषशमना वल्या जाङ्गला मृगपक्षिणः^६ ।
 अनभिष्यन्दिना हृद्याः कायाग्नेश्चापि रोधिनिः ॥ ४० ॥

त्रिषाणो मृगः । एणकः कृष्णवर्णमृगः । नीलाण्डो च्छथः । आविकः
 कम्मलकः । एडको मेषो वनङ्गलो वा ।

१ । स्थलचारिणः । गः ।

२ । गुर्वीचैवाविका स्मृता । खः ।

३ । यद्विजलो । गः ।

४ । पीलू । गः ।

५ । सागरैः । खः ।

६ । द्विरूपश्च । खः ।

• । श्दङ्गिपक्षिणः । गः ।

साधारणाः समुद्भूता ज्ञेयाः साधारणाः सदा ।
 रसवीर्यविपाकाश्च^१ तेषां साधारणा मताः ॥ ४१ ॥
 कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात् काथश्चतुर्गुणः ।
 स्नेहपाके विधिश्चायं समानः परिकीर्तितः ॥ ४२ ॥
 स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।
 वह्नौ क्षिप्ते च नोऽशब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥
 व्रणे नस्ये तथा वस्तौ मृदुपाकः प्रकीर्तितः ।
 अभ्यङ्गे मध्यपाकस्तु पाने किञ्चिद्वरो भवेत् ॥ ४४ ॥
 मध्यमोत्तमहीनानामेवमेव विचक्षणः ।
 वयोऽनुरूपद्रव्याणि^२ दापयेच्च शरीरतः ॥ ४५ ॥
 वर्षजाते^३ भवेत्पादो द्वौ पादौ च द्विहायने ।
 चयस्त्रिहायने देयाः पूर्णं दद्यात्ततः परम् ॥ ४६ ॥
 कृशे चाल्पप्रमाणे च दद्यान्मात्रां कनीयसीम् ।
 महाकाये तथास्थूले प्रयोज्या मध्यमोत्तमाः ॥ ४७ ॥

४२ । तैलपाकविधाने द्रव्यमानमाह कल्कादित्यादि ।

४३ । पाकसिद्धिलक्षणमाह । स्नेहेति ।

१ । विपाकेषु । खः ।

३ । द्वौ चैव । गः ।

२ । अधातुरूपद्रव्याणां । गः ।

खाद्यपानप्रलेपेषु वाह्ये चापि तपोधनैः ।

अनिर्दिष्टे जलं प्रोक्तं लवणञ्चैव सैन्यवम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्रव्यमाचा-
धाने एकादशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

निघण्टुः ।

निघण्टुं संप्रवक्ष्यामि पूर्वशास्त्रानुसारतः ।

द्रव्याणामवबोधस्तु येन सम्यक् प्रजायते ॥ १ ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ।

वृषो वासाटरूषश्च वासकः परिकीर्तितः ॥ २ ॥

४७ । अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतमिति चक्रपाणिः ।
लवणञ्चैवेति स्थाने लवणे चैवेति पाठो युक्तः ॥

१ । निघण्टुर्नामसङ्ग्रहे इति हेमचन्द्रः । द्रव्याणामिति अस्मिन्
शास्त्रे प्रयुक्तानां गुड्यादिषातुर्जातान्नानामौषधीनाम् ॥

२ । वत्सादनीपञ्चकं (गुलञ्च) । मधुपर्णी कुण्डली चक्रलक्षणापि
एतत्पर्यायः । वृषादिचतुष्कं (वाकस्) । वासाद्यां सिंहास्यः वाजि-
दन्तश्च ॥

१ । आद्ये पाने प्रलेपेऽङ्के । खः ।

कुरुविन्दं घनं मुस्तं मेघाख्यं नागकेशरम् ।
 उदीच्यो जलनामा^१ च वहिरिष्टश्च वालकः ॥ ३ ॥
 उरुवृको व्याघ्रदलस्तथा गन्धर्व्वहस्तकः ।
 एरण्डः कीर्त्तितो वैद्यै र्वातारिश्च विशेषतः ॥ ४ ॥
 ब्रह्मदण्डी च भार्गी च तथा च द्विजयष्टिका ।
 मकूलोदुम्बरदला^२ दन्ती प्रोक्ता निकुम्भिका ॥ ५ ॥
 एकाष्ठीला स्मृता पाठा अम्बुष्ठा च प्रकीर्त्तिता ।
 उषणा चविका चव्या ; अजमोदा च दीप्पकः ॥ ६ ॥

३ । कुरुविन्दपञ्चकं (सुता) । एषु कुरुविन्दं कुरुविसं वा नागरमु-
 स्तार्या वन्तते । वालेयं परिपेलवमपि मुस्तावाचकं । गाङ्गेयं भद्रमलं
 कुटन्नटच्च नागरमुस्तावाचकम् ॥ उदीच्यचतुष्कं (वाल्म) । द्वीवेरं
 दिव्यं केशनाम च तद्वाचकम् ॥

४ । उरुवकपञ्चकं (एरण्ड) । एरण्डे—व्याघ्रपुच्छः रचकः, चिचकः,
 रवुकः, पद्माङ्गुलः, चट्टुः, मण्डः, वर्द्धमानः, व्यङ्मकश्चापि ॥

५ । ब्रह्मदण्डी-चिकं (वामनहाटी) । फञ्जिका, पद्मापि । मकू-
 लादिचतुष्कं (दन्ती) । दन्त्यां प्रत्यक्श्रेणी चित्रा उपचित्रा अणुरेवती
 द्राचायणी विशल्या च पर्यायशब्दः ॥

६ । एकाष्ठीलाचिकं (आक्नादि) । पाठार्या अविद्धकर्णी, स्थापनी
 श्रेयसी रसा पापचेली प्राचीना वनतिक्तिकापि । उषणाचिकं (चर) ।
 अजमोदाचिकं (रान्धनि) । यमान्या उषगन्धा ॥

१ । अजनामा । खः ।

२ । मुकुलोदुम्बरा दन्ती प्रोक्ता न निकुम्भिका । गः ।

जिङ्गी च विकसा वापि मञ्जिष्ठा परिकीर्णिता ।
 अनन्ता सारिवा गोपी सृक्का देवीलता लघुः ॥ ७ ॥
 मृद्दीका गोस्तनी द्राक्षा कच्छुरा^१ च शठी स्मृता ।
 श्रीवेष्टकं^२ दधिकं स्यात्सुरभी शल्लकी सुधा ॥ ८ ॥
 कच्छुरा ताम्रपुष्पी च नादेयी भूमिजम्बुका ।
 अश्वत्यः पिप्पलो वोधिर्न्यग्रोधो बहुपादवटः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरस्तु यन्नाङ्गे गर्हभाण्डः^३ कपीतनः ।
 पाषाणभेदे विख्यातः शिलाभेदोऽश्मभेदकः ॥ १० ॥

७ । जिङ्गीचिकं (मञ्जिष्ठा) । मञ्जिष्ठायां समङ्गा कालमेषी मण्डूकपर्णी भण्डीरः योजनवल्ली योजनपर्णी च । अनन्ताषट्कं (शामालता) । शामलतायां उत्पलशारिवा च ॥

८ । मृद्दीकाचिकं (द्राक्षा) । कच्छुरादिकं (शठी) । श्रीवेष्टकपञ्चकं (शल्लकी) । द्राक्षायां स्वादी मधुरसेति च ॥

९ । कच्छुराचतुष्कं (नाराङ्गा) । अश्वत्यचिकं (अश्वत्य) । न्यग्रोध-
 चिकं (वट) । अश्वत्ये चलदलः कुञ्जराशनेऽपि । वटे व्यामस्य, नागरङ्गे
 ऐरावतोऽपि ॥

१० । पाषाणादिकं (पातरकुचा) । उदुम्बरदिकं (यज्ञदुम्बुर) ।
 गर्हभाण्डदिकं (पाकुड़) । उदुम्बरे जन्तुफलः हेमदुग्धस्यापि । गर्ह-
 भाण्डः श्लवः, स च कन्दरालः सुपार्थकस्य । अथञ्च पत्रकाण्डफला-
 दिभिरश्वत्याकारः ॥

१ । कच्छुरावापि । मः ।

२ । गर्हभाण्डः । खः ।

३ । अश्वत्ये । खः ।

वृक्षादनी च वन्दाकी^१ सुरसा तुलसी स्मृता ।
 राक्षसी चैव चण्डाच चोरपुण्याभिधीयते^२ ॥ ११ ॥
 अगुरुलीहसंज्ञस्तु राजार्हश्चापि^३ कीर्तितः ।
 यवानिकातु भूतीका, खदिरं दन्तधावनम् ॥ १२ ॥
 नलदा^४ चैव मांसीतु हेमाख्यं^५ नागकेशरम् ।
 गोधावती च सुवहा, गुन्द्रस्तेजनकः शरः^६ ॥ १३ ॥
 चूडाला चक्रला चैव उच्चटा परिकीर्तिता ।
 बीजं कुटजवृक्षस्य कीर्तितं मुनिभिः पुरा ॥ १४ ॥

११। वृक्षादनीदिकं (परगाढा) । सुरसादिकं (तुलसी) । राक्ष-
 सीदिकं (चोरकाँचकी) । वृक्षादन्यां वन्दा वचरुहा जीवन्तिकापि च ।
 चोरपुण्यायां शंखिनी केशिन्यापि च ॥

१२। अगुरुदिकं (अगुरु) । अगुरौ वंशिकः जौगकस्यापि । खदिरं
 गायत्री वास्ततनयस्यापि ॥

१३। नलदादिकं (जटामांसी) जटामांसां तपस्विनी, जटिला
 खोमशा मिषिः किरातिनी चेति । हेमदिकं (नागेश्वर) द्विपाङ्कः
 सर्पाङ्कस्याभ्येश्च नागकेशरपर्यायः । गोधावतीदिका (गोधास्त्रिया
 ज्ञता) । गुन्द्रस्तिकः (शर) ॥

१४। चूडालादिका (ओक्डा) । इन्द्रयवे भद्रयवमपि ॥

१। गन्दाकी । खः ।

४। जलदा । गः ।

२। तथा । गः ।

५। हेमाख्यं । गः ।

३। राजार्हः, परिकीर्तितः । खः ।

६। शरः । गः ।

कलिङ्गद्रव्यवाहन्तु वसुको वसुहट्टकः^१ ।
 चुटिर्वयस्था सूक्ष्मैलां स्थूलैलां तालकाफलम्^२ ॥ १५ ॥
 अक्षीवश्चाक्षकश्चैव अजकः^३ परिकीर्तितः ।
 युग्मपत्रः कोविदारः कुरवः^४ कोकिलाक्षकः ॥ १६ ॥
 शिशुः शोभाञ्जनः प्रोक्त^५ स्तत्फलं मरिचं सितम् ।
 अतिपत्रा महापत्रा सूक्ष्मपत्रा वला स्मृता ॥ १७ ॥
 समङ्गा वाधपुष्पी च वातला^६ वाथ कादली ।
 महाद्रुमश्च वज्री च सुहाचैव^७ सुहो स्मृता ॥ १८ ॥

१५ । कलिङ्गद्रविकं (इन्द्रयव) । वसुकद्रिकं (वक्फुल) । चुटि-
 चिकं (छोटएलाच्) । स्थूलद्रिकं (वडएलाच्) । सूक्ष्मैलायां त्रिपुटा
 कोरङ्गी उपकुञ्चिकापि । स्थूलैलायां पृथ्वीका, चन्द्रवाला निष्कुटिः
 तथा बज्रलापि ॥

१६ । अक्षीवत्रिकं (रुद्राच्) । युग्मपत्रद्रिकं (रक्तकाञ्चन) । कुरव-
 द्रिकं (झांटी) । कोविदारः चमरिकः कुदालश्चापि ।

१७ । शिशुद्रिकं (साजने) । शिशौ तीक्ष्णगन्धा चीरमोषकापि ।
 शिशुफलं श्वेतमरिचमुच्यते । अतिपत्रचतुष्कं (बेलेडा) ।

१८ । समङ्गाचतुष्कं (समङ्गा) । सुह्यां मीङ्गुडी वज्रद्रुः गुडा
 समस्तदुग्धा च ॥

१ । वसुहट्टकः । गः ।

५ । जरकः । खः ।

२ । तालकाफलकं तथा । खः ।

६ । वाधाला वाष्पनादनी । खः ।

३ । कक्षुकः ।

७ । सुहः । गः ।

४ । चुटिः । गः ।

अर्कस्य रविनामानि विज्ञेयानि विचक्षणैः ।
 धतूरः काञ्चनः प्रोक्तस्तथाचोन्मत्तकः स्मृतः^१ ॥ १९ ॥
 करवीरोऽश्वमारश्च चित्रको वह्निसंज्ञकः^२ ।
 कोषातकी महाजाली देवदाली च कीर्तिता ॥ २० ॥
 धामार्गवश्च विख्यातो घोषा^३ चेति च सूरिभिः ।
 आरग्वधः क्तमालो^४ व्याधिघ्नश्चतुरङ्गुलः ॥ २१ ॥
 मार्जनस्तिल्बकश्चैव सावरो लोभ्र उच्यते ।
 नक्तमालः करञ्जश्च चिरविल्वः प्रकीर्तितः ॥ २२ ॥

१९ । अर्कपर्याये वसुकः आस्फोटः गणरूपः विकीरणः मन्दारः
 अर्कपर्णस्य । धतूरचिकं (धतूरा) । धुस्वरपर्याये क्तितवो-धूर्त्तस्य ॥

२० । करवीरद्विकं (करवी) । करवीरपर्याये प्रतिहासः श्रुतप्रासः
 चण्डातस्य । चित्रकद्विकं (चिते) । कोषातकीचिकं (श्वेतघोषा) ।
 महाजाली पीतघोषा ॥

२१ । धामार्गवः पीतघोषा ॥

२२ । मार्जनचतुष्कः (लोधकाष्ठ) । मार्जनतिल्वकौ रक्तलोभ्रौ ।
 एतत्पर्यायस्त्रिरीटस्त्रिन्दुजस्य । सावरः पाटियारौभ्रः । महारोभ्रः श्राव-
 रस्य तत्पर्यायः । सन्पाको राजवृक्षस्य । लोभ्रपर्याये गालवस्य । नक्त-
 मालेत्यादिचिकः करञ्जवर्गः ॥

१ । असः । खः ।

२ । घोषगः । खः ।

३ । विख्यातः । गः ।

४ । मार्जास्य । खः ।

पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्यः कलिमारकः ।
 कपित्थस्तु दधित्यः स्यान्मालूरो विख्व उच्यते ॥ २३ ॥
 झाटलो मुष्ककः प्रोक्तस्तथा वै घण्टकः स्मृतः ।
 वृक्षको वत्सकश्चैव कुटजो गिरिमल्लिका ॥ २४ ॥
 बीजको बीजपूरश्च^१ मातुलुङ्गश्च पूरकः ।
 कदली कीर्तिता रम्भा हरिद्रा रात्रिनामिका ॥ २५ ॥
 द्रवन्ती चैव चिचा च तथा मूषकपर्णिका^२ ।
 सर्वानुभूतिः सरला तृष्टता कालमेपिका ॥ २६ ॥

२३ । पूतीकरञ्जादिकं (नाटाकरञ्ज) । पूतीका कलिमाल्य-
 स्थास्य पर्यायः । कपित्थदिकं (कयेत्) । कपित्थस्य पर्यायो ग्राही
 मन्मथः दधिफलः पुष्पफलः दन्तशठश्च । मालूरदिकं (वेल) ॥

२४ । झाटलादिकं (घण्टापात्रलिपर्यायः) । घण्टको नागव-
 लायाश्चापि वर्तते । अस्य पर्यायो मोक्षश्च । अयं वृक्षादिसतुष्कः
 कुटजपर्यायः ॥

२५ । बीजकचतुष्को जम्बीरपर्यायः (टावालेबु) । फलपूरो
 वृक्षकसास्य पर्यायः । वारणबुषा मोचा, अंशुमत्फला काष्ठीला
 चेत्यपि कदलीपर्यायः ॥ पाटलोऽपि पाठः ।

२६ । द्रव्यन्तीत्रिका (उन्दुरकाणीपाना) । उपचिचा न्यगोधी
 शङ्करी वृषा प्रत्यक्रेणी सुतश्रेणी रण्डा च एतत्पर्यायः । उप-

१ । बीजजम्बुस्य । गः ।

२ । मूषिका मूषपर्णिका । खः ॥

मसूरविदला वापि चिद्विप्रोक्ता चिकण्टका ।
 यष्टिका चिदला रूपं क्लोतकं मधुयष्टिका ॥ २७ ॥
 यष्ट्याह्वं^१ मधुकञ्चैव कीर्तितं शास्त्रशालिभिः ।
 हैमवत्युग्रगन्धा च षड्ग्रन्था च वचा स्मृता ॥ २८ ॥
 शकुलादन्यरिष्टा च कटुका कटुरोहिणी ।
 फलिनी च प्रियङ्गुः स्यात् द्विष्वक्सेना च कीर्तिता ॥ २९ ॥
 यवासे धन्वयासश्च दुस्पर्शा च दुरालभा ।
 श्वेतभण्डा च खुरिका शारदी गिरिकर्णिका ॥ ३० ॥

चिचा दन्तीवाचिकाऽपि । सर्वानुभूत्यादिस्त्रिवृत्पर्यायः । (श्वेत-
 तेजडी) । अस्याः पर्यायः चिपुटा विभण्डी रेचनी चेति । काल-
 मेषिका अरुणमूलाचिवृत् । अस्याः पर्यायः श्यामा पालिन्धी
 सुषेणिका काला अर्द्धचन्द्रा चेति ।

२७-२८ । यष्टिकाष्टकं (यष्टिमधु) ॥

२८ । हैमवत्यादिचतुष्को वचापर्यायः । (वच) । हैमवती शकुला
 वचा । गोलोमी घृतपर्बिका चेत्यपि वचापर्यायः ॥

२९ । शकुलादन्यादिः कटुकीपर्यायः । शकुलादनी कटुकी ।
 मत्स्यपित्ता चक्राङ्गी कृष्णकटुकीपर्यायः । कटुः कटुम्बरा अशोक-
 रोहिणी च कटुकीपर्यायः । फलिनीत्रयं (प्रियङ्गु) । महिला सता
 गोवन्दनी गुन्द्रा फली गन्धफली कारन्धा प्रियकस्य प्रियङ्गुपर्यायः ॥

३० । यवासादिचतुष्को दुरालभापर्यायः । यासः कुनाशः

१ । यष्ट्यङ्गं मधुर्दं गः ।

अपराजिता समुद्दिष्टा वेणुर्वेशश्च कीर्तितः ।
 शंखिणी तिलला प्रोक्ता, सप्तला चर्मकारिका ॥ ३१ ॥
 ऋषभः स्यादृषभको जीवकः कूर्चशीर्षकः ।
 शीतपाकोच^१ काकोली माघपर्णी महासहा ॥ ३२ ॥
 मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा, पयस्यादित्यपुष्पिका ।
 क्षीरिका राजवृक्षश्च^२ तथा वै पार्थिवादनी ॥ ३३ ॥

रोदनी कच्छुरा अनन्ता समुद्रान्ताचेत्यपि तत्पर्यायः । श्वेतभण्डा-
 दिपञ्चकं (श्वेतापराजिता) । आस्फोता विष्णुकान्तापि तत्पर्यायः ॥

३१ । शंखिनी तिलला चोरपुष्पी । सप्तला चर्मकशाच नवमा-
 लिकायां (चामरकषा) । एतत्पर्यायः, विमला सातला भूरिफेना
 चेत्यपि ज्ञेयः ॥

३२ । ऋषभः खनामख्यातः । इटङ्गो वृषभो वृषश्च एतत्प-
 र्यायः । जीवकः खनामख्यातः । एतत्पर्यायश्च मधुरकः इटङ्गो ब्रह्माङ्गश्च ।
 माघपर्णी (माषाणी) । एतत्पर्यायः—इयपुष्पी काम्बोजी चेति ॥

३३ । मुद्गपर्णी सुगानीति प्रसिद्धा । काकमुद्गा सहा चेत्यपि
 एतत्पर्यायः । पयस्या पञ्चका । पयस्यादित्यपुष्पिका चेति लोहितार्क-
 ऽपि वर्त्तते । (लाङ्क्याकन्द) ।

१ । शीतापादी च । गः ।

२ । राजवृक्षः । ख० ।

शालपर्ण्यशुमती स्यात्तथा चापि स्थिरा ध्रुवा ।
 पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी कलशी धावनी गुहा ॥ ३४ ॥
 वार्त्ताकी वृहती सिंही भाण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।
 निदिग्धिका स्पृशा^१ व्याघ्री स्रुद्रिका कण्टकारिका ॥ ३५ ॥
 राटं पिण्डोतकं गोलं श्वसनं मदनं फलम् ।
 लामज्जको मृणालश्च सेव्यश्चोशीर उच्यते ॥ ३६ ॥
 पलङ्कषा च चित्रांशुर्गुग्गुलः कैशिकः पुरः ।
 श्योणाको दीर्घवृन्तश्च कङ्कश्चैव टुण्टुकः ॥ ३७ ॥
 काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ।
 हरिवालं सुगन्धञ्च ऐलेयं चैलवालुकम् ॥ ३८ ॥

३४ । शालपर्णी चतुष्का (शालपाणि) । विदारीगन्धोपि शाल-
पर्णी वर्त्तते । पृश्निपर्णी पञ्चका (चाकुले) ॥

३५ । वार्त्ताकी पञ्चका (वृहती) । निदिग्धिकादिपञ्चकः कण्ट-
कारीपर्यायः ॥

३६ । राटादिर्मदनपर्यायः । मरुवकः करहाटः शल्यश्च मदन-
पर्यायः । लामज्जकश्चतुष्कः (गन्धवेणा) । अंभयं नलदं जलान्नयं
लघुलयं श्वदाहं दृष्टकापथञ्चापि तत्पर्यायः ।

३७ । पलङ्कषा पञ्चका (गुग्गुल) । श्योणाकश्चतुष्कः (शोणा) ॥

३८ । काकोदुम्बरिका चतुष्का (फेगुड़ा) इति पार्वतीयभाषा ।
हरिवालादिरेलवालुकपर्यायः ॥

वक्त्रं नतञ्च तगरं जिभं कालानुशारिवा ।
 अभीरुर्वहुपुत्री च तथा मूला शतावरी ॥ ३९ ॥
 दूर्वा सहस्रवीर्या स्याच्छतवीर्या तु सा मता ।
 छत्रा मधुरिका प्रोक्ता मिषिर्माङ्गलिका च सा ॥ ४० ॥
 भरद्वाजी च कार्पासी शृङ्गी कर्कटशृङ्गिका ।
 कुटन्नटञ्च धन्यञ्च स्रवञ्च परिपेलवम् ॥ ४१ ॥
 गोकण्टको गोक्षुरकः खरदंष्ट्रा चिकण्टकः ।
 विम्बी रक्तफला प्रोक्ता तथा रक्तौष्ठका मता ॥ ४२ ॥

३९ । वक्त्रादि पञ्चकं (श्रीउल्लिखोप) तगरपादिक इत्यपि प्रसिद्धम् । अभीरुरित्यादिः शतमूलीपर्यायः—इन्दीवरी वरी च्छत्रप्रोक्ता भीरुपुत्री नारायणी चेत्यपि तत्पर्यायः ।

४० । दूर्वादि चिके (दूर्वा) । शतपर्वा भार्गवी अनन्ताद्यापि दूर्वापर्याये वर्तन्ते । छत्रादि चतुष्टयं मधुरिकापर्यायः (मौरी) । शालेयः मिश्रेयः शीतशिवोऽपि ॥

४१ । भरद्वाजी द्वयी कार्पासे वर्तन्ते । तुण्डिकेरी, समुद्रान्ता वदरेति च तत्पर्यायः । भरद्वाजी वनकार्पासी । शृङ्गादि द्वयं कर्कटशृङ्गां वर्तन्ते । (काण्डाशृङ्गा) । कुटन्नटादि चतुष्टयं कैवर्त्त-सुखायां वर्तन्ते । दाशपुरं वालेयं गोपुरं गोनदंश्चापि तत्पर्यायः ॥

४२ । गोकण्टकादि चतुष्टयं गोक्षुरपर्यायवाचकम् । एतदतिरिक्तोऽपि पर्यायशब्दः पलंकषा इत्तुगन्धा स्वादुकण्टकः वन-शृङ्गाटसेति ॥

सैरीयकः सहचरी वाणा दासी कुरुण्टका ।
 कुस्तुम्बुरुश्च धन्याको गोलोमी भृतकेशिका' ॥ ४३ ॥
 श्रेयसी चैव चण्डा च राम्ना च परिकीर्तिता ।
 अर्जुनः ककुभः पार्थः क्षीरवृक्षो धनञ्जयः ॥ ४४ ॥
 — — — — प्रियको जीवको मतः ।
 ज्योतिष्मती हैमवती तेजेवत्यप्युदाहता ॥ ४५ ॥

४३। सैरीयको (झाँटी) । सहचरी कुरुण्टकश्च (पीतझिण्डी) ।
 वाणा दासी च 'नीलझिण्डी' । कुरुवको रक्तझिण्डी । कुस्तुम्बुरु धन्या-
 कम् । वेषणा उग्रा वितानश्च तत्पर्यायः । गोलोमी क्षुद्रक्षुपविशेषः
 (गोधुमा, पाथुरी) इति भाषा । श्वेतद्रुव्याद्याश्च । गोलोमी भृत-
 केशश्च पथते ।

४४। श्रेयसी त्रिका (राम्ना) । श्रेयसी गजपिप्पली पाठा च ।
 चण्डा, कपिकच्छुः शंखपुष्पी च । अर्जुनादिः पञ्चकोऽर्जुनमृत्तत्पर्यायः ।

४५। ज्योतिष्मत्यादि त्रयं वचापर्यायवाचकम् । "तीक्ष्णोद्यगन्धा
 जटिला मङ्गल्या विजया वचा । षड्गन्धोग्राच रक्षोघ्नी सिता हैमवती
 च सा । मेधा षड्गन्धिका श्वेता वचा स्याद्दीर्घपत्रिका" । इति
 श्वेतवचा ॥ "कुलिञ्जो गन्धमूलश्च तीक्ष्णगन्धश्च वर्वरः" । इति भैरवी
 वचा ।

कुठेरकोऽर्जकश्चैव^१ पर्णासः परिकीर्तितः ।

ब्रह्मपुष्पः^२ फणिज्झस्तु, तर्कारी वैजयन्तिका ॥ ४६ ॥

चायमाणा सहृचाणी^३ कोलवल्ली च पिप्पली ।

नीलिनी चैव नीली स्यात् सोमराजी च वाकुची ॥ ४७ ॥

रोहीतकः स्त्रीहृश्चुः, वातपोषस्तु किंशुकः ।

सर्पदंष्ट्रा वृश्चिकाली आस्फोता वनमालिका^४ ॥ ४८ ॥

४६ । कुठेरकादि त्रिकं श्वेततुलसीपर्यायवाचकम् । तथा कटि-
ञ्जरः श्वेतपत्रश्च । फणिज्झको गन्धतुलसी । तर्कारी वैजयन्तिकेति
इयं जयन्तीवाचकम् ।

४७ । चायमाणादिर्द्विको वलालतापर्यायः । कोलवल्ली गज-
पिप्पली । “अयसी कोलवल्ली च गजाङ्गा हस्तिपिप्पली” । इति
सुक्तावली । नीलिनी नीलीचेति (नील) । तत्पर्यायः कला क्लीतकिका
यामीणा मधुपर्णिका रञ्जनी श्रीफली तुत्या द्रोणी दोला चेति ।

४८ । रोहीतकः स्त्रीहृश्चुरिति (रोह) वाचकः । एतत्पर्यायो
वरतिको रोहितश्च । वातपोषः किंशुकश्च पलाशे वर्त्तते । एतत्पर्यायो
वानप्रस्थः । वातपोषस्थाने वातपीत इति सुक्तावली । सर्पदंष्ट्रा
वृश्चिकाली (विह्वटी) । एतत्पर्यायः ; महाकाली क्रोष्टुः धूमरपर्चिका
वृश्चिपत्री नागवृत्तिका चेति । विह्वचास्थाने विन्तस्रं पश्यते क्वचित् ।
आस्फोता द्विका । (शपरमाली) ।

१ । कटहलश्चैव । गः ॥

२ । सुहृद्रोणी । गः ॥

३ । ब्रह्मपुष्पापरानिद्रः । खः ॥

४ । वनमल्लिका । खः ।

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बी^१ सुषवी कारवेत्त्रिका^२ ।
 मार्कवो भृङ्गराजः स्यात् सुनिषणं विद्धत्रकम् ॥ ४९ ॥
 काला गृध्रनखी हिंसा सर्पगन्धा तु नाकुली ।
 कद्रुम्बरा^३ प्रसारणी गोजिह्वा दूर्ध्वपत्रिका^४ ॥ ५० ॥
 महौषधं ऋङ्गवेरं नागरं विश्वभेषजम् ।
 मागधी चोपकुल्या च वैदेही पिप्पली कणा ॥ ५१ ॥
 शितोपला शिता चापि शर्करा परिकीर्त्तिता ।
 विशेषौ द्वौ तु खण्डस्य मत्स्यण्डी फाणितौ समौ ॥ ५२ ॥

४९ । चित्रादि त्रिकं । (गोमुक्) । “चित्रा गवाक्षी गोदुम्बा
 गोडुम्बा नृपवल्गभा” । इति मुक्तावली । सुषवी द्विका । (करीलाउच्छे) ।
 तोयवल्ली कटिल्लस्य । मार्कवो द्विकः (भीमराज) । सुनिषणं द्विकं
 (शुष्णिशाक्) ।

५० । कालादि त्रयं कण्टकपालीति प्रसिद्धम् । कद्रुम्बरा चतुष्का ।
 (गन्धभादुले) । सरणा राजवला भद्रवलेति च तत्पर्यायः ।

५१ । महौषधादि चतुष्कं शण्डीवाचकम् । (शुट्ट) । मागधादि
 चतुष्कं पिप्पलीवाचकम् । (पिपुल) ।

५२ । शितोपलादि त्रिकं शर्करावाचकम् । खण्डस्य द्वौ विशेषौ
 मत्स्यण्डीफाणितौ च । मत्स्यण्डी (मिक्कुरि) । फाणितः (फेणी) ।

१ । गोदुम्बा । खः ।

३ । कटवरी ।

२ । कारविष्वक् । गः ।

४ । दीर्घपत्रिका । *

गुटिको मिषरो मत्स्यो मत्स्यण्डी परिकीर्तितः^१ ।
 फाणितस्तद्द्रवश्चापि विहितो मुनिपुङ्गवैः ॥ ५३ ॥
 हरीतक्यभया पथ्या अमोघा चाव्यथा शिवा ।
 धात्री चामलकी प्रोक्ता विभीतोऽश्लः कलिद्रुमः ॥ ५४ ॥
 जन्तुकं रामठं हिङ्गु वेलनं परिपोषणम् ।
 जरणो जीरकोऽजाजी कारवी कृष्णजीरकः ॥ ५५ ॥
 भद्रं श्रीचन्दनं श्वेतं कर्पूरं चन्द्रनामकम् ।
 किराततिक्तं भूनिम्बं श्लैट्रं पुष्परसो मधु ॥ ५६ ॥

५३ । गुटिकादि चतुष्कं मत्स्यण्डीपर्यायवाचकम् ।

५४ । हरीतक्यादि षट्कं हरीतकीवाचकम् । वयःस्था पूतना
 अमृता चेतकी श्रेयसी चेति तत्पर्यायः । धात्र्यादि द्विकं आमलक-
 वाचकम् । तीर्था कर्षफलाच तत्पर्यायः । तथा विभीतकादि चिकम् ।
 संवत्सः कल्पवृक्षश्च तत्पर्यायः ।

५५ । जन्तुकादि पञ्चकं हिङ्गुपर्यायबोधकम् । जरणादि त्रयं जीरके
 वर्तते ।

५६ । भद्रं श्रीचन्दनञ्च श्वेतचन्दनबोधकम् । चन्द्रनामकमिति
 चन्द्रपर्यायवाचकशब्दमात्रं कर्पूरवाचकम् । किराततिक्तादि द्विकं
 (चिरेता) । श्लैट्रादि त्रयं मधुवाचकम् ।

१ । चापि मत्स्यण्डी खण्डस्य परिकीर्तितः । गः ।

२ । परिचोषणम् । खः ।

प्रसन्ना मदिरा कल्या गौडी शुण्डी सुधा सुरा ।
 अवनती सैव धान्याम्बः काञ्जिकश्चारणालकः ॥५७॥
 उदश्विन्मथितं चैव तक्रं घोलं प्रकीर्तितम् ।
 दधिमण्डं स्मृतं मस्तु मनाग् जातन्तु मण्डकम् ॥५८॥
 प्रपौण्डरीकं श्रीपुष्यं सैन्धवं लवणोत्तमम् ।
 कापोतः सर्जिकाक्षारो यवक्षारो यवाग्रजः ॥५९॥

५७। प्रसन्नाद्यष्टकं सुरावाचकम् । धान्याम्बादि चिकं काञ्जिक-
 बोधकम् ।

५८। उदश्वित् अर्द्धजलयुक्ते घोले वर्त्तते । तक्रं ह्युदश्विन्मथितं
 पादाम्बुद्धाम्बु निर्जलमित्युक्तेः । तदुक्तं “किलाटं दधि दुग्धश्च तक्रं पा-
 दजलान्वितम् । तक्रं गोरसजं घोलं कालसेयं विलोडितम्”—इति
 सुक्तावल्याम् ॥ दधिमण्डं मस्तु (मात्) । मण्डं दधिभवं मस्त्विति
 कोषः । मण्डं (माड्) ॥

५९। प्रपौण्डरीकं श्रीपुष्यश्च (पुण्डरीकाकाष्ठ) । श्रीपुष्यं पुण्ड-
 रीकाविशेषः । अस्य पर्याये सुक्तावली,—“प्रपौण्डरीकं पुण्ड्र्यं भृतज्ञी
 अवरुणाणा” । अन्या,—“प्रपौण्डरीकं चतुर्थं शीतं श्रीपुष्यमुण्डरि”
 इति ॥ कपोतद्वयं सर्जिकारे (साचिवार) । “कापोतं सर्जिका
 सर्जिः शूलज्ञी सुखवर्चसः”—इति सुक्तावली ॥ यवक्षारो यव-
 सम्भूतः चारः । “पाक्यक्षारो यावशूको यवक्षारो यवाग्रजः”—इति
 सुक्तावली ।

मनःशिला तु वैगन्धि हरिता नटमण्डनम् ।
 सौवर्चलन्तु रुचकं गन्धाग्ना तुं वलीयसी ॥ ६० ॥
 हरेणुर्ब्राह्मणी कौन्ती रोहिषं रक्तचिचकम् ।
 शरणं क्रियते कर्म चण्डलैर्येन सर्वदा ॥ ६१ ॥
 तं प्राहुर्मुनयो गव्यं मधूच्छिष्टन्तु सिक्त्यकम् ।
 अजस्तुमा रुद्रवंती कलायस्तु हरेणुका ॥ ६२ ॥

६० । मनःशिला द्विका(मन्हाल) । मनःशिलायाः पर्यायो यथा,—
 “मनःशिला मनोगुप्ता मनोङ्गा नागजिह्विका । नेपाली कुण्ठी गोला
 मनोगुप्तोत्तमाशिला”—इत्यमरः । हरितालपर्यायशब्दाश्च यथा,—
 “पिञ्जरं पित्तलं तालमालं च हरितालकम् । कृत्राङ्गं काञ्चनरसं
 गोदन्तं नटमण्डनम्”—इति मुक्तावली ॥ सौवर्चलं द्विकं । (सौवर्चल-
 लवण) । कृष्णलवणं मालङ्गास्य पर्यायः ॥ गन्धोऽग्ना गन्धकम् । अस्य
 पर्यायः,—“गौरीवीजं वलिर्गन्धः पाषाणो गन्धकः स्रतः”—इति
 मुक्तावली ॥

६१ । हरेणुादि त्रयं (रेणुक) । भस्मगन्धिनी कपिला च तत्पर्यायः ।
 रोहिषादि द्विकं । (रांचिचे) ।

६२ । अतस्तुमा रुद्रवंती इति पाठोयुक्तः ॥

१ । हरितालमलं नटम् । खः ।

२ । गङ्गामाखचवीयसा । खः ।

३ । रोहितं । गः ।

४ । सरणोक्रियते चर्म । गः ।

५ । माखदशनी । खः ।

अपामार्गः शैखरिकः प्रत्यक्पुष्पी मयूकः ।
 पुनर्णवा तु वर्षाभूः श्रोतघ्नी प्रावृषायणी ॥ ६३ ॥
 वृश्चिका श्वेतनामा स्याद् रक्तनामा कठिल्लिका ।
 इन्द्राणी इन्द्रसुरसा^१ निर्गुण्डी सिन्धुवारिका ॥ ६४ ॥
 शुक्रशिम्बात्मगुप्ता च कपिकच्छुर्महर्षभी ।
 इत्स्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तित्तालावूर्त्पात्मजा ॥ ६५ ॥
 वैकङ्कतो मधुपर्णी स्निग्धा तु स्वादुकण्टकः ।
 वञ्जुषो निचुलः शीतो जलकासश्च वेतसः ॥ ६६ ॥
 वारिजा निजुलश्चैव द्विज्जलः परिकीर्तितः ।
 चिच्चा^२ तित्तिलिका प्रोक्ता फेनिलश्चाप्यरिष्टकः ॥ ६७ ॥

६३ । अपामार्गादि चतुष्कं । (आपाङ्ग) । पुनर्णवादि पञ्चकं ।
 कठिल्लिका रक्तपुनर्णवा । अत्र कठिल्लक इति पाठोयुक्तः ॥

६४ । इन्द्राण्यादि चतुष्कं निर्गुण्डां वृत्तंते (निशिन्दा) । इन्द्र-
 सुरिसोऽपि पाठः ।

६५ । शुक्रशिम्बादि त्रयम् । (आलालुभी) । इत्स्वाकादि चतुष्कं ।
 (तित्त्साङ्ग) ।

६६ । वैकङ्कतादि चतुष्कं । (वंरची) । वञ्जुसादि पञ्चकम् (वेत्) ॥

६७ । वारिजादि त्रयं (द्विज्जल) ॥ चिच्चादि द्वयं (तित्तुल) ॥

फेनिलादि द्वयम् । (रीटा) ॥

काश्मरी सर्वतोभद्रा श्रीपर्णी भद्रपर्णिका^१ ।
 श्लेः श्लेष्मान्तकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ६८ ॥
 विल्वकाश्मर्यश्याणाकपाटलागणिकारिका^२ ।
 पञ्चमूलं स्मृतं श्रेष्ठं शास्त्रमार्गानुसारिभिः ॥ ६९ ॥
 गोक्षुरो वृहती चैव शालपर्णी निदिग्धिका ।
 पञ्चमूलं भवेत् सूक्ष्मं पृश्निपर्णी समायुतम् ॥ ७० ॥
 पञ्चमूलोभयञ्चैव दशमूलमिति स्मृतम् ।
 सन्निपातभवे रोगे हितमेतत् प्रकीर्तितम् ॥ ७१ ॥
 मरिचस्य च^३ शुण्ठ्याश्च पिप्पलीनां तथैव च ।
 एतन्निकटुकं प्रोक्तं व्योषाख्यं व्यूषणं तथा ॥ ७२ ॥
 त्वगेलापचसंयोगे त्रिसुगन्धि चिजातकम् ।
 नागकेसरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥ ७३ ॥
 खवणैः कटुचूर्णैश्च घृष्यते यद्द्रव्यं बुधैः ।
 प्रतिसार^४ं ततः प्रोक्तं वाजिशस्त्रविशारदैः ॥ ७४ ॥

६८ । काश्मर्यादि चतुष्कं (गामार) । एतत्पर्यायः,—“भद्रा
 गाम्भारी गोपभद्रिका कुमुदा कटुफला कृष्णवृत्तिका च”—इति ॥
 श्लेष्वादि पञ्चकम् । (चाल्ता) ॥

१ । भद्रपर्णिका । ख० ।

२ । गणिकारिका । ग० ।

३ । मरिचं नागरञ्चैव । ग० ।

४ । प्रतिसारख्यं तत्प्रोक्तं । ख० ।

अनुवासनसंज्ञौ तु निरूहास्थापने स्मृतौ ।
 वस्त्रिसंज्ञा समुद्दिष्टा एषामेव तपोधनैः ॥ ७५ ॥
 घ्राणमार्गेण यच्चूर्णं प्रेर्यते मुखवायुना ।
 प्रथमं तद्विख्यातं धावनं क्षालनं स्मृतम् ॥ ७६ ॥
 काष्ठाहारिकगोपालमालाकारवनेचरान् ।
 दृष्ट्वा नामानि जानीयात् भेषजानां विचक्षणः ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे निघण्टौ
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

७५ । अनुवासनसंज्ञावित्यत्र अनुवासनसंज्ञे स्मृते इति पाठः
 साधीयान् ॥

७७ । दृष्ट्वास्थाने ष्टुष्टेति साधुः ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

ऋतुविभागविवरणम् ।

स्वस्थवृत्तं प्रवक्ष्यामि तुरगाणां समासतः ।
 शालिहोत्रादिभिः प्रोक्तं यथा सम्यक् प्रकीर्तितम् ॥१॥
 श्रावणश्च तथा भाद्रो द्वौ मासौ ऋतुवर्षकौ ।
 आश्विनः कार्तिकश्चैव शरत्कालः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥
 मार्गपौषौ तु हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनौ ।
 वसन्तश्चैवैशाखौ ग्रीष्मो ज्यैष्ठः शुचिस्तथा ॥ ३ ॥

शालानिम्बोद्यविवरणम् ।

प्रागुदक्प्रणते देशे स्थाणुकण्टकवर्जिते ।
 चिताचैत्यविहीने च शालां कुर्वन्ति पण्डितः^१ ॥ ४ ॥

१ । स्वस्थवृत्तमिति अरोगिनि यद् वृत्तम् ॥

१ । सुश्रुतमते तु नैवं ऋतुविभागः,—तद्वयथा,—“भाद्रपदा-
 श्रवणौ वर्षा । कार्तिकमार्गशौषो शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गु-
 नचैवौ वसन्तः । वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढश्रावणौ प्रावृत्” इति ॥

४ । प्रागुदक्प्रणते पूर्वोत्तरप्रवणे । स्थाणुः शङ्कुः । स्थाणु र्वा ना
 शङ्कुरित्यमरः । चैत्यमायतनं । चैत्यमायतनमित्यमरः । शाला वाजि-
 शाला ॥

१ । कुर्वन्ति पण्डिताः । ग० ।

शुष्का^१ शाला च कर्तव्या इष्टकाष्ठेन संस्थिता ।
 शिरसि स्थापयेद्देवं रैवन्तं पूजयेत् सदा ॥ ५ ॥
 कार्या^२ चिह्नस्तविस्तीर्णा लाक्षायाः^३ पिण्डिका शुभा ।
 शालाप्रमाणदीर्घा च तस्यां^४ वासं प्रदापयेत् ॥ ६ ॥
 द्वौ हस्तावुच्छ्रयेणास्या मानश्चैव^५ प्रकीर्तितम् ।
 तर्ज्जुकुं काष्ठदण्डांश्च प्रान्तेऽस्याः स्थापयेद्वहिः ॥ ७ ॥
 अग्निकार्यं ततः कृत्वा द्विजान् संभोज्य चादरात् ।
 कृत्वा पुण्याहवादिचं ततो वाहान् निवेशयेत् ॥ ८ ॥
 सम्मुखान् स्थापयेत्तास्तु^६ पुष्यगन्धादिपूजितान् ।
 रज्जुद्वयनिवह्वांश्च पश्चात्पाशेन संयुतान् ॥ ९ ॥

५ । इष्टकाष्ठेन संस्थिता इष्टकेन काष्ठेन वा कुट्टमितेत्यर्थः ।
 लाक्षायाः पिण्डिकेति जटुमयी पीठिकेत्यर्थः । वैरन्तपूजाविधिः
 पूर्वमुक्तः ॥

७ । तर्ज्जुकुः । अत्र तर्ज्जुकुस्थाने तर्दक इति पाठोयुक्तः ।

९ । शालायामश्वबन्धनं कथं कार्यमित्यत्राग्निपुराणं,—“द्वौ
 रज्जुबन्धौ दुष्टानां पक्षयोर्बभयोरपि । पश्चाद्भुनुश्च कर्त्तव्यो दूरकी-
 ल्मपाश्रयः ॥ वासेयुस्त्रास्तृते स्थाने कृतधूपनभूमयः । यज्ञोपन्यस्त-

१ । सुशुष्का । खः ।

२ । कुर्यात् । ग० ।

३ । लाक्षायाः । ख० ।

४ । तदावासं । गः ।

५ । मानश्चैवं । ख० ।

६ । प्रशान्तयेत् । खः ।

७ । सम्मुखं स्थापयेत्तावत् । गः ।

लौहञ्च निम्बपत्राणि गुग्गुलुं सर्षपान् घृतम् ।
 चैलबद्धं वचां हिङ्गुं वध्नीयाद्वाजिलाङ्गुले ॥ १० ॥
 समीपे वानरः कार्यः वाजिनां नित्यतो वहिः ।
 सवत्सो वृषभश्चैव शुक्लो यश्चापि कुक्कुरः ॥ ११ ॥
 शालापार्श्वे कुटीं कृत्वा स्थापयेत् सर्वभेषजम् ।
 घृततैलानि पक्वानि पुटकां नालिकां तथा ॥ १२ ॥
 आलोकं कारयेत्प्राज्ञः प्रदीपैः सर्वराचिकैः ।
 जाग्रतः पुरुषास्तत्र तिष्ठेयुः शस्त्रपाणयः ॥ १३ ॥
 वालुकापूरितं कार्यं संस्कृतं चत्वरं तथा ।
 लुठनाय च वाहानां भवेच्च क्रमणाय च ॥ १४ ॥

वर्षापोषणविवरणम् ।

शालाप्रविष्टमात्रस्य नैव कार्यः क्रियाक्रमः ।
 दशाहं द्वादशाहं वा पथ्या तैलेन संयुता ॥ १५ ॥
 ततो निम्बः प्रदातव्यो वर्षादौ पलपञ्चकः ।
 सप्ताहमुत्तमाश्राय शुण्ठीदीप्यकसैन्धवैः ॥ १६ ॥

धवसाः सप्रदीपाः सुरचिताः ॥ एकवाकजकपयो धार्यास्त्रासृष्टे
 मृगाः—इति ॥

१५ । शालाप्रविष्टेत्यादय पोषयेद्द्विषक् इत्यन्ता सार्द्धद्वादशश्लोकाः
 ग-पुस्तके न सन्ति ॥

१६ । वर्षादौ वर्षाप्रारम्भे उत्तमाश्राय दशाहं द्वादशाहं वा
 तैलेन कटुतैलेन संयुता पथ्या देयेति शेषः । पथ्यायास्तु पलपञ्चकं

स्वस्थं बुद्ध्वा ततो वाहं दद्याद् गोमूत्रसंयुतम् ।
 हरीतकोपलं...कटुतैलेन मूर्च्छितम् ॥ १७ ॥
 आदौ पञ्च प्रदातव्या हरीतक्यो विजानता ।
 पञ्च पञ्च च वृद्धायां यावत् पूर्णं शतं भवेत् ॥ १८ ॥
 उत्तमाश्वे शतं प्रोक्तमशीतिर्मध्यमे तथा ।
 अधमे विहिता षष्टिरश्वज्ञानपरायणैः ॥ १९ ॥
 मासे भाद्रपदे विद्वान् समानीय हरीतकीम् ।
 दशार्हं केवलं तस्मै घासं दद्यात् समाहितः ॥ २० ॥

गृहीत्वा प्रस्थाद्धेन तैलेन सह देयम् । योगोऽयं रुधिरोग्नमसंश्र-
 मनः । नकुलम्,—अग्नेन योगेन सह, गोमूत्रं ददाति । दशाह
 द्वादशाहस्थले एकविंशतिदिवसानाह । तदुक्तम्,—“दद्याद्गोमूत्र-
 संयुक्तां सतैलाच्च हरितकीम् । दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्च-
 प्रमाणतः ॥ ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्रुधिरोग्नमात्”—इति ।
 ततः परं एष निम्बयोगो देयः । शुण्ठीदीप्यकसैन्धवैः शुद्धवेर-
 जीरकनिम्बत्वचः समभागेन कल्कीकृत्य सप्ताहं देयाः ॥

१७ । स्वस्थवृत्ते हरितकीविधानमाह स्वस्थमिति । स्वस्थे अश्वे
 कटुतैलेन सार्षपतैलेन मूर्च्छितं पक्कमित्यर्थः । पञ्च हरितकी गोमूत्रेण
 पिष्ट्वा दद्यात् ॥

२० । ततो द्वादशाहं केवलं घासं दद्यात् । “ततो नववृषाहारं
 संप्राप्य सुमनोहरं । परां पुष्टिमवाप्नोति नीरो गश्च प्रजायते”—
 इति नकुलः ॥

कल्पोक्तेन विधानेन यथामात्रं यथावलम् ।
 रसेनं गुग्गुलुञ्चापि प्रद्याद्वाजिनां ततः ॥ २१ ॥
 प्रथमे प्रहरे चैव वर्षाकाले न चारयेत् ।
 द्वितीये च तृतीये च चारयेन्नतु पश्चिमे ॥ २२ ॥
 प्रभाते निस्तुषा देया यवा मध्यदिने तथा ।
 सन्ध्याकाले भिषक् प्राञ्जः पुनश्चैवावचारयेत् ॥ २३ ॥

२१ । कल्पोक्तेन विधानेनेति रसेनादिकल्पोक्तव्यवस्थया । सा
 चेयम् । प्रथमे दिने रसेनरसं मातुलुङ्गरसश्च समभागं मिलित्वा
 पलद्वयं । तत एकैकहृद्द्या विंशतिपलपर्यन्तमुत्तमाश्राय दद्यात् । मध्य-
 माय चतुर्दश अधमाय च पलाष्टकमिति । यथावलमिति उत्तममध्य-
 माधमवलम्बं विविचेत्यर्थः । एवं गुग्गुलोरपि पञ्चपञ्चकं पलचतुष्टयं
 पलत्रयश्च यथासङ्गमुत्तममध्यमाधमेभ्य एकदिने पानाय भोजनाय
 वा देयम् ॥ तथा वर्षासु पानार्थं नवोदकं वृक्षाम्बुकेकश्च विशेषेण
 निषिद्धः । तत्र दोषमाह,—“वृक्षाम्बोभिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यज्यते
 ह्यः । अशुद्धोदकजान् रोगान् प्राप्नोति शतशः परान् ॥ नवोदकप्र-
 धानेन वल्लहीनश्च जायते” इति नकुलः ॥

२२ । वर्षायामश्ववाहननिषेधोऽपि नकुलेन कृतः । “न प्रायो
 वाहयेदशं प्रादृत्काले कथञ्चन । य इच्छेदाजिनसस्य वाहनं दश-
 मासिकम्”—इति ॥

दुर्हिने नौदकं देयं वाहेद्वा दापयेद्दुधः ।
 दिवसस्याष्टमे भागे भोजनस्य भवेद्विधिः ॥ २४ ॥
 तस्य पानं प्रयोगञ्च पूर्वोक्ते चैव कीर्तितम् ।
 पिप्पलीशृङ्गवेरेण चिचकेण समाह्वया ॥ २५ ॥
 खलवैः सुरया सार्द्धं प्रतिपानं घनागमे ।

शरत्पोषणविवरणम् ।

शरदाद्याश्विने मासेऽश्वान्नो कारयेच्च अमम् ।
 घासैर्यवैश्च तत्रान्नः कैवलैः पोषयेद्विषक् ॥ २६ ॥

२४ । दुर्हिने मेघावृतदिवसे कौपोदकमृते अन्यजलदाननिषेधः कर्तव्यः । “कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमेः” इति नकुल-वचनात् । एवञ्च कटुतैलाभ्यङ्गो निवातस्थानवन्धनं तथा एकदिनान-न्तरं लेहनार्थं पलद्वयपरिमितखलवदानञ्च कर्तव्यम् । इति नकुलोप-देशः । तदुक्तं,—“अभ्यङ्गः कटुतैलेन निवातस्थानवन्धनं । एकाहा-न्तरितं दद्यात्तत्रपञ्च विषजणः ॥ पलद्वयप्रमाणेन सुखजापरिशुद्धये” इति ॥

२५ । अयं श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति । समाज्ञा गोजिज्ञावृत्तः ।

२६ । शरदाद्याश्विने इति शरदादिपञ्चमिने मासस्तस्मिन् । शरदादौ वाहननिषेधो नकुलेनापि कृतः,—“वाहनञ्च प्रथमेन सुखल्पमपि वर्जयेत्”—इति । अस्मिन् काले भोजनार्थं धवघा-सद्योर्ववस्था । नकुलस्तु नीलमकुटघासव्यवस्थां कृतवान् न यवस्य ।

ताढागं शस्यते तोयं पाने चैवावगाहने ।
 सन्तप्तस्य तु कर्षव्यं क्षीरवस्तिक्रमो बुधैः ॥ २७ ॥
 निस्तुषा जलकुम्भस्था यवास्तस्मै हिताः स्मृताः ।
 औदकाश्च यवाः प्रोक्ता रक्तपित्तप्रशामकाः ॥ २८ ॥
 काश्मर्याश्च फलं मुस्तं वदरं कटुरोहिणी ।
 जशीरं शर्कराञ्चैव प्रियङ्गुमधुके तथा ॥ २९ ॥
 पटोलं चायमाणाञ्च एकादश भवेन्मधु ।
 एकादशाङ्गमित्युक्तं सीधुना संप्रदापयेत् ॥ ३० ॥
 अत्यन्तश्चासतप्तानां प्रतिपानन्तु वाजिनाम् ।
 चन्दनोशीरकल्कैश्च सान्द्रं वा लेपनं हितम् ॥ ३१ ॥
 सुशीतञ्च प्रक्षालञ्च स्थानं तेषां प्रकीर्तितम् ।
 व्यजनन्तालवृन्तैश्च विस्तीर्णैः सभसि मज्जनम् ॥ ३२ ॥

तदुक्तं “यवसं सुमनोहरं,—नीलवर्णमकुष्ठञ्च घृतं घासेन संयुतम्”—
 इति । मकुष्ठो वनमुद्गः ।

२७ । जलपानव्यवस्था तुल्यैव । पानाय सारसं तोयमिति ।

अत्र क्षीरवस्तौ आढकमितं दुग्धं देयं परिभाषानियमात् ।

२८ । एतत्काश्मरीफलादिकं मध्वन्तमेकादशाङ्गं सीधुना संप्रदापयेत् । अस्य परिमाणं प्रत्येकं पलं सुरायाश्च प्रस्थो घाह्यः ॥

३१ । चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

देयं शरदि चाश्राय भोजनं क्षीरशालिभिः ।
 मांसयूपैरनन्वैर्वा किञ्चित्-सैन्धवसंयुतैः ॥ ३३ ॥
 शुक्लपक्षे द्वितीयायां शालां संवेष्ट्य रक्षयेत् ।
 आदित्यरश्मितो वाहान् कटैर्वस्त्रादिभिस्तथा ॥ ३४ ॥
 अस्तं गते दिनकरे कटादीन्यपकर्षयेत् ।
 प्रवातार्थं पुनर्दद्याद् यावत् सन्ध्या न जायते ॥ ३५ ॥
 धूपो^१ निम्बदलैः कार्यो घृतगुग्गुलुसंयुतैः ।
 शालाप्रवेशविहितान् रक्षकांश्चैव दापयेत् ॥ ३६ ॥

३३ । अत्र क्षीरशालिपरिमाणं प्रत्येकं सप्त अष्टौ वा पलानि
 देयानि । “ततः शरदमासाद्य बह्वखण्डसमन्वितम् । शलां क्षीरोदनं
 सप्तपलाष्टपरिमंख्यया” । तथा स एव रात्रौ केवलं दुग्धं मधुरञ्च
 ददाति । “दुग्धं वा केवलं रात्रौ कथितं संप्रशस्यते । तथान्यदपि
 यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते” इति नः । मांसयूपस्य पलद्वयं ।

३४ । “आश्विने शुक्लपक्षे या तृतीया स्वातियोगिनी । ऐशान्याञ्च
 पुनश्चैव गृह्णीयात् स्थानमुत्तमम् । नीराजनं ततः कुर्यात् सम्प्राप्ते
 दिवसेऽष्टमे । नीराजनस्य कालास्तु पूर्वमुक्तास्तु ते मया” ॥ इति नकुलः ।
 कटैः दणनड़ादिनिर्मितासनैः (चेटा मादुर दडमा) इति प्रसिद्धैः ।

३६ । निम्बदलघृतगुग्गुलूनां प्रत्येकं कर्षत्रयं यावत् । परि-
 भाषायां तावत् परिमाणस्य विधानात् ।

घर्षणं भ्रामणञ्चैव तथाचैवापवर्त्तनम् ।
 निशाशेषे प्रकर्त्तव्यं यावद्दूरे दिवाकरः^१ ॥ ३७ ॥
 एवं प्रतिदिनं कुर्यात् सप्तरात्रमतन्द्रितः ।
 कारयेद्ब्राह्मणैश्चैव^२ शान्तिस्वस्थयनानि च ॥ ३८ ॥
 सप्तरात्रे व्यतिक्रान्ते क्षौरितान्^३ स्नापयेत्तथा ।
 अर्चितान् कुसुमैर्गन्धैः^४स्ततो नीराजयेद्दुधः ॥ ३९ ॥
 ततो वादिचनिर्घोषैः कर्त्तव्या ग्रामतो वहिः ।
 दिशं पूर्वां तथोदीचीमश्वा विप्रैरधिष्ठिताः ॥ ४० ॥
 अग्रे वदेद्विजो मन्त्रं वेदोद्दिष्टं यथाक्रमम् ।
 अर्घशान्तिं^५ तुरङ्गानां ततो हृष्टः प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
 प्रदक्षिणं ततो वहेः^६ कारयित्वा द्विजोत्तमैः ।
 पुनरश्वाः^७ प्रवेश्यास्ते तोरणान्तरनिर्गताः ॥ ४२ ॥

३८ । अश्वानामर्घशान्तौ कालमाह । “अश्वयुक्त्तपक्षस्य पञ्च-
 दशाच्च शान्तिकं । ० ० ० तिलाक्षताज्यधिद्धार्थान् देवतानां
 शतं शतं । उपोषितेन कर्त्तव्यं कर्म चाश्वरुजापहम्” इति नः ।

१ । उदवर्त्तनम् । खः ।

२ । ऊदेत् । खः ।

३ । वैद्यः । खः ।

४ । क्षौरिष्णापिता तथा । खः ।

५ । आवर्त्तितान् कुसुमैर्गन्धैः । गः ।

६ । सर्वशान्तिं । गः ।

७ । वहेः । गः ।

८ । पुनरश्वाः । खः ।

अग्रमाल्याग्रगन्धैश्च^१ भोजनाद्यैस्तथैव च ।
 गृहागतेषु वाहेषु अर्घं दद्यान्नराधिपः ॥ ४३ ॥
 अर्चितेषु^२ ततो वैद्यः कर्णे जापमिदं जपेत् ।
 कीर्तितं मुनिभिः पूर्वं वाजिशस्त्रार्थवेदिभिः ॥ ४४ ॥
 पूर्वं देवमयीं त्वं हि स्मर जातिं हयोत्तम ।
 सर्वे जना स्त्वया रक्ष्या रणे भर्तुश्च वाहक^३ ॥ ४५ ॥
 कर्णजापं भिषक्कृत्वा यथास्थानं ततो हयान् ।
 स्थापयेत् कृतमङ्गल्यान् हृष्टान् कल्मषवर्जितान् ॥ ४६ ॥
 नार्चये^४ ज्जलजैः पुष्पैर्वाहनार्घविधिं प्रति ।
 सौगन्धिकविशेषेण तेषां दद्याच्च^५ सर्व्वदा ॥ ४७ ॥
 दत्त्वा तित्तं घृतं पूर्वं कार्तिके वेधयेच्छिराम् ।
 औरसीं पोत्रिकीं मन्द्यां कूर्चजां कोष्ठजां ततः ॥ ४८ ॥
 आसां मध्ये यथायोगमेकां द्वे वापि वेधयेत् ।
 प्रतिपानं ततो दद्यादुत्तमं वक्ष्यमाणकम् ॥ ४९ ॥
 मञ्जिष्ठा मधुकं पुष्यं प्रियङ्गुस्त्रायमाणकम् ।
 शलाच पिप्पलीचैव तथा कटुकरोहिणी ॥ ५० ॥

४८ । आग्निनोपचारसुक्ता कार्तिकोपचारमाह दत्तेति ।

१ । अग्रमाला । खः ।

२ । भोजनानि । खः ।

३ । अर्घितेषु । खः ।

४ । सर्व्वेभ्यस्तु त्वयारक्ष्यो रणे भर्तुः सखा भव । खः ।

५ । अर्चयेत् । ग० ।

६ । दद्यान्न । खः ।

तुल्यांशान् दापयेदेतान्^१ सीधुना मधुसंयुतान् ।
 कण्ठं कृत्वा तुरङ्गाय स्वाविताय विचक्षणः ॥ ५१ ॥
 पञ्चतिक्तकषायेण^२ द्वितीयञ्च प्रदापयेत् ।
 पिप्पलीचायमाणाभ्यां प्रतिपानं सगोक्षुरम् ॥ ५२ ॥

हेमन्ते अश्वपोषणविधानम् ।

सुखेन^३ वस्तिना चैव स्नेहं दद्याद्विभागमे ।
 विद्धा तालुशिरां प्राज्ञः प्रतिपानञ्च वाजिनाम्^४ ॥ ५३ ॥
 यथर्तुं प्रतिपानेन^५ ततो माषान् प्रदापयेत् ।
 पुष्पितान् रोगनिर्मुक्तान् कृमिभिश्चाप्यभक्षितान् ॥ ५४ ॥
 पुष्पिता रक्तजनना फलिता मांसवर्द्धनाः ।
 माषा भवन्ति दोषाय विना पुष्पैः फलैस्तथा ॥ ५५ ॥

५०-५१ । एषां द्रव्याणां प्रत्येकं पलिकान् भागान् गृहीत्वा
 कल्कीकृत्य च प्रत्यपरिमितसीधुना देयम् । चायमाणा (वलालता) ।

५२ । पञ्चतिक्तमिति वाचापटोलभूनिम्बगुडुषीकण्डकारिकाः ।
 चायमाणा वलालता ।

५५ । द्विभागमे सपुष्पफलमाषयवर्षं पथ्य आहारः । नकुलेन
 आहारस्य एवमेव व्यवस्था कृता ।

१. तुल्यांशं दापयेदेतां मांसानां । गः ।

२. पञ्चतिक्तकषायार्थां । गः ।

३. सुखेन । गः ।

४. वाजिनम् । खः ।

५. यथार्थप्रतिमानेन । खः ।

दिनत्रयं न दातव्यं प्रारम्भे तूदकं^१ बुधैः ।
 एकान्तरं ततो देयं यावत्पूर्णं दिनाष्टकम् ॥५६॥
 ततः प्रतिदिनं देयमेकवारं यथेच्छया ।
 सकले चैव हेमन्ते विधिरेष जलं प्रति ॥ ५७ ॥
 पुष्पिते वारुणी शस्ता लवणेन समन्विता ।
 सतैललवणा चापि फलिते संप्रकीर्त्तिता ॥ ५८ ॥
 सुराया न प्रयोगस्तु सायाह्ने परिकीर्त्तितः ।
 यामिनीप्रहरेऽतीते माषान् दद्यात् सकाञ्चिकान् ॥५९॥
 तृतीये समकेऽतीते ततोऽश्वान् दापयेद्बुधः ।
 एकान्तरं यथा तेषां श्रमः स्वेदश्च जायते ॥ ६० ॥
 यावन्मो पाकमायाति तावन्माषां हिताः स्मृताः ।
 कठिना नैव दातव्या सर्व्वदैव विजानता ॥ ६१ ॥

द्विभागमे आदौ सुखवस्तिना स्रेहमवचारयेत् । ततस्त्रालु-
 शिरावेधः । ततश्च धान्यकादिभिः प्रतिपानं दत्त्वा पुष्पितानि माष-
 द्रव्यानि आहारार्थं दद्यात् । जलदाने तु प्रथमं दिनत्रयं जलदानस्य
 एकान्ततो निषेधः । ततो दिनाष्टकं एकदिनानन्तरं दत्त्वा ततः प्रति-
 दिनमेकवारस्य विधिः ।

१ । आरम्भादुदकम् । खः ।

२ । माषं दद्यात् सुकाञ्चिकम् । गः ।

माषभक्षस्य वाहस्य यदि स्यात् शूलसम्भवः ।
 शूलाध्यायोपदिष्टान्तु तदा कुर्याद्भिषक् क्रियाम् ॥ ६२ ॥
 अप्राप्तौ पर्णमाषाणां दद्यान्माषेण भोजनम् ।
 सतैललवणैर्माषैः शालिभिर्यवषष्टिकैः ॥ ६३ ॥
 धान्यकं चित्रकं व्योषं लोभ्रं लवणमेव च ।
 एतानि सुरया सार्द्धं हेमन्ते प्रतिपाययेत् ॥ ६४ ॥

शिशिरपोषणविधिः ।

शिशिरप्रतिपानं तु व्यहं दद्याद्विचक्षणः ।
 ततश्चाग्निवलयं दृष्ट्वा तुरङ्गं भोजयेद्बुधः ॥ ६५ ॥
 उत्खिलनैः फलमाषैस्तु युक्तैः काञ्जिकमात्रया ।
 तिलतैलसमेतैश्च तथा लवणसंयुतैः ॥ ६६ ॥

६३ । पर्णमाषाणामिति पत्रसहितमाषकलायानामित्यर्थः ।
 माषेण सह सतैललवणैः शालिभिर्वा यवैः षष्टिकैर्वा भोजनं दद्यात् ।
 अत्र माषेणेति प्रामादिकः पाठः । मांसेनेति युक्तं पाठं प्रतीमः ।
 अत्र माषाणां ३ प्रस्थाः । तिलतैलं कुड़वचयं । लवणस्य च कुड़वः ।

६४ । अत्र प्रतिपानं सुराप्रस्थेन धान्यकादीनां मिलित्वा पादोनं
 पलं समालोच्य पाययेत् । प्रतिपाने तीक्ष्णद्रव्यपादहीनदानविधा-
 नात् ॥ व्योषं शुण्ठीं पिप्पलीं मरिचञ्च । उक्तञ्च,—“विडङ्गपिप्पली-
 धान्यशताङ्गालोभ्रसैन्धवैः । सचित्रकैस्तुरङ्गानां प्रतिपानं हिमागमे” ॥

६६ । उत्खिलनैर्भर्जितैः । काञ्जिकमात्रया स्वल्पमात्रेण का-

शिशिरे तोयपानञ्च दद्यादेकं विचक्षणः ।
 एवं श्लेष्मा तुरङ्गानां प्रकोपं नैव गच्छति ॥ ६७ ॥
 भोजनं वाहनं चैव कुर्यादेकान्तरं भिषक् ।
 अनुपाने सुरा तेषां भोजितानां प्रकीर्त्तिता ॥ ६८ ॥
 सव्योषेण विडङ्गेन हिङ्गुना वचया सह ।
 यवानोऽशतपुष्पाभ्यां पञ्चभिर्लवणैस्तथा ॥ ६९ ॥
 वारुण्याः प्रतिपानन्तु शिशिरे संप्रदापयेत् ।
 कायाग्निदीपनं तच्च श्लेष्मदोषनिवारणम् ॥ ७० ॥
 शिशिरे गर्भिता देया यवाः स्वस्थाय वाजिने ।
 सप्ताहं द्विगुणञ्चैव वाहयेन्नैव बुद्धिमान् ॥ ७१ ॥

द्विकेन । तिलतैलसमेतैरित्यत्र तिलतैलस्य कुडुवचयं । लवणसंयुक्तै-
 रिति लवणस्य कुडुवः । माषाणां प्रस्यत्रयं ॥

६७ । शिशिरे तोयपानमेकवारं दद्यात् । वारिदानस्य मात्रा
 तु चतुर्दश कुडुवाः । अनुपाने सुरायाः प्रस्यः ॥

६९-७० । प्रतिपानार्थं व्योषादीनां मिलित्वा चूर्णं पादोनं
 पलं सुराप्रस्थेन समालोद्य देयम् ॥ शतपुष्पा (शुल्फा) । “शतपुष्पा
 सितच्छ्वाऽतिच्छ्वा मधुरा मिमिः” इत्यमरः । पञ्चलवणानीति
 सैन्धवसचलसामुद्रविट्सौवर्चलपुलाख्यानि ।

७१ । गर्भिताः (भिजन) ।

१ । वाहनैः कुर्यादेकान्तरे भिषक्वरः । खः ॥

२ । पर्वणी । गः

आरम्भात् पञ्चरात्रन्तु पयःपानं न दापयेत् ।
 ततः सकृत् प्रदातव्यं यावद्द्वौ सप्तकौ गतौ ॥ ७२ ॥
 तृतीये सप्तमे^१ चैव वाहयेच्च तुरङ्गमम् ।
 चतुर्थे च यथाशक्यं^२ वाहयेच्च विचक्षणः ॥ ७३ ॥
 पुष्पिताः फलिताश्चैव प्रशस्ताः सर्वदैव तु ।
 ये च पुष्टिप्रदा^३ हृद्या वलारोग्यविवर्द्धनाः ॥ ७४ ॥

७४ । पुष्पिताः फलिताश्च माषा इत्यर्थः ॥ शिशिरपोषणे
 नकुलः—“ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनां । पलान्यष्टौ
 प्रमाणेन भवेद् यावद्विसप्तकं ॥ यवोत्थं यवसं पञ्चात् दद्याद्विश-
 त्याहानि च । यवाभावे च चणकान् दद्यादाद्रान्वरान् सदा ॥
 तदभावे मसूरांश्च शुष्कार्दान् तैलसंयुतान् । यवसञ्चापि यत्
 प्रोक्तं ब्रुविष्ये तदहं यदा ॥ औषधानान्तु सर्वेषां काथ्यतां तस्य
 कर्मणां ॥ तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवसं यवसं परम् ॥ पर्वतानां
 यथामेरुयायुधानाञ्च वज्रकम् । तथा सर्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा
 यवाः । यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं हरेत् । तथा शरीरजान्
 दोषान् यवाः सर्वान् हरन्ति च ॥ उपचारक्रियाः सर्वाः पञ्चर्तुजनिता
 ह्ये । कृताः सर्वेण भोज्येन सप्तेस्तु सुकृताय वै । यद्यथाय^४ यवा दत्ताः
 शिशिरे समुपस्थिते । क्रिया अपि कृताः सर्वाः पञ्चर्तुजनिता ह्ये ॥
 पञ्चर्तुजनितासाथ क्रिया व्यर्थानुरङ्गमे ॥ एवं ज्ञात्वा विद^५मेन यवा

१ । सप्तके । गः ॥

२ । येवा पुष्टिप्रदञ्चाश्च । गः ॥

३ । यथाशक्त्या । खः ॥

वसन्तपोषणविधिः ।

वसन्ते वाहयेदश्वान् भोजनं नैव दापयेत् ।
 खादने भक्षितास्तेषां संस्कृताः केवला यवाः ॥ ७५ ॥
 त्यहाद् द्यहाच्च दातव्यं लवणञ्च सुमाचया^१ ।
 घासः शुष्को जलं वारमेकं दौ वा हितं स्मृतम् ॥ ७६ ॥
 व्योषलोध्रविडङ्गैश्च सक्षौद्रैः सैन्धवान्वितैः ।
 प्रतिपानं हितं दृष्टं वसन्ते मदिरायुतम् ॥ ७७ ॥
 हेमन्ते शिशिरे विद्वान् वसन्ते च तुरङ्गमान् ।
 आतपे दिवसं सर्व्वं स्थापयेद्वाजिशास्त्रवित् ॥ ७८ ॥

देयाः प्रथमतः ॥ प्राप्तचीरा विशेषेण शिशिरे समुद्रस्थिते । शुष्का
 अपि यवा देयाः सर्व्वकालञ्च वाजिनाम् ॥ प्राणदास्ते यतो ज्ञेयाः सर्व्व-
 व्याधिविनाशनाः । योऽन्योऽशनार्थं वाहानां प्रधानो यव दध्यते ॥
 तदभावे यवान् दद्यान्मकुष्ठान् तैलसंयुतान् । भोजने तुरगेन्द्राणां
 परां पुष्टिमभीक्ष्णता ॥ मकुष्टभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छति लौकिकीं ॥
 अप्राप्तौ तु सुकुष्ठानां सुद्धा देया विवेकिभिः । सतैलास्तेऽपि
 कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्वविवर्द्धिनीम् ॥ अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि
^{१. पयः} गलं वा मांसमेवाथ पुष्यर्थं वाजिनां सदा ॥ अस्याभावे तु
 शुष्कं वा ध्रुवसं यस्य वाजिनः” इत्यादि । “भविताः” स्थाने भर्जिता
 इति युक्तम् ॥

१. वसुमाचया । ख ॥

स्थानं छायांश्वितं शस्तं ग्रीष्मे व्यायामवर्जिते^१
 चिःस्नानपानं घासश्च सान्द्रो यश्चापि वारिजः ॥ ७६ ॥
 अतीव घर्षतप्तानां शारदं कारयेद्विधिम् ।
 क्षीरयुक्तं शतावर्या मूलं पाने च शस्यते ॥ ८० ॥
 दुर्व्वलानां प्रदातव्यं सार्द्धं मांशरसेन तु^२ ।
 यवभक्तं युतं दध्ना वाहानां स्वल्पसैन्धवम् ॥ ८१ ॥
 कुक्कुटीमूलकल्कश्च क्षीरेणालोडितस्तथा ।
 ग्रीष्मकाले हितो दृष्टो वाजिनां हितकांक्षिभिः ॥ ८२ ॥

७६ । नकुलोऽत्र दूर्वा ददाति । “ग्रीष्मकाले तु संप्राप्ते दूर्वा-
 भोज्यं प्रशस्यते । वाजिनामिह सर्व्वेषां घर्षतापोपशान्तये” इति ॥
 ग्रीष्मे चिःस्नानपानं स्याच्चिरं तस्यावगाहनम्” । इत्यग्निपुराणम् ॥
 घासस्य दश तुलेति अहोरात्रेण यवस्य तुलादशेति ज्ञेयम् ।

८० । शतावर्या मूलकल्कपलं । क्षीरस्य प्रस्थः ॥

८१ । अत्र चतुराङ्कमितस्य यवस्य भक्तं देयम् । “निस्तुषाणां
 प्रदातव्या यवानां चतुराङ्की” इत्यग्निपुराणम् ॥ अत्र दानं सर्पिः-
 प्रश्नति । मांशरसेनेत्यत्र मांशरसेनेति साधुः ॥

८२ । कुक्कुटीमूलकल्कः शाल्मलीमूलकल्कः ॥

१ । व्यायामवर्जितं गः ॥

२ । सार्द्धं मांशरसेन तु ।

प्रियङ्गुपिप्पलीलोभ्रमधुकं विश्वभेषजम् ।

निदाघे प्रतिपानं स्यात् सीधुना मधुना युतम् ॥ ८३ ॥

सर्व्वर्त्तुषोषणविधिः

देशे देशे च घासानां नामान्यत्वं प्रजायते ।

तेन घासा मया नैव नामभिः परिकीर्त्तिताः ॥ ८४ ॥

औदकं दापयेद्वासं ग्रीष्मे शरदि वाजिनाम् ।

कालेऽन्यस्मिन् हितो दृष्टः शुष्को रोगविवर्जितः ॥ ८५ ॥

सर्व्वेषु चैव रोगेषु तथा कालेषु घट्स्वपि ।

दूर्वा नित्यं हिता दृष्टा वाजिपुष्टिविवर्द्धिनी ॥ ८६ ॥

माचावत्संप्रयुञ्जीत स्वस्थानां सर्व्वकालिकम् ।

तैलं कालानुरूपोक्तं पञ्चषड्दिवसान्तरं ॥ ८७ ॥

८३ । प्रियङ्गादीनां चूर्णं मिलित्वा पलं । सीधुनः प्रस्थः । मधुनश्च कुडुवः । उक्तञ्चाग्नेये,—“प्रियङ्गुपिप्पलीलोभ्रयक्ष्माकैः समसौषधैः । निदाघे सगुडा देया मंदिरा प्रतिपानके”—इति । अत्र नकुलः,—“घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् । रक्तस्त्रावच्च गात्रेषु ग्रासं वा घृतसंयुतम् ॥ घृतं काशस्य मध्यगं सर्व्वदोषप्रशान्तये”—इति ॥

८७ । तैलमिति तैलस्य प्रस्थाद्धं पञ्चषड्दिवसानन्तरं देयम् । परन्तु स्त्रेषपीतस्य “गुर्व्वभिष्यन्दिभक्तानि व्यायामं स्नानमातपम् ।

१ । वाजिनां पुष्टिवर्द्धिनी । गः ॥

२ । स्वस्थाने सर्व्वकालिकान् । गः ॥

३ । तैलैः कालानुरूपोक्तैः । गः ॥

व्योषजीरकसिन्धूत्यविडसौवर्चलानलैः ।
 हरिद्राद्वयपूतीकवोजशिशुकुठेरकैः ॥ ८८ ॥
 गोमूत्रपिष्टैः पिण्डन्तु^१ प्रातर्वाजिषु दापयेत् ।
 मन्दाग्निदीपनं श्रेष्ठं वलतेजोविवर्द्धनम् ॥ ८९ ॥
 अथवा सुरया साङ्ग प्रतिपानेषु^२ योजितः ।
 कायाग्निदीपनश्चाशु^३ पिण्डोऽयं मुनिभाषितः ॥ ९० ॥
 सर्व्वदैव तुरङ्गाणां हितमेतत् प्रकीर्त्तितम् ।
 कण्डूयनं सुखं चाग्रं^४ तेषां प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ ९१ ॥
 संग्रामादिषु कालेषु तं स्मरन्ति हयोत्तमाः^५ ।
 तस्मात् कार्य्यं^६ प्रयत्नेन तेषां कण्डूयनं बुधैः ॥ ९२ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे सर्व्वर्त्तु-
 पचारे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वायुवर्जञ्च वाहस्य स्नेहपीतस्य वर्जितम्” इति वचनाद् एतत् सर्व्वं
 निषिद्धम् ॥

८८—८९ । व्योषादीनां मिलित्वा पादहीनं पलं ग्राह्यं । सिन्धूत्यं
 मैन्धवं । विडं कृष्णलवणं । अनलस्त्रिकमूलं । हरिद्राद्वयं हरिद्रा
 दाहहरिद्रा च । पूतीकः (नाटाकरञ्ज) । शिशुः शोभाञ्जनलक् ।
 कुठेरकः श्वेततुलसी (वावुइतुलसी) ।

१ । भाङ्गो । खः ॥

५ । चाङ्गे । कृः ॥

२ । पिण्डन्तु । खः ॥

६ । हृदा यतः । खः ॥

३ । प्रतिपानेन । गः ॥

७ । काये । गः ॥

४ । कायाग्निदीपनोयञ्च । गः ॥

८ । कण्डूयते । गः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

—००:०:००—
 चारदाहविधानम् ।

एकस्य वा द्वयोर्वापि समस्तानामथापि वा ।
 रम्भापामार्गभानूनां सुहीलाङ्गलिपुष्करान् ॥ १ ॥
 दग्ध्वा भस्म समादाय गोमूत्रेण तु गालचेत्^१ ।
 गालितानन्तरं तच्च ताम्रपात्रे निधापयेत् ॥ २ ॥

१ । क्षणात् क्षरणाद्वा चारः । स च शस्तादिभ्यः प्रधानतमः
 त्रिदोषनाशित्वात् । स च गुणत उष्णस्त्रीक्षणः शोधनः पाचनः विलयनः
 रोपणः शोषणो लेखनश्च भवति । स च प्रतिसारणीयत्वात् पानीय-
 त्वाच्च द्विविधः । तयोः प्रतिसारणीय एवास्मिन् ग्रन्थे विनियोज्य
 इति बोध्यं शोफान्कुंदादिदाहार्थम् । भातुः रक्तार्कः । लाङ्गली
 (ईषलाङ्गली) । पुष्करः कुष्ठं (कुड) । एतेषां भस्मानि द्रोणपरि-
 मितानि षड्भिर्गोमूत्रद्रोणैर्गालयित्वा दोलायन्त्रेण एकविंशतिवारं
 परिस्वयेत् । ततो गालितं चारजलं मृदग्निना पाचयित्वा यदा दूर्वा-
 लेपलं गमिष्यति तदा हिङ्गादीनां चूर्णं मिलित्वाष्टपलं प्रक्षिप्य चूर्ण-
 तामागतं सिद्धं भवति ॥

१ । गोमूत्रेणानुगालयेत् । गः ॥

मृदग्निना पचेन्मूत्रं ततो दूर्वीविघट्टितम् ।
 भेषजानि क्षिपेत्तस्मिन् दूर्वीलेपत्वमागते ॥ ३ ॥
 द्विङ्कु टङ्गं यवक्षारं पञ्चैव लवणानि च ।
 क्षिप्तैतानि पचेत्तावद् यावत्तच्चूर्णतां^१ गतम् ॥ ४ ॥
 तच्चूर्णन्तु भवेत् सिद्धं^२ स्थापयेत् शीतलं कृतम् ।
 वातजे^३ कफजे कुष्ठे चार्बुदे मांसकीलके ॥ ५ ॥
 लोमान्युत्पाद्य दातव्यः क्षार एष^४ शलाकया । ६ ॥

लौहदाहविधानम् ।

वायौ प्रकुपिते^५ऽत्यर्थमग्निं दद्याद्विचक्षणः ।
 यथाशस्त्रं भिषक् प्राज्ञो लौहकैर्मेदसापि वा ॥ ७ ॥
 शलाकाभिश्च फालैश्च तप्तैर्लोहेन कीर्तितः ।
 वर्त्तिभिर्विन्दुदाहेन^६ मेदसा समुदाहृतः ॥ ८ ॥
 अग्रकायं^७ दहेल्लोहेः पश्चात्-कायन्तु^८ मेदसा ।
 एवं यः कुरुते सम्यक् तस्य सिद्धिर्न दूरतः ॥ ९ ॥

८ । शलाकया वा फालेन वाग्नितप्तैः दाहो लौहदाहः की-
 र्तितः । तथा वर्त्तिभिर्दाहेन मेदसा दाहः समुदाहृतः ॥

१ । यावत्तु । गः ।

२ । तिक्ततुल्यन्तु । खः ।

३ । वाते कफे च कुष्ठे च । गः ।

४ । एष । खः ।

५ । बद्धप्रकुपितः । खः ।

६ । वर्त्तिभिश्चैव दाहेन । खः ।

७ । अग्रकाये । गः ।

८ । पश्चात्काये । गः ।

दहेत् प्रथमया लोम^१ चर्म^२ चैव द्वितीयया ।
मांसं तृतीयया सम्यग् दहेद्विद्ध्वा शलाकया ॥ १० ॥
समांसलेषु देशेषु फालैर्वह्निं प्रदापयेत् ।
रेखाभिर्विन्दुभिश्चैव तथा काकपदादिभिः ॥ ११ ॥
दहेद्देशं सम्यगेवं वाजिनोऽङ्गं शलाकया ।
दग्ध्वा मधुककल्केन घृतमिश्रेण लेपयेत् ॥ १२ ॥

मेदोदाहविधानम् ।

पुरलाक्षामधूच्छिष्टसर्जश्रीवेष्टकैः समैः ।
मनःशिलागुडोपेतैर्वर्त्तिमष्टाङ्गुलायताम् ॥ १३ ॥
कृत्वाष्टाङ्गुलविस्तारां^३ शूकरादिवसान्विताम् ।
घृतस्रुतेन संवेष्ट्य कर्पटेन विनिःश्लिषेत् ॥ १४ ॥
अधोभागे दृढं विद्ध्वा^४ सुशिरे वेणुदण्डकैः ।
प्रक्षिप्य छिद्रं कुर्वीत अधोभागे विचक्षणः^५ ॥ १५ ॥
कोलास्थिमाचदण्डस्य द्विहस्तस्य विचक्षणः ।
यस्मिन् स्थाने स्थिता वर्त्तिस्तत्र दण्डं प्रवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥
अधोभागे घृताक्तोनालक्तकेनाङ्गुलाष्टकम् ।
यस्मिन् कृत्वा ततो वह्निं धृशं प्रज्वालयेद्बुधः ॥ १७ ॥

१० । पुस्तकान्तरे लोमस्थाने लोहमिति पठ्यते ॥

१ । लोहं । गः ।

२ । काले । गः ।

३ । अङ्गुलविस्तारम् । खः ।

४ । अधोभागं दृढं वद्धं । गः ।

५ । विचिद्येत् । खः ।

तुरङ्गाङ्गे ततो दण्डं विद्वांनुपरि धारयेत् ।
 द्रुताया वह्नितापेन वर्च्याश्चिद्रान्तरे गतैः ॥ १८ ॥
 विन्दुभिर्दाहयेदश्वं सुवच्चं पातितं क्षितौ ।
 पश्चात्-कायसमुत्थेन वायुनैवं विमुच्यते ॥ १९ ॥

दाहलक्षणम् ।

विस्त्व'मध्यसवर्णेन्तु पक्वतालनिभं तथा ।
 सम्यग्दग्धं विजानीयाद् विपरीतं विवर्जयेत् ॥ २० ॥

शस्त्रविधानम् ।

अर्द्धाङ्गुलन्तु विस्तीर्णं कुर्याच्छस्त्रं षडङ्गुलम् ।
 नासा ब्रीहिमुखं सम्यक् तथा चात्यलपत्रकम् ॥ २१ ॥
 त्यङ्गुलं वृद्धिपत्रञ्च क्षुराकारं प्रकीर्तितम् ।
 पक्षशोथादिषु प्राज्ञः पाटनं तेन कारयेत् ॥ २२ ॥
 शस्त्रेणोत्पलपत्रेण ब्रीहिपत्रेण वा भिषक् ।
 शिरावेधविधिं सम्यग् दृष्टकर्मा प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे क्षारामि-
 शस्त्रविधाने चतुर्दशोऽध्यायः ।

११ । ब्रीहिसुखं ब्रीहिसुखसदृशत्वात् । उत्पलपत्रमपि उत्पल-
 दलाकारत्वात् । तथा वृद्धिपत्रं नाम क्षुरसदृशं । एतानि सुश्रुतोक्त-
 विभक्तिविधिशस्त्राणामन्यतमानि । तेषु केन किं साधनीयमित्याह ।
 ब्रीहिसुखं व्यधने वृद्धिपत्रमुत्पलपत्रञ्च क्सेदने भेदने च व्यवह्रियते ॥

१ । चित्त । खः । २ । षड्भायतम् । खः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—०१५—

शिरावेध-कालनिरूपणम् ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि शिरावेधविनिश्चयम् ।
प्रधानं वाजिनामेतद्गेषजं गदितं^१ बुधैः ॥ १ ॥
शौषधैर्न^२ सिध्यन्ति रोगा रक्तसमुद्भवाः ।
यतो वेधेन सिध्यन्ति स्निग्धस्निन्नस्य वाजिनः ॥ २ ॥
देहस्य रुधिरं मूलं तदालम्बं हि जीवितम्^३ ।
तस्मान्नवाहयेच्छुद्धं दुष्टञ्चैव न धारयेत् ॥ ३ ॥
शरत्काले निदाघे च विकाले^४ वेधयेच्छिराम् ।
अदुहिने च वर्षासु शीते मध्यन्दिने तथा ॥ ४ ॥

१ । स्निग्धस्निन्नस्येति पूर्वदिने पायितघृतस्य, स्निन्नस्य दन्त-
धूपस्येत्यर्थः ॥

२ । देहस्य रुधिरमूलत्वाच्चरदादिषु च पिप्तादिप्रकोपेषु
रुधिरदोषजननाद्दुष्टादुष्टरक्तज्ञानपुरःसरं शिरावेधविधानमाह । अत्र
नक्षुलः—“रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् । तस्मात्
सर्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः”—इति ॥

१ । तूदितं । गः ।

२ । शौषधैश्च । गः ।

३ । जीविनाम् । गः ।

४ । विकाले ।

शिशिरे च वसन्ते च स्वेदं कृत्वा विचक्षणः ।
शीतकाले च मध्याह्ने शिरावेधं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

शोणितविवरणम् ।

शब्दवत्फेनिलं यच्च तद्रक्तं वातजं स्मृतम् ।
श्यावञ्च नीलकं वापि ज्ञेयं पित्तेन दूषितम् ॥ ६ ॥
सान्द्रञ्च पिच्छिलं पाण्डु श्लैष्मिकं परिकीर्तितम् ।
द्विरूपं हृन्द्दसम्भूतं सङ्कीर्णं सन्निपातजम् ॥ ७ ॥
शशशोणितसङ्काशं यच्च सिन्दूरसन्निभम् ।
तद्विशुद्धं भवेद्रक्तं शिरावेधविनिर्गतम् ॥ ८ ॥

४-५ । शिरावेधकालमाह शरदित्यादि । शरदृगीश्रयोः
विकाले, वर्षासु अमेघाच्छरदिनेषु शीतादौ च मध्याह्ने शिरावेधः
कार्यः । उक्तञ्च नकुलेन,—“श्राषाढसमये प्राप्ते शिरामोक्षञ्च कार-
येत् । तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषमभवम्” इत्यादि ॥

६-८ । पित्तादिदूषितरक्तानां लक्षणमाह शब्दवदित्यादि ।
एतदप्रतीकारे दोषं रोगसम्भवञ्चाह नकुलः,—“यदि रक्ताधिकौ
वाजी शस्यं नाश्रान्ति कर्हिचित् । रक्तात्मजायते पित्तं ततो नाश्र-
मवाप्नुयात् ॥ रक्ताधिकश्यासपुटः स्नेहाद्यैः शस्यमन्ति चेत् । संप्राप्य
श्लेष्मचिराद्द्वयो नाश्रमवाप्नुयात् ॥ तत्रेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवं ।
धातूनामपि सर्वेषां श्लेष्मं चिह्नं विचक्षणैः ॥ पित्तरक्तप्रकोपेण यदा

१ । रामे काले । खः ।

२ । वातिकं । खः ।

शरावशकलं दत्त्वा शस्त्रवेधमुखे बुधः^१ ।
 कर्पटेन हृदं वद्ध्वा रुधिरं संनिवारयेत् ॥ ९ ॥
 अतिवेगात्^२ प्रवृत्तन्तु यद्येवं नैव तिष्ठति ।
 शिरावेधं तदा प्रज्ञो माषकल्केन लेपयेत् ॥ १० ॥
 महावेगं यदारक्तमनेनापि न तिष्ठति ।
 ततः शस्त्रमुखं प्राज्ञो दहेल्लोहशलाकया ॥ ११ ॥

वेधस्थानकथनम् ।

ग्रामे वा दक्षिणे वापि देशे चैवाङ्गुलान्तरे ।
 अग्रे वलिचयं त्यक्त्वा वेधव्या तालुकी शिरा ॥ १२ ॥

संपीड्यते ह्यः । तदा कण्डूतिमासाद्यं कर्षते सततं पुनः । ह्यायां
 वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयाम्—इत्यादि । “पित्तासृग्दूषितो
 वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति । नेत्रान्ते पाण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवा-
 प्रुयात् । स्नेहरक्तप्रकोपेण यथा संपीड्यते ह्यः । अधोवक्रो भवेन्नित्यं
 काशते च मुञ्जमुञ्जः”—इत्यादि ।

९-११ । अतिस्त्रावनिवारणोपायमाह । शरावशकलमिति ॥

शरावशकलं शरावखण्डं (खोलाकुचि) ।

१२ । अथ शिरावेधनस्थानानि निर्दिशन् शिरावेधमुपदिशति ।
 ग्रामे वेति ॥ वलिचयं तालुस्त्रमित्यर्थः । एतत्तालुशिरावेध उपकुशा-
 दिसुखरोगग्रान्तये श्लेषः ।

शंखजा चैव विस्त्राव्या अपाङ्गाद्द्व्यङ्गुलान्तरे^१ ।
 अश्रुपातगता चैव व्यङ्गुले चक्षुषोरधः ॥ १३ ॥
 कण्ठे बद्धा दृढं प्राज्ञः शिरां विस्त्रावयेत्ततः ।
 नासिकाया अधस्ताच्च द्व्यङ्गुले प्रोथजां शिराम् ॥ १४ ॥
 ऊर्ध्वन्तु द्व्यङ्गुले चापि बाहुसन्धोर्विचक्षणः ।
 उरसश्चाधरे^२ भागे तथा वै चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥
 ग्रीवामुत्क्षिप्य दूरन्तु उरो निःसार्य वाजिनः ।
 औरसीं वेधयेद्वैद्यः शिरां संलक्ष्य तत्त्वतः ॥ १६ ॥
 किण्वाभ्यन्तरे विद्वान् पारकीमुपलक्षयेत् ।
 किण्वाधो द्व्यङ्गुले तान्तु व्यङ्गुले चापि वेधयेत् ॥ १७ ॥
 ऊर्ध्वञ्चैवाक्षिकूटात् लालाटीं वेधयेत् शिराम् ।
 स्तुवजाचैव वेध्या स्याद्द्व्यङ्गुले स्तुवसन्धितः ॥ १८ ॥
 द्व्यङ्गुले कर्णमूलात्^३ कर्णजान्ताडयेद्विषक् ।

१३ । एतत्तु नेत्रशिरावेधनं सर्वविधपटलमुञ्जकादिनेत्ररोगग्रान्धर्यम् ॥

१६ । उरोगतरक्तदोषग्रान्धर्यं औरसीशिरावेधनम् । एवं स्तुव-
 मन्येषिक्राकूर्चतलकचकोष्ठपृष्ठापाण्डस्युरपुच्छादिशोणितजनितपीडा-
 ग्रान्धर्यं तत्तत्स्थानीयशिरावेधः क्रमेणोक्तः ॥

१७ । पारकीमिति पाठो न सङ्गच्छते ।

१ । वंशाद्वैद्यङ्गुलान्तरे । खः ॥

३ । कर्णमूलन्तु । गः ।

२ । आवर्त्तादधरे भागे ॥ खः ।

वेधव्या चैव मन्या तु ग्रीवामध्यगता शिरा ॥ १९ ॥
 ऊर्द्धं कूर्चात्तु वेधव्या ईषिका चतुरङ्गुले ।
 अङ्गुलैः षट्प्रमाणैस्तु^१ अधस्ताच्चैव जानुनः ॥ २० ॥
 षडङ्गुलं खुरादूर्द्धं कूर्चजां वेधयेच्छिराम् ।
 रोमान्त्या^२ चैव वेधव्या द्यङ्गुले खुरसन्धितः ॥ २१ ॥
 मण्डूकाग्रञ्च संग्राध्य तलजां वेधयेद्बुधः ।
 कक्षजा चैव वेधव्या कक्षातश्चतुरङ्गुले ॥ २२ ॥
 वामदक्षिणभागेतु नाभिजा^३ ष्टाङ्गुलान्तरे ।
 कोष्ठजां ताडयेद्वैद्यः शिरां शस्त्रेण बुद्धिमान् ॥ २३ ॥
 पृष्ठजामासनाभ्यासे द्यङ्गुलेनैव पार्श्वयोः ।
 बद्धा कर्पटकं यच्च^४ शिरां विस्त्रावयेद्बुधः ॥ २४ ॥
 ऊरुसन्धेरधस्तात्तु विस्तृज्य चतुरङ्गुले ।
 ऊरुकाभ्यन्तरे चैव अपाण्डीं वेधयेच्छिराम् ॥ २५ ॥
 ऊर्द्धसन्धेरधश्चैव स्थौरिकीं चतुरङ्गुले ।
 द्यङ्गुले पुच्छमूलाच्च पुच्छजां ताडयेच्छिराम् ॥ २६ ॥
 पञ्चात्कायसमुत्थानां शिराणां जानुनोरधः ।
 तलजानाञ्च कर्णथं प्राक् प्रयुक्तञ्च वेधयेत् ॥ २७ ॥
 सर्व्वेषां शोणितप्रस्थं गालयेच्छास्त्रकोविदः ।

१ । अङ्गुलैकप्रमाणैः । ख ।

३ । नाभितः । खः ।

२ । रोमान्त्यश्चैव वेधः स्यात् । खः ।

४ । यन्त्रं । गः ।

गुरुलाघवदोषेण बहु चैवाल्पमेव च ॥ २८ ॥
 वामाङ्गुष्ठेन संपीड्य सिरां शस्त्रेण ताडयेत् ।
 श्रान्तं भीतं कृशं वृद्धं बालञ्चैव न वेधयेत् ॥ २९ ॥
 प्रदेशे लोमश्रे नित्यं लोमान्युत्पाद्य^१ वेधयेत् ।
 प्रमाणार्थञ्च पात्रेण रक्तं मृक्लाति बुद्धिमान् ॥ ३० ॥
 तालुशंखहनुप्रोथललाटस्तनकर्णजाः^२ ।
 कृत्वा यवसमं शस्त्रं शिरा विस्रावयेद्दुधः ॥ ३१ ॥
 उरोजां पोत्रिकाञ्चैव कूर्चजां कोष्ठजां तथा ।
 अर्द्धाङ्गुलेन शस्त्रेण तलजाञ्चैव ताडयेत् ॥ ३२ ॥
 औपाण्डी^३ स्थौरिकीं वापि कक्षकोष्ठभवां तथा ।
 पूर्वोक्तेनैव शस्त्रेण पुच्छजामपि ताडयेत् ॥ ३३ ॥
 अङ्गुलं प्रक्षिपेच्छस्त्रं पृष्ठजायां तथैव च ।
 बाहुजायाञ्च मन्यायां वेधकाले विचक्षणः ॥ ३४ ॥
 सूत्रकेण^४ च संवेष्ट्य मुखं शस्त्रस्य बुद्धिमान् ।
 यथाप्रमाणं संस्थाप्य ततो विस्रावयेत् शिराम् ॥ ३५ ॥
 असम्यक् ताडिते भीते वा हे वा विषमस्थिते ।
 स्त्रीणासृक्-शिशिरे तोयादुत्थिते^५ च विशेषतः ॥ ३६ ॥
 न वहन्ति सिरा ह्येवं तस्मात् कार्या^६ प्रतिक्रिया ।

१ । उल्कृत्य । खः ।

४ । माषकेण च । गः ।

२ । स्तनकर्णजाः । खः ।

५ । तोये दुःस्थिते । गः ।

३ । औपाण्डी । खः ।

६ । कर्मणा । खः ।

हयस्य वमनं नास्ति तथा चैव विरेचनम् ।
वमनं रेचनं नास्ति रक्तसावणमुत्तमम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे शिरावेधे
पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

नेचनिर्माणाविवरणम् ।

अथानुवासनविधिस्तथैवास्थापनस्य च ।
प्रवक्ष्यामि यथायोगं शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना ॥ १ ॥
काष्ठैर्दण्डैरयोभिश्च शृङ्गवंशनलादिभिः ।
द्वादशाङ्गुलदीर्घन्तु परिणाहे षडङ्गुलम् ॥ २ ॥
कोलास्थिमाषण्डिद्रन्तु कुर्यान्नेचं विचक्षणः ।
मूलादनुक्रम'क्षणा'मसृणन्तु विशेषतः ॥ ३ ॥
त्यक्त्वाङ्गुलानि चत्वारि कर्णिकान्तस्य' कारयेत् ।
पुटकस्य प्रबन्धाय मूले द्वे चापि कर्णिके ॥ ४ ॥

४ । कर्णिकान्तस्य नेचपुष्करप्रान्तस्य मूले चत्वारि अङ्गुलानि
त्यक्त्वा पुटकस्याष्टादशस्य प्रबन्धाय वन्धनाय द्वे कर्णिके च कारयेत् ॥

१ । अनुक्रमे दक्षी मण्डलन्तु । २ । । यशिकान्तस्य । ३ । ।

अग्नेनास्थापनं कुर्यादनुवासनमेव च ।

यथायोग्यं^१ भिषक् प्राज्ञः सर्वरोगोपशान्तये ॥ ५ ॥

अनुवासनविवरणम् ।

त्रिराचं पञ्चराचं वा सप्तराचमथापि वा ।

भोजयित्वा हयं प्राज्ञो रसकसेहभोजनैः ॥ ६ ॥

भोजितं भोजनोक्तेन दिनान्ते चानुवासयेत् ।

निरूहयेदनाहारमपराह्णे विचक्षणः ॥ ७ ॥

त्रिभिर्वारैः प्रदातव्यो निरूहः शास्त्रकोविदैः ।

ईषत्तीक्ष्णः प्रयोक्तव्यः^२ प्रथमं पुटकोविदैः^३ ॥ ८ ॥

द्वितीयश्च तृतीयश्च तीक्ष्णौ चैव प्रकीर्त्तितौ ।

श्वमास्थापिते वाहे निवृत्ते च निरूहणे ॥ ९ ॥

क्षीरस्य पुटकं पश्चादेकं दद्याद्विचक्षणः ।

ततो विस्त्रावयेद्द्वैद्यस्त्वेकवारं तुरङ्गमम् ॥ १० ॥

विस्त्रावितं स्त्रापयित्वा पायसैर्भोजयेत्ततः^४ ।

स्नेहानुवासनं तस्य विकाले^५ च प्रदापयेत् ॥ ११ ॥

५ । आस्थापनम् आस्थापनवस्त्रम् ।

७ । भोजनोक्तेन द्रव्येणेति शेषः ।

८ । पुटकः । (पिचकिरि) ।

१ । यथायोग्यं । खः ।

२ । प्रदातव्यः । खः ।

३ । पुटको वृषैः । गः ।

४ । भोजयेत्पायसेत्ततः । गः ।

५ । विकाले । गः ।

स्तोका दूर्वा क्षुधार्ताय तस्यां रात्रौ हिता स्मृता ।
 त्यहं वापि हितं दृष्टं भोजनं सानुवासनम् ॥ १२ ॥
 यथाकालं यथाव्याधि भोजनं संप्रदापयेत् ।
 एवं रोगाः प्रशाम्यन्ति वाजिनां देहसम्भवाः ॥ १३ ॥

निरूहविवरणम् ।

पञ्चमूलद्वयं दन्ती कुष्ठञ्चैव शतावरी^१ ।
 अनन्ता चिचिता श्यामा वले द्वे च पुनर्णवा ॥ १४ ॥
 गुडूची गोक्षुरं विम्बी कुक्कुटरण्डवासकाः ।
 यवाः कुलत्था वदरं तथारग्वधशिग्रुकम् ॥ १५ ॥
 शतान्थादाय सर्वाणि यथालम्बानि वा पुनः ।
 मूलानि सलिले क्षिप्त्वा काथयित्वा विचक्षणः ॥ १६ ॥
 पादशेषं कषायेण निरूहं संप्रदापयेत् ।
 द्विपञ्चमूलीनिःकाथः सः प्रधानो निरूहणे ॥ १७ ॥

१४-१७। पञ्चमूलद्वयं विल्वदिदशमूलं । अनन्ता (अनन्तमूल)
 श्यामा (श्यामालता) चिचत् (तेउड़ी) वले द्वे इति श्वेता पीता
 च (वलेड़ा) । विम्बी (तेलाकुचा) । कुक्कुटा (द्विपक्ली) ।
 एषां पञ्चमूलद्वयादिशिग्रुन्तानां समन्तानां यथालम्बानां वा द्रव्याणां
 मूलानि मिलित्वा दशपलानि चतुराङ्कमिते जले पक्त्वा पादशेषः
 काथः कर्त्तव्यः । एतस्याङ्केन कषायेण निरूहयेत् ।

१ । पाठा दन्ती चैव शतावरी । खः ।

२ । द्विपञ्चमूली निःकाथ्य सप्रधाना । खः ।

कषायं रसकञ्चैव गोमूत्रं काञ्जिकन्तथा ।
 कल्कञ्चैव प्रदातव्यं भेषजैर्विध्यमाणकैः ॥ १८ ॥
 त्रिफला मधुकं रास्ना मदनं गौरसर्षपाः ।
 एला विकटुकं कुष्ठं शतपुष्पा हरेणुकम् ॥ १९ ॥
 हरिद्रे द्वे समञ्जिष्ठे तथा लवणपञ्चकम् ।
 यथाप्राप्तं समस्तं वा वर्गमेतं प्रदापयेत् ॥ २० ॥
 कफोल्बणेषु रोगेषु तथा वातोल्बणेषु च ।
 निरूहः संप्रदातव्यस्तुरङ्गस्य विपश्चिता ॥ २१ ॥
 कषाये कल्कमालोद्य निरूहं संप्रदापयेत् ।
 नैवात्यन्ततनुं धीमान् नैवात्यन्तघनं तथा ॥ २२ ॥
 पित्ते निरूहः कर्तव्यः क्षीरेणोक्षुरसेन वा ।
 सिन्धुसर्पिःसमायुक्तः शर्करामधुसंयुतः ॥ २३ ॥

१८ । तुरङ्गानां कफोल्बणेषु वातोल्बणेषु वा रोगेषु एष निरूहो देयः । त्रिफलादीनां समस्तानां यथालभ्यानां वा कषायाद्यं दशपलानि कल्कार्थञ्च पलं यथासंख्यं ग्राह्यम् । अथ चतुरादके जले पक्त्वा पादावशिष्टे कषाये उक्तं कल्कं मिश्रयित्वा निरूहो देयः । एवञ्च खरसगोमूत्रकाञ्जिकानां प्रत्येकमादके प्रत्येकं त्रिफलादि कल्कपलं मिश्रयित्वा निरूहो देयः । एष चतुर्विधो निरूहः ॥

२३ । पित्ते निरूहमाह पित्तद्वयादि । इक्षुरसस्य क्षीरस्य वाद्वकं सैन्धवस्य पलं घृतस्य च प्रस्थः । मधुनः शर्करायाश्च पलं पलम् ॥

१ । हे च मञ्जिष्ठा । गः ।

२ । नैवात्यन्तं ततो । गः ।

चतुर्वर्षस्य वाहस्य गुदे नेत्रं प्रवेशयेत् ।
 चतुरङ्गुलं भिषक् प्राज्ञो वाजिशास्त्रविशारदः ॥ २४ ॥
 द्वे च^१ द्विवर्षजातस्य त्रिवर्षे चाङ्गुलत्रयम् ।
 षाण्मासिके^२ वर्षजाते एकमेवाङ्गुलं भवेत् ॥ २५ ॥
 उदङ्मुखं प्राङ्मुखं वा कृत्वा वाहं सुयन्त्रितम् ।
 घृताभ्यक्तेन हस्तेन पुरीषमपकर्षयेत् ॥ २६ ॥
 स्वयं^३ कृत्वा पुरीषे वा दद्याच्चैवानुवासनम् ।
 निरूहश्च प्रदातव्यः पुच्छं नीत्वा प्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥
 दद्रुशोफकफश्वासग्रहणीकुष्ठरोगिणाम् ।
 तृषार्त्तस्य^४ च गर्भिण्याः कृशदृढस्य वाजिनः ॥ २८ ॥
 क्षुत्तृष्णाश्रमयुक्तानां मद्यं पीतवतामपि ।
 वर्जितो वाजिनां वस्तिस्तथाश्चे व्याधिपीडिते ॥ २९ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे निरूहा-
 नुवासने षोडशोऽध्यायः ।

२४-२५ । अश्वानां वयोविशेषेण नेत्रप्रवेशननियममाह चतु-
 र्वर्षस्येत्यादि ।

२६-२७ । कथं निरूहयेत्तदाह उदङ्मुखमित्यादि ।

२८-२९ । येषां निरूहनिषेधस्तदाह दद्रित्यादि ।

१ । हये । गः ।

२ । षण्मासे वर्षजाते च । खः । ३ । स्वयं । खः ।

४ । विषार्त्तं रक्तगर्भिण्याः कृशदृढप्रवासिनाम् । खः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

नस्यविधिः ।

जङ्घं^१ वक्त्रस्य दे।षोऽस्ति^२ तथाचाधोमुखस्य च ।
 तस्मान्नस्यं तुरङ्गस्य ईषदुन्नाम्य दापयेत् ॥ १ ॥
 वामाङ्गुष्ठेन संपीड्य एकं नासापुटं वुधः ।
 दद्यान्नस्यं तुरङ्गस्य लघुहस्तः सुमात्रया ॥ २ ॥
 नाद्यातिस्त्रिणायां वैद्यो यथा नोद्विजते ह्ययः ।
 अन्वया जायते शीघ्रं नाडीव्यापत् सुदारुणा ॥ ३ ॥
 तीक्ष्णैर्वा पूरयेन्नाद्या देयं नस्यं विजानता ।
 चन्दनोशीरयश्चाह्वशीरतोयैः सशर्करैः^४ ॥ ४ ॥
 नस्यं दद्याद् भिषक् प्राज्ञो नाद्या दोषहिताय वै ।

१ । नासायाह्वं यदौषधं तन्नस्यं । तन्न द्विविधं रेचनं स्त्रेहनम् ।
 तयोः रेचनं कफादीनां कर्षणम् । स्त्रेहनं वृंहणमेति । तदुक्तं परि-
 भाषायां “नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्त्रेहनं तथा । रेचनं कर्षणं
 प्रोक्तं स्त्रेहनं वृंहणं मतम् ॥ नस्यं तत्कथ्यते धीरैः नासायाह्वं अदौ-
 षधम् । नावनं नस्यकर्षति तस्य नामद्वयं मतम्”-इति ॥

२ । अथ कथं नस्यं प्रयोच्यं तदाह । वामाङ्गुष्ठेनेति । सुमात्रया
 कर्षमितेनेत्यर्थः ।

१ । जङ्घं वक्त्रे च दोषः स्यात् । खः ।

२ । दद्यात् स्त्रिणात्रया वैद्यः । गः ।

३ । परया । खः ।

४ । शीरतोयैस्तु दापयेत् । गः ।

शरत्कालोचिताः कार्याः स्नानपानादिपूर्विकाः ॥५॥
 क्रियाः सर्वाः समासेन वाजिनां हितमिच्छता ।
 वाते स्निग्धं कफे चोष्णं पित्ते वै स्वादुशीतलम् ॥ ६ ॥
 कफे रुक्षञ्च तीक्ष्णञ्च नस्यं प्रोक्तं तपोधनैः ।
 त्रिवृच्चूर्णं तथा तैलसर्पिषा वसया तथा ॥ ७ ॥
 स्निग्धमेतत् स्मृतं नस्यं वाते वापि प्रशस्यते ।
 जीवनीयौ समधुकौ शर्कराक्षीरवारिणा ॥ ८ ॥

५। शरत्कालिकं नस्यमाह नकुलः,—“शिलाचन्दनतोयादि-
 शिककाचाणि? वाजिनां। शर्करामाचिकं सैरं पटोलं पलसम्भितम् ॥
 नस्यं शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये”—इति ।

६। नकुलोऽपि वाताद्यधिके स्निग्धादिनस्यमाह,—“देयं वा-
 ताधिके स्निग्धं रौचं तिक्ते कफाधिके । पित्ताधिके तु मधुरं तुरप्ते
 संप्रयोजितम्” ॥ एषां द्विपञ्चाशत् श्रेष्ठं, अष्टोत्तरविंशति मध्यमं,
 षड्विंशत्यधमं नस्यं नकुलेन प्रयोजितम् ॥

७। वाते स्निग्धं नस्यमाह त्रिवृदिति । त्रिवृच्चूर्णस्य कर्षः तैल-
 चूतवसानां कुडुवाङ्गं समिश्य देयम् । वातेऽपि नस्यमाह नकुलः,—
 “शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रजःसारं तथैव च । वातदोषविनाशाय नस्य-
 मेतत् प्रयोजयेत्”—इत्यादि ॥

८। पित्ते नस्यमाह जीवनीयाविति । जीवकर्षभकौ मेदमहामेदे
 च । मधुकं (यष्टिमधु) । अत्रापि नकुलः,—“माचिकं शर्करामिश्रं
 चन्दनं केशराणि च । नस्योऽयं वारिणा सद्यः पित्तनःशकरः सदा” ॥

स्वादुशीतं भवेन्नस्यं पित्तरोगविनाशनम् ।
 वार्त्ताकव्योषकल्केन निर्गुण्डीस्वरसेन वा ॥ ९ ॥
 रुक्षं तीक्ष्णं सगोमूत्रं नस्यं प्रोक्तं कफापहम् ।
 सन्निपाते प्रयोक्तव्यं स्निग्धशीतलतोष्णकैः ॥ १० ॥
 द्विरूपे द्विविधं कार्यं नस्यं मतिमतांवरैः ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे नस्य-
 विधाने सप्तदशोऽध्यायः ॥

९। निर्गुण्डी (निशिन्दा) ।

१०। कफनस्ये नकुलः,—“धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं खवणं
 तथा । नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्योदये यथा”—इति ॥
 सन्निपातेऽपि नस्यमाह स एव,—“गुडूची शूण्डी सुस्ता च तगरं
 सितसर्षपम् । सन्निपाते तु नस्योऽयं वारिणा क्रमकारकः ॥ कुंकुमं
 सघृतं चैव माक्षिकं सितसर्षपाः । सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः
 स्वाजीवरक्षकः ॥ अभया पुत्त्रिणी एला एला लाचा शतावरी ।
 सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥ मरिचं पिप्पलीमूलं
 वषासारङ्गिकाश्वः । सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सप्तैः सुखप्रदम्”—
 इति ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

स्वेदविधानः ।

यत्र क्वाथेन यः स्वेदो गुरुः स्वेदः स उच्यते ।
 बालुकापुटकैः स्वेदः पुटस्वेद उदाहृतः ॥ १ ॥
 शकृता महिषाश्चानां गोमयेन तथैव च ।
 अग्नितप्तेन यः स्वेदः शङ्करस्वेद उच्यते ॥ २ ॥
 अतसीभिः शणैर्माषैर्वीजैः काश्लर्यसम्भवैः ।
 गोधूमैस्तिलयवैश्चैव कुलत्थैर्धान्यसम्भवैः ॥ ३ ॥
 वर्षाभूगोक्षुरैरण्डैर्धान्याम्बकथितैः समैः ।
 सर्व्ववातहरः स्वेदः पुटाख्यो गात्रसम्भवः ॥ ४ ॥
 सुतप्तकाञ्जिकैः स्विन्नं वुषं बद्ध्वा पुटं भिषक् ।
 तुषस्वेदं तुरङ्गस्य धान्यैर्वापि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥
 कफे रुक्षं प्रशंसन्ति स्वेदं शास्त्रविदो जनाः ।
 आभाज्य वाते तैस्त्रेण सर्पिषा वा प्रदापयेत् ॥ ६ ॥

१ । अतसी (मसिना) । काश्लर्यसम्भवैः गाम्भारीजातैः वीजै-
 रिति शेषः । (गामार्वीज) । वर्षाभूः पुमर्गवा (श्वेतपुन्या) । धान्या-
 म्बकथितैः काञ्जिकपाचितैः । अतस्यादीनां समो भागो दास्यः ॥

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद उच्यते ॥ ७ ॥

पित्तरोगातुरः श्रान्तः क्षुधार्त्तश्च पिपासितः ।

अस्वेद्यः कीर्त्तितो वाजी बद्धवा चैव गर्भिणी ॥ ८ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे स्वेदवि-
धानेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

स्नेहप्रयोगः ।

स्नेहप्रयोगो द्विविधः पिण्डः पेयश्च^१ वाजिनाम् ।

पिण्डो भोजनसंयुक्तः पाने पेयः स उच्यते ॥ १ ॥

शरत्काले प्रधानस्तु प्रयोगः सर्पिषो मतः ।

हेमन्ते शिशिरे चैव तैलस्य समुदाहृतः ॥ २ ॥

पलपञ्चकमारभ्य चीणि चीणि विवर्द्धयेत् ।

पूर्णाः प्रस्थो भवेद्यावदश्वपाने^२ त्वयं विधिः ॥ ३ ॥

१। प्रथमदिने पलपञ्चकमारभ्य प्रतिदिनं यावत्-प्रस्थपूरणं पल-
चयमात्रं वर्द्धयेत् । अश्वपान इति वाजिघृतपानविषये ॥

अश्वपानाच्च^१ दातव्यमर्द्धं स्नेहस्य परिहृतैः ।
 प्रभाते वा विकाले वा पिण्डं दद्याद्भिषक् तथा ॥ ४ ॥
 एकेनाह्ना न दातव्यं प्रस्थादूर्द्धं घृतं बुधैः ।
 आढकादपरो नैव प्रयोगस्तस्य शस्यते ॥ ५ ॥
 चिराच्चं पञ्चराचं वा सप्तराचमयापि वा ।
 दशाहं द्वादशाहं वा दद्यात् स्नेहं निरन्तरम् ॥ ६ ॥
 क्षुधिते यवसं दूर्वां तस्मै दद्याद्विचक्षणः ।
 सुखोष्णं सलिलञ्चैव प्रशस्तं परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
 स्निग्धता सर्व्वगाचाणां वर्द्धः स्निग्धमसंहतम् ।
 सम्यक्स्निग्धस्य वाहस्य उत्साहश्चैव जायते ॥ ८ ॥
 अरुचिर्दीनता चैव पादानां श्वयथुस्तथा ।
 अतिभिन्नपुरीषञ्च अतिस्निग्धस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥
 अस्निग्धस्य^२ भवेद्दूर्ध्वो रुक्षवर्त्तितमेव^३ च ।
 तस्मै वातो भिषक् प्राज्ञः पुनः स्नेहं प्रदापयेत् ॥ १० ॥
 सम्यक्स्निग्धं प्रशंसन्ति मुनयः शास्त्रकोविदाः ।
 अतिस्निग्धश्च रुक्षश्च द्वावेतौ निन्दितौ स्मृतौ ॥ ११ ॥

४ । अश्वपानाच्चेत्यत्र अश्वपानायेति पाठः साधीयान् ।

५ । यस्मिन्दिने घृतप्रसूो दीयते तस्मिन्दिने द्रव्यान्तराणां
माढकादूर्द्धं न देयमित्यर्थः ॥

१ । अश्वमानाच्च । गः ।

२ । बद्धवर्त्तितम् । गः ।

३ । अतिस्निग्धं । खः ।

अतिस्लिग्धस्य वाहस्य कुर्याच्चैव विचक्षणः ।
 भोजनैः प्रतिपानैश्च वक्ष्यमाणैरनन्तरम् ॥ १२ ॥
 सुरालवणसंयुक्तं प्रातर्दद्याद्विचक्षणः ।
 यवागूभोजनञ्चैव विकाले तक्रसंयुतम् ॥ १३ ॥
 मुग्धाश्च भोजने देयास्तक्रेणान्धेन मर्हिताः ।
 एतन्न्यहं प्रकर्तव्यं पञ्चाहं वा भिषग्वरैः ॥ १४ ॥
 एवं विरूक्षितानान्तु शुष्कघासैकवर्तिनाम् ।
 कायाग्नेर्जायते वृद्धिः स्वल्पाभश्चापि वाजिनाम् ॥ १५ ॥
 तैलं क्षारेण संयुक्तं प्राष्टकाले प्रदापयेत् ।
 क्षीरयुक्तं शरत्काले हेमन्ते सुरया युतम् ॥ १६ ॥
 शिशिरे लवणैर्युक्तं वसन्ते त्रिफलान्वितम् ।
 वारिणा द्विगुणेनैव ग्रीष्मकाले प्रशस्यते ॥ १७ ॥
 अपक्वं नैव दातव्यं पाने स्वस्थेषु वाजिषु ।
 समीक्ष्य दोषं पक्वं च तैलं दद्याद्विचक्षणः ॥ १८ ॥
 आमं दत्तं गुदे तैलमभिष्यन्दाय जायते ।
 तस्माद्दद्याद्विशेषेण स्नेहं वस्तौ विपाचितम् ॥ १९ ॥

१६ तैलं पलायकम् । चारस्य च षट्शतकं मात्रा ॥

१७ । लवणस्य पलं । त्रिफलायाश्च मिलितं पलम् ॥

१ । तक्रसंस्कृताम् । खः ॥

३ । श्लेहवस्त्रिविपाचितः । गः ॥

२ । यीशं चापि । गः ॥

मन्दकोष्ठानले वाहे स्थूणे चातिक्रमे तथा ।

स्नेहपानं न दातव्यं व्यायामेन च योजिते ॥ २० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे स्नेहप्रयोगे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

तैलविधानः ।

मधुकादितैलम् ।

मधुकोशीरयष्ट्याह्वरक्तचन्दनपद्मकैः ।

श्रीपुष्यधातकीलोध्रमञ्जिष्ठाचन्दनैः समैः ॥ १ ॥

कल्कीकृतं पचेत्तैलं गोक्षीरेण समन्वितम् ।

पित्तदोषविनाशाय मधुकाद्याभिधानकम् ॥ २ ॥

त्रिद्वत्सर्पिः ।

सर्पिस्तैलं वसां चैव एकोकृत्य विचक्षणः ।

१। मधुकं (मौल) । ऊशीरं (गन्धवेणा) । यश्चाङ्गं (यष्टिमधु) ।
पद्मकं (पद्मकाष्ठ) । श्रीपुष्यं (सवङ्ग) । धातकी (धातफल) । अथ
चन्दनं श्वेतचन्दनं । तैलस्य प्रस्थः । मधुकादीनां मिलित्वा कुडुवः ।
दुग्धं च तैलसमं देयम् ॥

१-४ । सर्पिस्तैलवसानां मिलित्वा प्रस्थः । दशमूलस्य कल्काः

दशमूलकषायेण तत्कल्कैः पाचयेद्भिषक् ॥ ३ ॥

मृद्धग्निना तृष्टाख्यं नस्यपानादिकाभिकम् ।

वातव्याधिविनाशाय कीर्तितं यत्तपोधनैः ॥ ४ ॥

प्रसारणीतैलम् ।

शतं शतं पलानान्तु प्रसारण्य ष्मगन्धयोः ।

दशमूलशतञ्चैव काथयित्वा विचक्षणः ॥ ५ ॥

माषपर्ण्याः पलं वापि मुद्गपर्ण्याः पलं तथा ।

सैन्धवस्य पले द्वेतु' चिचकस्य तथैव च ॥ ६ ॥

पिप्पलीनां तथामूलं प्रसारण्याश्च बुद्धिमान् ।

यवक्षारञ्च गृह्णीयाद् बुधो द्विपलिकं तथा ॥ ७ ॥

पलैकं^१ चाष्टवर्गन्तु कल्कार्थे संप्रयोजयेत् ।

पूर्वोक्तेन कषायेण दधिक्षीरतुषोदकैः ॥ ८ ॥

कुडवमितः । दशमूलस्य काथ्यस्य मिलितं शरावहयं । काथार्थं

वारि (३२ शराव) पदावशिष्टं कर्तव्यम् । अथ कल्केन सहेकञ्च

पाचयित्वा स्नेहपाकविधानेन साध्यम् ॥

^१ ५-६ । तिलतैलं शरावचतुष्टयं (४से) । काथ्यद्रव्यं—प्रसारणा-

दीनां चयाणां प्रत्येकं पलशतं । अथ काथार्थं वारि प्रत्येकं ४०० पलं ।

पादावशिष्टं कृत्वा तेन काथेन पृथक् पृथक् पाच्यं । तथा दध्ना दधि-

मस्तुना, क्षीरेण, तुषोदकेन च प्रत्येकं तैलसमानेन माषपर्ण्यादीनां

१ । दण्डेतु । खः ॥

२ । पलिकं । खः ॥

पचेत् प्रसारणीतैलं भिषग्विद्वान् समाहितः ।
 वातरोगेषु^१ सर्वेषु हितं भेषजमुत्तमम् ॥ ९ ॥
 दशमूलस्य कल्केन तत्कषायाम्बकाञ्जिकैः ।
 खवणैः संयुतं तैलं पचेद्वातविनाशनम् ॥ १० ॥
 तुल्याभ्यां घृततैलाभ्यां चिदृतोक्तैश्च भेषजैः ।
 मिश्रकं साधयेत्तैलं वसातैलेषु^२ मध्यमम् ॥ ११ ॥
 अपक्वं यमकं प्रोक्तं घृतं तैलसमीकृतम् ।
 पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे वातरोगेषु शस्यते ॥ १२ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे तैलवि-
 धाने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कुट्टितेन कल्केन च सह तैलं साधयेत् । पाकप्रणाली-आदौ तैलं मूर्च्छ-
 यित्वा प्रसारणादीनां प्रत्येकं कायेन सह कल्कं भोजयेत् । ततः क्षीरा-
 दीनि भोजयित्वा पाकशेषं कुर्यात् । क्षीरे द्विरात्रं सरसे चिरात्रं तक्रा-
 रणालादिषु पञ्चरात्रमिति नियमात् क्षीरं भोजयित्वा द्विरात्रं दधि-
 मस्कारणालस्य भोजयित्वा पञ्च पञ्च वापरान् संस्थापयेत् । अष्टवर्ग इति
 जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमेदमहामेदद्विद्विकानि अष्टौष-
 धानि । तदुक्तं,—“जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्याद्विद्विके । अष्ट-
 वर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितस्वरकादिभिः”—इति परिभाषा ॥

१. रोगेषु चैव सर्वेषु । गः ॥

२. मध्यम् । गः ॥

३. सिद्धं तैलेन मध्यमम् । गः ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

घृतविधानः ।

पञ्चतिलघृतम् ।

वासानिम्बकरञ्जानां सप्तपर्णीपटोलयोः ।

साधयेत् काथकल्काभ्यां पञ्चतिलघृतं बुधः ॥ १ ॥

करञ्जाद्यं घृतम् ।

करञ्जोशीरमधुकैः श्यामाचन्दनपद्मकैः ।

चायमाणा शटी मूर्ध्वा पटोलातिविषैः समैः ॥ २ ॥

एतैः सर्वैस्तथा साङ्गं त्रिचतुःपञ्चसमितैः ।

कल्कीकृतैः पचेत् सर्पिस्त्रिफलाया रसेन तु ॥ ३ ॥

पित्तदोषापहं हृद्यं बलतेजोविवर्द्धनम् ।

करञ्जाद्यभिधानन्तु जीवनं वृंहणं भिषक् ॥ ४ ॥

१ । कल्कार्थं वासादीनां प्रत्येकं पलं, काथार्थं च प्रत्येकमष्ट-
पलम् । वारिः ३२ शरावाः । स्नेहस्य च प्रस्थः ॥

२-४ । घृतस्य प्रस्थः । काथार्थं त्रिफलायाः शरावचतुष्टयं, वारि च
(३२ श) । पादावशेषेण काथेन सह करञ्जादीनां मिलित्वा पलच-
तुष्टयं कल्कीकृत्य घृतं पाच्यम् ॥ चायमाणा बलालता । अतिविषं
(आतद्भक्ष) । नकुलोऽप्यत्र सप्तविंशतिकं घृतमाह,—“शिलाजतुर्विशाला

१ । जीवयेत्तु हृद्यं भिषक् । गः ॥ *

द्वितीयं पञ्चतन्त्रं दृष्टम् ।

पटोलं वासकं निम्बं गुडूची कण्टकारिका ।
 श्यां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ५ ॥
 चिफलायाः पलान्यष्ट तत्रैव^१ दापयेद्भिषक् ।
 चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ ६ ॥
 घृतप्रस्थं प्रदातव्यं चूषणस्य पलद्वयम् ।
 कासे श्वासे च हिक्कायां गलगण्डार्दिनेषु च ॥ ७ ॥
 ये चान्ये कफजाः केचित् रोगा वातप्रकोपजाः ।
 पैत्तिका द्वन्द्वजाश्चापि तथा वै सन्निपातजाः ॥ ८ ॥
 रतानपि निहन्त्याशु पञ्चतन्त्रमिदं दृष्टम् ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृष्टवि-
 धाने एकविंशोऽध्यायः ॥

१ पदाख्यं नागकेशरम् । लाक्षाप द्रुकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ।
 घृतं समांशकं देयं सप्तविंशतिकं विदुः—इति ॥

१ । अख्यं तत्रैव दापयेत् ॥ गः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

आन्तोष चारः ।

अमो भवति रोगाय वाहानामतिवाहनात् ।
 आसिनः स्रथदेहाश्च दीनास्तेन भवन्ति वै ॥ १ ॥
 आन्तस्य मदिरान्दत्वा^१ गड्ढयुक्तां विजानता ।
 पश्चाद्वासः प्रदातव्यो जलपानं भवेत्ततः ॥ २ ॥
 गोमयं लवणं मूत्रं कथितं मृत्समन्वितम् ।
 सर्वाङ्गलेपनं प्रोक्तं मुनिभिः अमशान्तये ॥ ३ ॥
 मर्दयेत् सर्वगात्राणि गोमयेनाथवा पुनः ।
 क्षीरोदकेन वस्तिञ्च दद्यात् सेकञ्च मूर्च्छनि ॥ ४ ॥
 सर्वकायिकमभ्यङ्गं सर्पिषा चैव कारयेत् ।
 श्वोभृतजलकुम्भस्थान् संस्कृतान् दापयेद् यवान् ॥ ५ ॥

३ । मूत्रं गोमूत्रम् । अमशान्तये पिण्डमाह नकुलः, -“मद्यं
 मरिचसंमिश्रं लग्गुनं नागकेशरम् । द्विगुणं सेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो
 मधेच्छमम्”- इति ॥

५ । श्वोभृतजलकुम्भस्थानिति पूर्वदिने वारिपर्युषितानित्यर्थः ॥

१ । स्रथदेहाश्च दीना अश्वा भवन्ति ते । खः ॥

२ । मदिरा देवा गड्ढयुक्ता । गः ॥

एता एव क्रिया वैद्यः पञ्चरात्रं प्रयोजयेत् ।
 मांसानां रसकैर्युक्तं यवान्नं भोजयेद्भिषक् ॥ ६ ॥
 प्रथमे दिवसे दद्यात् कम्पनाय च वाजिने ।
 मांसानां रसकं पाने मारुतोद्भवशान्तये ॥ ७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे आन्तोप-
 चारे द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

स्वस्मारिष्टः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि स्वस्मारिष्टस्य लक्षणम् ।
 शालिहोत्रादिभिः पूर्व्वमृषिभिः कीर्तितं यथा ॥ १ ॥
 दुर्म्भना हीनवर्णश्च दत्तं नैव च खादति ।
 विना रोगमकस्माद्दयो गतायुः स प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

६ । मांसानामित्यादि मांसरसयुक्तं यवान्नं यथोक्तपरिमाणं
 दापयेदित्यर्थः ॥

१ । स्वस्मारिष्टमिति । स्वस्वस्य सुखदेहस्य अरिष्टं मृत्यु-
 लक्षणम् ।

२ । एवं नकुल आह,—“यस्याविकारिणोऽस्यस्य शरीरं परि-
 हीयते । विमना ध्यानशीलस्तु अचिरात् स विनश्यति” ॥ इति ।

१ । ततः । खः ।

२ । दत्तं चैव न खादति । खः ।

पराङ्मुखी भवेद्यस्य ह्याया चैव न दृश्यते ।
 द्विगुणा वा सच्छिद्रा वा गतायुः सोऽपि कथ्यते^१ ॥ ३ ॥
 ललाटे पुच्छमूले वा श्वयथुर्यस्य जायते ।
 यस्य रोमाणि^२ स्निग्धानि तैलाक्ता इव केशराः ॥ ४ ॥
 असाध्य^३ इति जानीयात् समाहं तस्य जीवितम् ।
 मेढ्रं निष्क्राम्य यो वाजी शार्दूलवन्निषीदति ॥ ५ ॥
 विवर्णा दशना यस्य सहसा वा पतन्ति च^४ ।
 श्यावौष्ठतालुजिह्वाश्च तेऽपि यातायुषो मताः ॥ ६ ॥
 स्नातस्य यस्य वाहस्य^५ पूर्वं क्रोडं^६ विशुष्यति ।
 मासेन मरणं तस्य निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ॥ ७ ॥

३। अत्र नकुलः,—“ह्याया यस्य तिरस्कार्या तिमिरे यदि दृश्यते ।
 अतिदीर्घातिह्रस्वा वा अचिरेण विनश्यति ॥ यस्य प्रमाणतोऽश्वस्य
 भवेच्छाया पराङ्मुखी । द्विगुणा वापि यस्मैव सोऽपि वाजी परासुगः ॥
 वराहस्य तथोष्ठस्य सहसा सदृशी तु वा । अन्यस्वरूपविकृता ह्याया
 यस्य प्रदृश्यते ॥ दीर्घकाले तथा ह्रस्वः सोऽपि शीघ्रं विनश्यति । आशु
 थस्य प्रसन्नासु ह्यायाश्चस्य न दृश्यते । सेव्यते मक्षिकाभिश्च अभीक्ष्णं
 घोरवेदनः ॥ एवंविधस्ततो वाजी सोऽपि शीघ्रं विनश्यति”—इति ॥

७। “स्नातस्य सहसा पूर्वं क्रोडोहि च विशुष्यति”—इति नकुलः ॥

१। कीर्तितः । गः ॥

४। ये । गः ॥

२। शीर्थन्ते यस्य रोमाणि । खः ॥

५। विवर्णं दशनं यस्य सहसा । खः ॥

३। अभाति च । खः ॥

६। विमुच्यते । खः ॥

नासामेद्राक्षिपायुभ्योऽकस्माद् यस्य च शोणितम् ।
 सपित्तं जायते यस्य श्वासात्तोऽप्यतिमूत्रवान् ॥ ८ ॥
 शूनोदरगुदमेद्रो यश्चैते विगतायुषः ।
 पूतिगन्धं भवेद्यस्य दुर्गन्धं मूत्रविट् तथा ॥ ९ ॥
 दृष्ट आकम्पते यश्च ग्रासमुत्तिरते यदि ।
 मक्षिकैर्भक्षितः पश्चात् निमिषे यस्य लोचने ॥ १० ॥
 न शृणोति च कर्णाभ्यां स्पष्टं दृष्टं न बुध्यते ।
 न चालयति लाङ्गूलं स्तब्धकर्णश्च जायते ॥ ११ ॥
 श्रवणे पाण्डुरा रक्ता शिरा यस्य च वेधिता ।
 मस्तके तालुके कण्ठे हृदि मुष्के च जायते ॥ १२ ॥
 श्वयथुः कठिनोऽत्यर्थं रक्तहोनाश्च वाजिनः ।

८ । दर्शनेन्द्रियारिष्टमाह नकुलः,—“दृश्यते चाक्षिणी यस्य
 पटलाभे इवाश्रिते । विमुक्तबन्धने चैव विच्छिन्ने च समन्ततः ॥
 अप्रसन्ने च विद्यते सोऽपि शीघ्रं विनश्यति । कुञ्चितं यस्य दृष्टं तु
 प्रसन्न इव लक्ष्यते ॥ पुण्डरीकगण्डे वापि विद्यते यस्य लोचने ।
 तिमिरे तु प्रदृश्यते सोऽपि शीघ्रं विनश्यति” इति ॥

११ । श्रवणेन्द्रियारिष्टे नकुलः,—“कर्णे यस्य प्रदृश्यते स्तब्धा-
 विव समुच्छ्रितौ । श्रवणे पाण्डुरा रक्ता शिरा यस्य च वेधिता ॥
 विनश्यति इयः क्षिप्रमेतैर्लिङ्गैर्न संग्रहः” इति ।

१ । दृष्टोवा कम्पते । गः ।

२ । माक्षिके वेद्यते यत्रश्चानिमेषस्य लोचने । खः ।

मुखेन स्रवते लाला प्रस्वेदे यस्य लेपवत् ॥ १३ ॥
 तालुकं स्फोटकाकीर्णं नेत्रे कान्तिविवर्जिते ।
 स्नाने पाने विरक्तश्च निद्राहीनोऽवधूर्णते^१ ॥ १४ ॥
 यस्यैकैकं भवेच्चिह्नं मासान्तं तस्य जीवितम् ।
 रोगीभूतस्य वाहस्य क्रियया वर्जितस्य च ॥ १५ ॥
 यस्यैकैकं भवेच्चिह्नं पञ्चाहाभ्यन्तरे मृतिः^२ ।
 जिह्वाग्रे^३ पिङ्गका यस्य दृश्यते^४ च तथाधरे ॥ १६ ॥
 मूत्रं करोति रक्ताब्धं सप्तमासान् स जीवति ।
 यस्य आसो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ॥ १७ ॥
 जिह्वा हिमसमाकारा स्वल्पायुः^५ परिकीर्तितः ।
 रक्तमश्रु च नेत्रान्ते पाण्डुरे च गतायुषः ॥ १८ ॥
 स्निग्धे मांसान्विते नेत्रे रक्ताभे रक्तवाजिनः^६ ।
 कृष्णपीतविचित्रैश्च सप्तमे स्वल्पजीविनः ॥ १९ ॥

१६ । रसनेन्द्रियारिष्टमाह नकुलः,—“जिह्वा च कठिना स्निग्धा
 सोऽपि शीघ्रं विनश्यति” ।

१९—२१ । वेधश्मनपिण्डमाह, शिशपेत्यादि ॥ शिशपा
 (शिशु) । सारनिर्यासः शालनिर्यासः (धुना) । अष्टवर्गमिति । का-

- १ । विना निद्रां च धूर्णति । खः ।   ४ । श्वेते चैव । खः ।
 २ । क्षियेत् । गः ।   ५ । मवायुः सम्यकीर्तितः । गः ।
 ३ । योवाये । खः ।   ६ । स्निग्धमांसनिभे नेत्रे रक्तपीते च
 वाजिनः । खः ।   विन्दुभिः कृष्णपीतैश्च व्याप्ते वा स्वल्पजीविनः ॥

नेत्रैश्चैव विवर्णैश्च^१ सप्तराचन्तु जीवति ।
 रक्तवर्णं भवेदेकं द्वितीयं नीलवर्णकम् ॥ २० ॥
 पुटान्ते लोचने^२ यस्य मासायुः स प्रकीर्तितः ।
 स्यातां नीले हि नेचान्ते लेखे द्विमासजीविनः ॥ २१ ॥
 नीलपीते च नेचान्ते स्यातां त्रिमासजीविनः ।
 चतुर्मासायुषो लेखा^३ नेचान्ते बहुवर्णकाः ॥ २२ ॥
 षण्मासजीविनाऽश्वस्य नेचान्ते बहुविन्दवः ।
 सप्तमासायुषो नीले नेत्रे स्यातां हि वाजिनः ॥ २३ ॥
 दशमासायुषोऽश्वस्य नेत्रयोर्वर्णव्यत्ययः^४ ।
 नासानिकटनेचान्ते प्रसार्याश्वस्य लक्षयेत्^५ ॥ २४ ॥
 दृष्टी रूक्षा सिता वातात् पित्तान् पीतारुणप्रभा ।
 कफात् श्वेता जलार्द्रा च पीताभा च^६ ज्वरागमे ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे स्वस्था-
 रिष्ठे त्रयोविंशोऽध्यायः ।

कोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ मेदमहामेदौ च्छद्धिर्द्विद्विश्च ।
 द्वौ क्षारौ साक्षिचारयवक्षारौ । कटुका (कटकी) । उषा वचा, लवणं
 सैन्धवं । गजपिप्पली प्रसिद्धा । चिकटु शूण्ठीपिप्पलीमरिचानि ।
 त्रिजातं सुस्तचिककविडङ्गानि । एतेषां चूर्णानि समभागानि पल-
 मितानि पिष्ट्वाथं याद्वाणि ।

१ । नेत्रै विविधवर्णैश्च । गः ।

२ । लोचनं । खः ।

३ । चतुर्मासायुषोऽश्वस्य । गः ।

४ । यस्य नेचान्ते बहुवर्णकाः । गः ।

५ । लक्ष्यते । खः ।

६ । पीताच्छत्वं ज्वरागमे । गः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

वेधारिष्ठः ।

अकस्माद् यदि वाहानामेकरूपा भवेद्गजा ।
 म्रियते च यदा क्षिप्रमुपसर्गं तदादिशेत् ॥ १ ॥
 निदानञ्चैव चिह्नञ्च वक्ष्ये तस्य यथाक्रमम् ।
 शरत्काले शुचौ वापि ऋतुसन्धौ च^१ जायते ॥ २ ॥
 कदाचित् कस्मिन्देशे सविषो वहति मारुतः ।
 तस्मादपि च वाहानामङ्गेभ्यस्तु^२ प्रजायते ॥ ३ ॥

निदानलक्षणम् ।

निदानेभ्यः समासेन वक्ष्यामस्तानि सांप्रतम् ।
 शरत्काले तथा ग्रीष्मे वाहानां रवितापतः^३ ॥ ४ ॥
 उपसर्गश्च वेधाख्यो जायते नात्र संशयः ।
 शालाभावे च वाहानां प्रावृषि जायते मलात् ॥ ५ ॥
 मशदंशकदोषाच्च चिन्तादेरुपयोगतः ।
 उपसर्गस्तु वेधाख्यो जायतेऽश्वस्य दारुणः ॥ ६ ॥
 उपसर्गं समुत्पन्ने एतद्भवति लक्षणम् ।
 अधोमुखाश्च दीनाश्च सज्वराः श्वासकासिनः ॥ ७ ॥

१ । ऋतुसन्धावसानके । गः ।

२ । मनेभ्यस्तु ।

३ । प्रतिभानतः । गः ।

स्तब्धाङ्गा विह्वताः क्षामाः पीडात्ताश्चास्रमूत्रिणः ।
 अमावृतपुरीषाश्च^१ तथा शुष्कपुरीषिणः ॥ ८ ॥
 अतिसारं सरक्तञ्च कदाचित् कुरुते^२ हयः ।
 श्रूनाः पश्चिमपादाश्च श्रूनाश्च वृषणोदराः ॥ ९ ॥
 सतिग्ममनसो जातु दुर्मनांसो भवन्ति च ।
 धृतिं नैवाधिगच्छन्ति स्थाने वा शयनेऽपि वा ॥१०॥
 भोजनं यवसं तोयं नैवाश्रन्ति च खादनम् ।
 कीर्यन्ते^३ मक्षिकाभिश्च साश्रुनेत्रा भवन्ति च ॥११॥
 मन्दाग्नयश्च जायन्ते वल्लतेजाविवर्जिताः ।
 न सहन्त्यातपं सौरं हयाञ्छायानिषेविणः ॥१२॥
 चन्द्रे प्रकाशमाने तु हयान् मुक्तातु^४ रक्षयेत् ।
 आतपाशङ्कया ह्यायां सवेधो याति निश्चयम् ॥१३॥

वेधारिष्टचिकित्सा ।

एतानि लक्षणान्येव सवेधानां भवन्ति वै ।
 उपसर्गे तु सञ्जाते शक्तिकर्मणि कारयेत् ॥१४॥
 नीराजनविधानन्तु कर्तव्यं पूर्व्वनोदितम् ।
 अश्वरक्षाविधानाय^५ ऋचा साम्ना च पाठकः ॥१५॥
 जुहुयाज्ज्वलनं विप्रस्तुरङ्गानां हितेच्छया ।

१ । अमावृतपुरीषाः । गः ॥ १ । प्रेषते । खः ॥

२ । कुर्वन्ते हयाः । खः ॥ ३ । युक्ता निरीक्षयेत् । गः ॥

४ । अश्वरक्षाविधानन्तु नीराजांभाषपाठकः । गः ॥

अथर्वविहितां शान्तिं गान्धर्वीं वा प्रयोजयेत् ।
 नदीपारञ्च नीत्वाश्चान् स्थापयेच्च पृथक् पृथक् ।
 कदाचिद् दैवयोगेन शान्तिकर्म-फलेन वा ॥१७॥
 प्रशमं यान्ति वाहानां उपसर्गाः सुदारुणाः ।
 तैलपानं तथाभ्यङ्गं घृतपानं तथैव च ॥१८॥
 सप्ताहञ्चाहरेद्यस्तु स जीवेन्नाच संशयः ।
 शिंशपासारनिर्यासमष्टवर्गोस्तथैव च ॥ १९ ॥
 द्वौ क्षारौ कटुका चोग्रा लवणं गजपिप्पली ।
 चिकटु चिफला चैव चिजातं हिङ्गुरेव च ॥ २० ॥
 एतानि समभागानि पिष्ट्वा पिण्डं प्रदापयेत् ।
 दीप्यते तस्य कायाग्निर्वेधश्चैवोपशाम्यति ॥ २१ ॥
 उत्प्लक्षवक्ष्णः स्तब्धश्चासमन्दाग्निरश्रुवान् ।
 दुर्गन्धो मक्षिकाक्रान्तो ध्यायी चाश्वो न जीवति ॥२२॥
 जीवेत् पक्षन्तु तुरगो वली मासञ्च जीवति ।
 जीवेत् संवत्सरं वापि न तु रोगात् प्रमुच्यते ॥ २३ ॥
 प्रावृषः पूर्वकाले तु सद्यो दद्याद्विचक्षणः ।
 नोचेच्चरातुरोह्यश्चः कार्तिके मासि जायते ॥ २४ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे वेधारिष्टे
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

कीटारिष्टः

कीटनिदानलक्षणम् ।

कीटवेधं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासतः ।
शरन्निदाघयोश्चैव वाहानां घर्म्मसेवनात् ॥ १ ॥
वाजिनां कीटवेधस्तु^१ भवेन्निरूपचारतः ।
घनकाष्ठे च तोयानां सेवनाच्छालया विना ॥ २ ॥
कीटकाण्डास्तदाश्वानां भवन्ति जठरे^२ स्थिराः ।
ज्यैष्ठ्युक्तद्वितीयायां तेभ्यः कीटा भवन्ति च ॥ ३ ॥

चिकित्सा ।

तेषाञ्च प्रतिघाताय कुर्याद्विद्वान् प्रतिक्रियाम् ।
महानिम्बपलाशानां वीजैः सक्तामिश्रुभिः ॥ ४ ॥

१ । निरूपचारत उपचाराभावात् ।

२ । कीटकाण्डाः कीटगुच्छाः तद्राश्रय इत्यर्थः ।

४ । महानिम्बादीनां चूर्णं मिलितं पक्षपरिमितं घृतेन पिण्डं
दद्यात् ॥

१ । वेधकीटः । खः ॥

२ । पिठरे । गः ॥

तस्मिन्नेव दिने पिण्डं दद्याद्दुद्धिमतां वरः ।

अनुष्ठानं तदा दद्याद्द्रवं रोहिणिकोह्ववम् ॥ ५ ॥

एवं कीटा न जायन्ते हयानामुदरे भ्रुवम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे कीटा-
रिष्टे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

—o:6:o—

मृगरोगः ।

नासासन्धान^१संयुक्ता जायन्ते भूर्युपद्रवाः ।

नित्यं घासाभिलाषी च हीयते बलमांसयोः ॥ १ ॥

मृगरोगः स विख्यातो व्याधिः कष्टचिकित्सितः ।

षणमासाभ्यन्तरे वाथ परलोकं^२ प्रयाति च ॥ २ ॥

५ । रोहिणिकोह्ववमिति कटुरोहिणीसम्भूतम् । कटुक्याः पा-
दोनं पलं जलाढके पक्त्वा पादावग्रिष्टं देयम् ॥

१ । सिंघाण । गः ।

२ । वत्सराभ्यन्तरेऽपि वा । गः ।

बहुदुःखी^१ भवेदश्वो मृगरोगप्रपीडितः ।

यावदुच्छसते जन्तुस्तावत् कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ३ ॥

चिकित्सा ।

कदाचिद्द्वैवयोगेन विनष्टश्चापि जीवति ।

पञ्चमूलस्य निःकाथे^२ जाङ्गलैः साधितो रसः ॥ ४ ॥

रसः पाने प्रदातव्यः शालिभक्तञ्च भोजनम् ।

कदाचिद्द्वैवयोगेन भर्तुः पुण्यफलेन वा ॥

प्रशमं याति वाहानां मृगरोगः सुदारुणः ॥ ५ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे मृगरोगे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

४ । पञ्चमूलस्य पलं । जलस्याढकः पादावशिष्टः । शालिभक्तञ्च यथोक्तमात्रं देयम् ॥

---

१ । परलोकं प्रयात्यश्वः । गः ।

२ । पञ्चमूलञ्च निःकाथ्य । गः ।

— अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—००००—
वातादिभिः ।

प्रकोपनिदानलक्षणम् ।

तिक्तरुक्षकषायाणां द्रव्याणामुपयोगतः ।
निराहाराच्च अमाङ्गात् प्रकोपो मातरिश्वनः ॥ १ ॥
सन्तुपाच्च अमाच्चार्पि कट्वम्बलवणाशनात् ।
प्रकोपं यान्ति पित्ताख्यो दोषो देहव्यवस्थितः ॥ २ ॥
गुहाभमधुरैः स्निग्धैरभिध्यन्दकरै रसैः ।
सेवितैः श्लेष्मणां वृद्धिर्भवेच्चापि अमं विना ॥ ३ ॥
प्राट्टकाले विकाले च हेमन्ते च विशेषतः ।
वायोर्बृद्धिः समुद्दिष्टा जीर्णं चैवाशने तथा ॥ ४ ॥
शरत्काले निदाघे च जीर्यमाणे च भक्षिते १ ।
मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च पित्तोद्रेकं समादिशेत् ॥ ५ ॥

१ । वातप्रकोपप्रमनयोगमाह नकुलः,—“तमालं पुष्करं लोध्र-
मपामार्गं सतिन्दुकम् । पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपः प्रशाम्यति”—
इति ।

३ । अभिध्यन्दकरैरिति आस्त्रावजनकैः श्लेष्मवर्द्धकैरित्यर्थः ।

५ । भक्षिते भुक्तद्रव्ये ।

१ । निरन्तरयात्वात् । गः ।

२ । भक्षते पक्तिमेव च । गः ।

शिशिरे च वसन्ते च भुक्तवत्सु च तत्क्षणात् ।
 वाजिनः श्लेष्मणः कोपः प्रभाते च प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
 विपर्ययं निदाघस्य वातादीनां विचक्षणैः ।
 हानिर्वाच्या सदा वैद्यैः शास्त्रमार्गानुसारिभिः ॥ ७ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे वातादि
 प्रकोपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

आधिनिर्देशः ।

मुखरोगोऽपि रोगश्च शिरोरोगश्च^१ लिङ्गितः ।
 कर्णरोगश्च कासश्च श्वासो ह्रिक्त्वा ब्रणस्तथा ॥ १ ॥
 सिंघाणः कोष्ठरोगश्च पदरोगो ज्वरस्तथा ।
 अजीर्णश्चातिसारश्च शूलोदावर्त्त एव च ॥ २ ॥
 प्रस्कन्नः कृमिकोष्ठश्च मूचरुद्धालरुक् तथा ।
 कुष्ठरोगश्च शोथश्च अण्डौनीतोदरार्शसः ॥ ३ ॥

१ । लिङ्गितो नामाश्चानां गतिवैकल्यजनको रोगविशेषः । लगेद-
 खञ्जे । (खोड़ान) ।

२ । सिंघानं (सिकन्नि) । तत्स्त्रावकनामारोगविशेषः ।

३ । प्रस्कन्नोऽपि कुञ्जताजनकरोगविशेषः । अस्य लक्षणादि
 प्रस्कन्निचिकित्स्विते द्रष्टव्यम् ।

१ । शिरोजन्मायमङ्गिनः । खः ।

उत्कर्णकोऽर्दितश्चैव मन्यास्तम्भो हनुग्रहः ।
 आक्षेपो मृगजृम्भश्च मन्याचालीमृगस्तथा ॥ ४ ॥
 कपोतको निषादश्च तथाचैकाङ्गसंज्ञकः ।
 रोगः पृष्ठग्रहो नाम भ्रामिताक्षस्तथैव च ॥ ५ ॥
 उन्मादो ग्रहदोषश्च शोषो वातवलासकः ।
 व्यापदो लवणैर्धान्यैः सुरया पयसा तथा ॥ ६ ॥
 विषापस्मारदोषौ च घट्पादी लक्षणन्तथा ।
 इत्ययं व्याधिनिर्देशः कृतः शास्त्रार्थतत्त्वतः ॥ ७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे व्याधि-
 निर्देशेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

मुखरोगः ।

उंपकुशस्तथा लेशो जिह्वास्तम्भस्तथैव च ।
 अलावुकः प्रसूनश्च दन्तरोगो गलग्रहः ॥ १ ॥

४-५ । अर्दितादिभ्रामिताक्षान्ता वातव्याधिरोगविशेषाः । एषां
 लक्षणैर्दिकं वातव्याध्याधिकारे द्रष्टव्यम् ।

मुखपाकोऽधिदन्तश्च रोहिणी चापजिह्विका ।
 गण्डरोगौष्ठरोगौ च गलशालूक एव च ॥ २ ॥
 इत्येते वाजिनां रोगा मुखजाः परिकीर्त्तिताः ।
 एषां निदानं वक्ष्यामि चिकित्साञ्च यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

मुखरोगनिदानलक्षणम् ।

समेभ्यो दन्तमांसेभ्यो यस्य निर्याति शोणितम् ।
 चलदन्तस्य^१ वाहस्य विद्यादुपकुशं भिषक् ॥ ४ ॥
 हनुदेशे यदा दन्तो भवत्यभ्यन्तराश्रयः ।
 आलेश^२ इति तं विद्यात् श्लेष्मरक्तसमुद्भवम् ॥ ५ ॥
 तेनाश्वो दुर्मनात्यर्थं मन्दं पिवति खादति ।
 जर्जरं कासते चैव वलाच्च परिहीयते ॥ ६ ॥
 श्रूना^३ यस्य भवेज्जिह्वा वाजिनः स्फोटकैर्युता ।
 प्रक्लिन्ना वापि यस्यैव जिह्वा स्तम्भीति तं विदुः ॥ ७ ॥
 मुखं दुर्गन्धिकं चैव तालुकः श्रूनको भवेत् ।
 ग्रासविद्वेषिणोऽश्वस्य रोगं विद्यादस्त्रावुकम् ॥ ८ ॥

७ । श्रूना स्फोटा ।

१ । जातदन्तस्य । खः ।

३ । श्वेताः । गः ।

२ । आशोराद्रवितं । गः ।

४ । स्यादन्ततालुकम् ।

श्यावौष्ठतालुवक्त्रे वा मन्दाहारे तथैव च ।
 संशीर्णे दन्तमांसे च प्रशूनं व्याधिमादिशेत् ॥ ९ ॥
 ह्रन्वोश्चैव तथा गण्डे श्वयथुर्यस्य जायते ।
 जिह्वामूले गले चापि तस्य विन्द्याङ्गलग्नहम् ॥ १० ॥
 सृक्कौष्ठतालुदेशेषु ब्रणं यस्योपजायते ।
 विपर्यन्तु मुखं दुष्टं मुखपाकं तमादिशेत् ॥ ११ ॥
 दन्तानामुपरिष्ठात्तु यदा दन्तस्य सम्भवः ।
 अधिदन्तः स विख्यातो मन्दाहारस्य वाजिनः ॥ १२ ॥
 यस्य शूनाक्षिकूटस्य गले श्लेथः प्रलम्बते ।
 यवसद्देषिणोऽश्वस्य रोहिणीरोगमादिशेत् ॥ १३ ॥
 अधस्तादथ जिह्वायाः श्वयथुर्यस्य जायते ।
 तं विन्द्यादुपजिह्वाख्यं मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥ १४ ॥
 अधिजिह्वाभिधानन्तु उपरिष्ठाद् विनिर्दिशेत् ।
 गण्डाभ्यन्तरगो गण्डो गण्डरोग इति स्मृतः ॥ १५ ॥
 सब्रणः पिङ्काकीर्णं औष्ठं उच्छून एव च ।

९ । श्यावौष्ठतालुवक्त्रमित्यत्र श्यावः कृष्णवर्णः ।

१३ । शूनाक्षिकूटस्य स्कीताक्षिकूटरस्य ।

१ । श्यावौष्ठतालुवक्त्रं वा मन्दाहारं तथैव च ।

२ । गण्डाभ्यन्तरयोः । गः ।

३ । औष्ठयोः शूल एव च । गः ।

स्फुटितः कठिनश्चैव ओष्ठरोगोऽभिधीयते ॥ १६ ॥
 गलाभ्यन्तरश्रोथेन^१ ग्रासमुद्गिरते ह्यः ।
 गलशालूकिनं विन्द्यात् काशार्त्तञ्च तुरङ्गमम् ॥ १७ ॥
 सर्व्वेषां मुखरोगानां सम्भवः श्लेष्मश्रोणितम्^२ ।
 चिकित्सां तेषु वक्ष्यामि येन शाम्यन्ति वाजिनाम् ॥ १८ ॥

मुखरोगचिकित्सा ।

विध्यात्तलुशिरां पूर्वं तुरङ्गरस्य विचक्षणः ।
 अधिमांसं ततो विध्याद्यावृत्तास्यस्य शस्त्रकैः ॥ १९ ॥
 जिह्वास्तम्भे तु जिह्वायाः प्रक्षालं कारयेद्भिषक् ।
 प्रतिसार्याश्वजिह्वान्तु लवणैः घट्चूर्णकैः ॥ २० ॥
 वेधकालात् समारभ्य राचिमेकां न दांपयेत् ।
 वासयन्तेन वाहस्य निवातस्थस्य बुद्धिमान् ॥ २१ ॥
 प्रतिपानं प्रभाते तु पिप्पलीशृङ्गवेरकैः ।
 पुनर्णवावचाशिशुकरञ्जान्निम्बपत्रकान् ॥ २२ ॥
 चायमाणाविडङ्गैश्च किञ्चिल्लवणसंयुतैः ।

१९ । शस्त्रकैरिति उत्पलपत्रेण ब्रीहपत्रेण वा शस्त्रेणेत्यर्थः ।

२० । प्रक्षालमिति मार्जनम् । षडित्यत्र कद्विति पाठो युक्तः ।

१ । गलाभ्यन्तरतो यो वै । गः ।

२ । श्लेष्मश्रोणितात् । खः ।

सुरया.दापयेत् सम्यग् घासं शुष्कं तथैव च ॥ २३ ॥
 करञ्जनिम्बपचाणां कथितञ्च सुसंस्कृतम् ।
 भोजयेत्तक्तमुद्गांश्च तैलचिकटुकान्वितान् ॥ २४ ॥
 मृदुभिर्दन्तकाष्ठैश्च कटुचूर्णावचूर्णितैः ।
 गवां मुचेण तेषान्तु मुखप्रक्षालनं हितम् ॥ २५ ॥
 ऋङ्गवेरेण पिप्पल्या वचया सर्वपाद्रकैः ।
 हितं प्रलेपं कुर्वीत शोथेषु च विचक्षणः ॥ २६ ॥
 त्रिफलाक्वाथयुक्तस्य हितं पानञ्च गुग्गुलोः ।
 यवांश्च खादने दद्यान्माषादींश्च विवर्जयेत् ॥ २७ ॥
 अधिदन्तन्तु सन्दंशैः कर्षयित्वा विचक्षणः ।
 चिकित्सां पूर्वमुद्दिष्टां कुर्वीत तदनन्तरम् ॥ २८ ॥
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणानां दन्तानामुपकर्षणम् ।
 अधिदन्तेच कुर्वीत आलेपञ्च विचक्षणः ॥ २९ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे मुखरोगे
 एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

२९ । प्रतिपानं न दापयेदिति पूर्वेणाचयः ।

अथ चिंशोऽध्यायः ।

अक्षिरोगः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि नेत्ररोगविनिश्चयम् ।
 पूर्वशास्त्रानुसारेण मुनिभिः कीर्तितं यथा ॥ १ ॥
 तोयसावः प्रसन्नान्धो नक्तान्धस्तिमिरस्तथा ।
 मुञ्जको मुञ्जजालञ्च पटलं वुद्दुदस्तथा ॥ २ ॥
 पूयश्रावश्च काचाक्षो रक्तसावस्तथैव च ।
 चिपिटो वर्त्मरोगश्च अभिष्यन्दस्तथैव च ॥ ३ ॥
 वातपित्तकफैर्दुष्टैर्नेत्ररोगा भवन्दमो ।
 लिङ्गं चिकित्सितं तेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ४ ॥

वातिकाक्षिरोगनिदानलक्षणानि ।

अजस्रं पश्यतां व्यश्रु स्वच्छं स्रवति चक्षुषः ।
 तोयसावीति तं विन्द्यादिकारं मारुतात्मकम् ॥ ५ ॥
 शुद्धन्तु चक्षुषा रूपं नैव पश्यति यो ह्ययः ।
 प्रसन्नान्धः स विज्ञेयो नतु शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ६ ॥
 दिवा पश्यति यः स्वच्छं रात्रौ चैव न पश्यति ।
 नक्तान्ध इति तं विद्यादिकारं पवनोद्भवम् ॥ ७ ॥
 कदाचिद्दीक्षते रूपं कदाचिच्च न वीक्षते ।
 तिमिरं तं विजानोयास्त्रिङ्गेनानेन बुद्धिमान् ॥ ८ ॥

तच्चिकित्सा ।

घृतं पक्वं प्रदातव्यं देयञ्च त्रिफलान्वितम् ।
 सन्तर्पणञ्च कुर्वीत नेत्रयोस्तदनन्तरम् ॥ ९ ॥
 निपात्य भूमौ तुरगं ददं बद्धा सुयन्त्रितम् ।
 माषचूर्णस्य कल्केन परिवार्याक्षि^१ सव्वतः ॥ १० ॥
 घृतेन पयसा वापि पूरयेत्तं विचक्षणः ।
 विधिरेष समुद्दिष्टो नेत्रसन्तर्पणः सदा^२ ॥ ११ ॥
 अपरञ्च सुखोपायो विधिः सन्तर्पणः^३ स्मृतः ।
 तूलं^४ स्नेहेन सम्भाव्य^५ नयनाभ्यन्तरे क्षिपेत् ॥ १२ ॥
 तस्योपरि श्लथं पट्टं बभ्रूयाद्वा^६ दृशोपरि ।
 बद्धपट्टं पुनर्नेत्रं मुहुः स्नेहेन सेचयेत् ॥ १३ ॥
 उत्पलं चन्दनञ्चैव तथासौवीरकाञ्चनम् ।
 वर्त्तिं कृत्वा ततः प्राञ्जस्तिमिरं नित्यमञ्जयेत् ॥ १४ ॥

९ । नेत्रसन्तर्पणद्वयमाह । घृतमिति ।

१२ । द्वितीयं सन्तर्पणमाह । अपर इति ।

१४ । उत्पलं नीलोत्पलं । (नीलशुब्दि) । चन्दनं रक्त-
 चन्दनम् । एषां समभागं पयसा पिष्ट्वा वर्त्तिः कार्या । सौवीरकाञ्चनं
 नीलवर्णाञ्चनविशेषः । तदुक्तं “सौवीरकं पार्वतेयं सेचकं नील-
 मञ्चनम्” इति मुक्तावली ॥

१ । परिव्याप्याक्षि । खः ।

४ । चूर्णं । गः ।

२ । नेत्रसन्तर्पणे तदा । खः ।

५ । संप्राप्य । गः ।

३ । सन्तर्पणे । खः ।

६ । बभ्रूयाद्वाससो भिषक् । खः ।

तोयसावस्य वाहस्य प्रसन्नान्धस्य वा पुनः ।
 एतदेवाञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे यत्प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥
 रसाञ्जनं गुडञ्चैव मधुकं क्षौद्रमेव च ।
 रजन्या सहिता वर्त्तिर्नक्तान्धस्याञ्जनं परम् ॥ १६ ॥
 सप्त कृत्वाष्ट कृत्वा वा शोषयित्वा पुनः पुनः ।
 भावयेत्कर्पटं क्षौमं^१ क्षीरेणाज्येन बुद्धिमान् ॥ १७ ॥
 सुरामण्डेन तद्भूयो भावयित्वा विचक्षणः ।
 वर्त्ति कृत्वा घृताभ्यक्तां घृतदीपे प्रदापयेत् ॥ १८ ॥
 प्रच्छन्ने ताम्रपात्रेण तं दीपं ह्यादयेन्मनाक् ।
 तस्मात्कज्जलमादाय ताम्रपात्राद्विचक्षणः ॥ १९ ॥
 तोयसावं प्रसन्नान्धं नक्तान्धं तिमिरन्तथा ।
 अञ्जयेन्मतिमान् वैद्यः शीघकस्य शलाकया ॥ २० ॥

१६ । मधुकं (यष्टिमधु) । रजन्या हरिद्रया । रसाञ्जनादिकं समभागं गच्छाम् ।

१७ । कर्पटो लककं (साताकानौ) । एतं कर्पटं दुग्धघृतेन सप्त-
 वारमष्टवारं वा भावयित्वा शोषयेत् । अथ सुरामण्डेन धंसर्धं वर्त्तिः
 कार्य्या ।

१८ । सुरामण्डः सुराभागः सुरापभागो वा । “सुरामण्डः
 प्रसन्नः स्यात्” इति परिभाषा ।

१ । क्षौद्रम् । गः ।

पैत्तिकाक्षिरोगलक्षणानि ।

अधोमुखस्तु यो वाजी मिलिताक्षस्तथैव च ।
 शूनाभ्याञ्चैव नेत्राभ्यामुष्णमश्रु विमुञ्चति ॥ २१ ॥
 लोचनं काचसङ्काशं यस्याकस्मात् प्रजायते ।
 काचं पित्तात्मकं रोगं तस्य विद्वान् समादिशेत् ॥ २२ ॥
 लोहितं पित्तकञ्चैव हरितं नीलकन्तथा ।
 पित्तनिष्यन्दिनोऽश्वस्य नेत्रमाशु प्रजायते ॥ २३ ॥

तच्चिकित्सितम् ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं चन्दनं लोभ्रमेव च ।
 एकीकृत्य जले न्यस्तं नेत्रस्योत्तानमुत्तमम् ॥ २४ ॥
 यष्टीमधुकयुक्तञ्च परिषेकाय गोपयः ।
 चन्दनोशीरतोयैश्च पानं दद्यात् सयष्टिकैः ॥ २५ ॥
 अश्रुपाते शिरावेधो हितश्चापि हि कीर्तितः ।
 गैरिकं मधुकं शङ्खं लोभ्रमुत्पलमेव च ॥ २६ ॥

२४ । प्रपौण्डरीकं (पुण्डरिया) । चन्दनं रक्तचन्दनं । एषां
 पलिको भागो जलस्य चाढको घाह्यः । उत्तानमिति उद्गतः स्नाने
 विस्तारो यस्मात् सः । नेत्रविस्तारकारीत्यर्थः । गोपयो गोमूत्रं ।

२५ । गोमूत्राढके यष्टिमधुकपलं दत्त्वा तेन वारिणा नेत्रसेकः
 कर्त्तव्य इत्यर्थः । परिषेकाय सेचनाय । चन्दनादीनां पलं । वारिण
 आढकः पादशेषः कार्यः ।

आमलक्या रसेनैतत् समभागं तथैव च ।
 शिलामालिष्य संग्रोष्य तत्कल्कं चूर्णयेदधः ॥ २७ ॥
 स्रोतोऽञ्जनं समं दद्यात्तत्पित्ताय न मारयेत् ।
 जम्बूककुभशाखानामामलक्या वटस्य च ॥ २८ ॥
 पुष्याण्युद्धृत्य सर्वेषां यथाप्राप्तानि वा पुनः ।
 फलानि वा समाहृत्य कल्कं कृत्वा विचक्षणः ॥ २९ ॥
 भोजयेद्दृष्टतमध्वाक्तं कटुकाम्लञ्च वर्जयेत् ॥ ३० ॥

प्रचारलक्षणचिकित्सितम् ।

प्रच्छाद्यति यद्दृष्टिं मांसं पर्यन्तवर्द्धितम्^१ ।
 प्रचारकाख्यं तं विन्द्यान्नेचरोगं कफात्मकम् ॥ ३१ ॥
 क्षितौ निपात्य तुरगं ततो नेचं प्रसारयेत् ।
 कृतकर्मा भिषाग्विद्वान्^२ वडिश्रेणाक्षिवर्त्मनि ॥ ३२ ॥

२६—२८ । गैरिकं (गिरिमाटि) । शङ्खं (शंखचूर्ण) । स्रोतोऽञ्जनं
 नदीजमञ्जनं । “स्रोतोऽञ्जनं नदीजञ्च वाह्नीकञ्च जयामलम्” ॥
 इति परिभाषा ॥

२८—३० । जम्बादीनां पुष्याणां फलानां वा चूर्णं मिलितं
 पत्रं । जम्बूः (जाम्) । ककुभोऽङ्गुनः ।

१ । पर्यानुवर्द्धितम् । खः ।

२ । विद्यात्चरितेनाक्षिवर्त्मना । गः ।

ततस्तीक्ष्णान् शस्त्रेण छिन्द्यात्प्रावरकं बुधः ।
 तारकस्य यथा पीडा जायेत न मनागपि ॥ ३३ ॥
 शुद्धं तत् पूरयेन्नेत्रं मधुना सैन्धवेन वा ।
 प्रक्षाल्य चोत्थाप्य ततः शंखजां वेधयेच्छिराम् ॥ ३४ ॥
 कुष्ठेन वचया चव्या तथा चिकटुकेन च ।
 प्रतिपानं प्रदातव्यं सुरया लवणैः सह ॥ ३५ ॥
 निर्व्वीतं विहितं स्थानं ग्राप्ते दुर्व्वी च पूजिता ।
 गुरु भक्ष्यं न दातव्यं मधुरञ्च विशेषतः ॥ ३६ ॥

काचलक्षणाचिकित्सा ।

श्लेष्माभिष्यन्दिनेऽश्वस्य शूनं साश्रु विलोचनम् ।
 काचः संजायतेऽश्वस्य पाण्डुता चापि चक्षुषः^१ ॥ ३७ ॥
 पिप्पलीञ्चैव लोभ्रञ्च तथा कटुकरोहिणीम् ।
 चिफलां पिचुमर्दञ्च गवां मूत्रेण साधयेत् ॥ ३८ ॥
 तेन पादावशेषेण क्षौद्रयुक्तेन बुद्धिमान् ।
 गालितेन सुखोष्णेन सेचयेद्वाजिलोचनम् ॥ ३९ ॥

१ ३५ । अत्र कुष्ठादीनां चूर्णं मिलितं पलं । सुरायाः प्रक्षः ।
 सैन्धवश्च च पलम् । एकत्र प्रतिपानं देयम् ॥

३६ । गुरुभक्ष्यमिति गुरुपाकं भोज्यद्रव्यम् ॥

३८—३९ । पिप्पल्यादीनां पलं गोजलाहके पक्ता पादशेषः
 कार्यः । पिचुमर्दो निम्बः ।

१ । वातचक्षुषा । गः ।

कटुतैलं कषायेण पाचितं चाम्बुनैव तु ।
 विडङ्गकल्कसंयुक्तं नस्यार्थं च प्रकीर्तितम् ॥ ४० ॥
 गैरिकं शृङ्गवेरञ्च अञ्जनं वृहतीफलम् ।
 मरिचं पिप्पलीचैव विडङ्गं सैन्धवन्तथा ॥ ४१ ॥
 शतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 संस्थाप्य भाजने ताम्ब्रे गवां मूत्रेण भावयेत् ॥ ४२ ॥
 बहुशो भावयित्वा तु पुनः स्रक्ष्णं प्रपेषयेत् ।
 चूर्णाञ्जनमिदं श्रेष्ठं नेचरोगे कफात्मके ॥ ४३ ॥

रक्तजाद्विरोगसङ्घट्टानि ।

रक्ताभिष्यन्दिनोऽश्वस्य नेचं भवति लोहितम् ।
 सर्व्वं चिभागमञ्चं वा श्रावरुग्दाहपीडितम् ॥ ४४ ॥
 रक्तसावोऽथवा यस्य वाजिनो^१ लोचनाद्भवेत् ।
 रक्तसावाभिधानन्तु नेचरोगं समादिशेत् ॥ ४५ ॥

४० । कषायेणेति पूर्व्वोक्तपिप्पल्यादिकषायेण । अत्र विडङ्ग-
 कल्कस्य छेदपादिको देयः ।

४१ । अञ्जनं सौरीराञ्जनं रसाञ्जनं वा ।

४४ । श्रावरुग्दाहपीडितमिति न साधुः ॥

१ । अथ वाहस्य भाजिनः । गः ।

अभिघातोद्भवोऽश्वस्य^१ नेत्ररोगः प्रकीर्तितः ।

शिरःशस्त्राभिघातश्च^२ रक्तसन्धिश्च घण्डकः ॥ ४६ ॥

तच्चिकित्सा ।

चिकित्साञ्चैव वक्ष्यामि यथादृष्टां^३ समासतः ।

येन शाम्यन्ति वाहानां रक्तजाश्चक्षुषो रुजः^४ ॥ ४७ ॥

ऐन्द्रीं तालीशपचञ्च मञ्जिष्ठां मधुकं निशाम् ।

कालानुसारिवां मूर्ब्वां वारिणा सह साधयेत् ॥ ४८ ॥

तेन शीतेन सिद्धेन^५ नेत्रमाञ्छ्योतयेद् भिषक् ।

वर्त्यञ्जनमिदं कुर्याद् यथादृष्टमतन्द्रितः^६ ॥ ४९ ॥

विभीतकफलं लोभ्रं काश्मर्याश्च फलं तथा ।

मधुकं शर्कराचैव गैरिकं^७ सरसाञ्जनम् ॥ ५० ॥

४८ । ऐन्द्री (राखालशग्रामूल) । कालानुसारिवा (शिउलि-
कोप) वा (तगरपादुका) ।

४९ । आञ्छ्योतयेत् आसेचयेत् ।

५० । काश्मरी (गाम्भारी) ।

१ । अभिघातो भवेद् यस्य नेत्ररोगः प्रवर्तते । गः ।

२ । शिरोरोगाभिघातश्च रक्तं अवति चक्षुषः ॥ खः ।

३ । यथादृष्टं । खः ।

४ । गदाः । गः ।

५ । तेन शीतेन सिद्धेन । खः ।

६ । वर्त्यञ्जनं ततः कुर्यादयदुद्दिष्टमिदं वक्षेः । खः ।

७ । तथाचैव रसाञ्जनम् । खः ।

एतानि समभागानि श्लौट्रेण सह योजयेत् ।
 हन्याद्वाहञ्च रक्तञ्च वर्तिरेषा जलान्विता ॥ ५१ ॥
 मञ्जिष्ठां हरितालञ्च लोभ्रं वालकमेव च ।
 रेणुकञ्च तथा कुष्ठमूशीरञ्च मनःशिलाम् ॥ ५२ ॥
 पेषयित्वादकेनैव^१ छायायां परिशोषयेत् ।
 जलघृष्टेयमश्वस्य वर्तिर्नैव^२रुजापहा ॥ ५३ ॥

पटललक्षणम् ।

अधस्तादुपरिष्ठाद्वा पटलं यस्य जायते ।
 रुणद्धि नयने सद्यः तथा नैव^३ क्रमेण च ॥ ५४ ॥
 हरितं नीलकं पित्ताद् वाताद्वा^४ लोहितं भवेत् ।
 ईषत्पीतं घनं शुक्लं^५ पटलं श्लेष्मसम्भवम् ॥ ५५ ॥
 सङ्कीर्णवर्णं विज्ञेयं सन्निपातसमुद्भवम् ।
 असार्धं तं विजानीयात् कृच्छ्रसार्धमथापि वा ॥ ५६ ॥

५४ । पटलं नेत्ररोगविशेषः । स च चतुर्विधो दृष्टेरावरकच्छ-
 दिरूपः । तेषु प्रथमं वाह्यं पटलं रघरक्ताश्रयं । द्वितीयं मांसाश्रयं ।
 तृतीयं मेदःश्रितं चतुर्थञ्च कालकास्त्रिश्रितम् । तदुक्तं सुश्रुते ।
 “तेजोजलाश्रितं वाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितं । मेदस्त्रुतीयं पटल-
 माश्रितं त्वस्त्रि चापरम्” इति ॥

५६ । सङ्कीर्णवर्णं हरितादिमिश्रवर्णमित्यर्थः ।

१ । पेषयेत्तदके चैव । गः ।	३ । वाताह्लोहितकं भवेत् । गः ।
२ । श्वैव । खः ।	४ । शुक्लं । खः ।

दृष्णाञ्च रक्तजं विद्यात् पटलं शास्त्रकोविदः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यथायोगं चिकित्सितम् ॥ ५७ ॥

तच्चिकित्सा ।

पटलेषु च सर्वेषु शिरावेधः प्रशस्यते ।

अश्रुपाते प्रपाणे च ललाटे चैव शंखयोः ॥ ५८ ॥

श्लेष्मजस्य हितं दृष्टमञ्जनं मधुसैन्धवम् ।

पटलस्य गवां मूत्रं क्षौद्रयुक्तञ्च सैन्धवम् ॥ ५९ ॥

तुत्युकां सैन्धवं चैव हरितालं मनःशिलाम् ।

गवां मूत्रेण संपिष्य मरिचञ्च विचक्षणः ॥ ६० ॥

अञ्जयेत् कफजां प्राज्ञो मधुना पटलं भिषक् ।

पटले मांसकीले च चूर्णमेतत् प्रदापयेत् ॥ ६१ ॥

एष एव प्रदातव्यो वातिके घृतसंयुतः ।

पैत्तिके रक्तजे चैव अत ऊर्ध्वं क्रियां शृणु ॥ ६२ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं शंखं मुक्ता प्रवालकम् ।

एतानि समभागानि जले पिष्ट्वा विचक्षणः ॥ ६३ ॥

६२ । एष योगः इत्यर्थः ।

६३ । शंखादीनां भस्म ग्राह्यम् ।

१ । गोदन्तं । खः ।

२ । अक्षयेचैव तदूर्ध्वं । गः ।

वर्त्ति कृत्वा ततश्चैव शोधयेत्तां विनातपम् ।
 ततस्तां सलिलैः पिष्ट्वा अञ्जयेत् पटलं भिषक् ॥ ६४ ॥
 चिफलां सद्यताञ्चैव रक्तपित्तसमुद्भवे ।
 पटले पाययेदश्वं विकाले चैव बुद्धिमान् ॥ ६५ ॥
 वर्त्मजं मांसकीलञ्च पिडकञ्चैव शस्त्रकैः १ ।
 उत्कृत्य २ लोभ्रचूर्णेन अञ्जयेत् सैन्यवेन च ॥ ६६ ॥

सुझजालचिकित्सा ।

एकेन सुझमाख्यातं ३ बहुभिर्मुञ्जजालकम् ४ ।
 कृमिभिः पटलान्तःस्थैर्विन्द्या ५ नेचरुजाद्वयम् ॥ ६७ ॥
 प्रथमं तैलवर्णाभं द्वितीयं स्फटिकप्रभम् ।
 रक्ताभञ्च तृतीयञ्च चतुर्थं तैलमुच्यते ॥ ६८ ॥
 प्रथमं पटलं साध्यं द्वितीयञ्च तथा भवेत् ।
 तृतीयं कञ्चसाध्यं स्याच्चतुर्थं नैव सिध्यति ॥ ६९ ॥

६५ । अत्र चिफलायाः पलं घृतस्य च तथा एकत्र पायये-
 दित्यर्थः ।

१ । दिशात्वे । खः ।

२ । दापयेत् । ग० ।

३ । शास्त्रतः । खः ।

४ । प्रोक्षयेत् । खः ।

५ । सुझिकाख्या तु । खः ।

६ । सुझजालकम् । खः ।

७ । विद्यात् । गः ।

तच्चिकित्सा ।

पातयित्वा हयं भूमौ कृत्वा चैव सुयन्त्रितम् ।
 वर्त्मनी वेधयेत् सूच्या सूचे नेत्रं प्रसारयेत् ॥ ७० ॥
 कर्पटेनाश्रुवेगन्तु शुष्केनैवापकर्षयेत् ।
 स्थापयेद्वाजिनं तन्तु प्रत्यादित्यं विचक्षणः ॥ ७१ ॥
 शस्त्रं सूत्रेण संवेद्य तीक्ष्णमाचन्तु कारयेत् ।
 कृष्णशुक्लान्तरं धरो वेधयेद्वाजिलोचने ॥ ७२ ॥
 अङ्गुष्ठेन ततो नेत्रं पीडयित्वा समाहितः ।
 मुञ्जकं कर्षयित्वा तु जले क्षिप्रं प्रकाशयेत् ॥ ७३ ॥
 मुञ्जमुहृत्य नेत्रन्तु गोमूत्रेणाऽवसेचयेत् ।
 क्षौद्राज्यं पूरितं कृत्वा स्रग्धवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥ ७४ ॥
 वहिःप्रलेपं कुर्वीत पञ्चवल्कलकेन तु ।
 कल्केन घृतयुक्तेन त्यक्त्वात्पटुं विमोक्षयेत् ॥ ७५ ॥

७१ । कर्पटेन लङ्गकेन । प्रत्यादित्यमादित्याभिमुखम् ।

७२ । शस्त्रं उत्पलपत्रं व्रीहिपत्रं वा सूत्रेण संवेद्य तीक्ष्णमात्रं
 धारामात्रावशिष्टं कारयेदित्यर्थः ॥

७३ । मुञ्जनिष्काशमानन्तरं औषधमाह क्षौद्रेत्यादि ।

१ । ततः । गः ।

४ । विशेषयेत् । खः ।

२ । त्रिष्यमात्रम् । गः ।

५ । त्यक्त्वात्पटुं विमोक्षयेत् । खः ।

३ । कृष्णशुक्लान्तरे चैव । गः ।

मुञ्जकोक्तविधिः सर्व्वी मुञ्जजाले विशस्यते ।
 रुद्रब्रणे ततः कुर्यात्पूर्व्वीक्तां पटलक्रियाम् ॥ ७६ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं तथा लोहितचन्दनम् ।
 रभिः कल्कीकृतैस्तैलं पाचिनं त्रिफलाम्भसा ॥ ७७ ॥
 नस्यं देयमशुद्धे तु तथा चैवोपतर्पणम् ।
 पिप्पली सैन्धवं शुण्ठी गैरिकं वरुणत्वचः ॥ ७८ ॥
 गवोद्भ्रदशना श्वैव फेनश्रौदधिकस्तथा ।
 श्रौद्रपिष्टैः समैरेभिरञ्जनं मुञ्जनाशनम् ॥ ७९ ॥

वर्त्मकुन्दचिकित्सा ।

विभीतकास्थि सारेण^१ मधुयुक्तेन चाञ्जनम् ।
 चक्षुषो यस्य वाहस्य पूयसावो विजायते^२ ॥ ८० ॥
 वर्त्मकुन्देति^३ यस्य स्यात्तस्य कुर्यात् क्रियामिमाम् ।

७७ । तैलस्य प्रस्यः । प्रपौण्डरीकादीनां कल्कः पलचतुष्टयमितः
 त्रिफलाकायेन पाच्यः ॥ प्रपौण्डरीकं पुण्डरियेति लोके प्रसिद्धम् ।
 ७८—७९ । फेनेत्यादि । श्रौदधिकः फेन इति उदधिसम्बन्धीयः
 फेनः (समुद्रफेना) ।

८० । वर्त्मकुन्दे आदौ शंखादिशिरावेधः, ततो नेत्रधावनं ।
 अथ प्रलेपस्य प्रयोक्तव्यः ।

१ । विभीतकास्थिरेशुभ्यां । खः ।

२ । वर्त्मकोऽपि । खः ।

३ । ततोभवेत् । गः ।

चैवाश्रुपाते च ललाटे वेधयेच्छिराम् ॥ ८१ ॥

लाथाः कषायेण लोभ्रयुक्तेन सेवितम् ।

येत् सततं वैद्यः प्रलेपञ्चैव कारयेत् ॥ ८२ ॥

चवक्कलकक्केन शौद्रयुक्तेन बुद्धिमान् ॥ ८३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे नेत्ररोगे
प्रोऽध्यायः ।

अथ एकचिंशोऽध्यायः ।

वातिकशिरोरोगचिकित्सा ।

वातात्पित्तात् कफाच्चैव सन्निपाताच्च लोहितात् ।

अभिघाताच्च निर्दिष्टः शिरोरोगस्य सम्भवः ॥ १ ॥

अधोमुखस्य दीनस्य^१ मन्दाहारस्य वाजिनः ।

सततं प्रोथमानस्य हृष्टरोमस्य^२ बुद्धिमान् ॥ २ ॥

८२ । त्रिफलायाः पलदशकं । वारि चतुराङ्कमितं पाद-
विष्टं कार्यम् । लोभ्रपूर्णस्य पलम् ॥

१ । लोहितात् शोषितात् । वातादिषट्कारणमश्वत्वात् षड्-
विधः शिरोरोगः । तल्लक्षणादिकं क्रमेणोच्यते ।

१ । वाहस्य । गः ।

२ । दृष्टस्नानस्यं । गः ।

स्पन्दमानेन शिरसा जानीयाद्वातसम्भवम् ।
 स्पन्दमानं शिरस्तत्र हस्तस्पर्शेन^१ लक्षयेत् ॥ ३ ॥
 शंखतालुकयोश्चैव शिरामन्यागतां तथा ।
 वेधयित्वा ततः कुर्यात् पात्रे तैलावसेचनम् ॥ ४ ॥
 अतिविषया पिप्पल्या वचया लवणेन च ।
 सुरसायाश्च^२ पचेण प्रतिपानं सुरान्वितम् ॥ ५ ॥
 हितं तस्मै प्रदातव्यं भोजनञ्च रसोदकम् ।
 तिलतैलेन संयुक्तं स्वल्पं चिकटुकान्वितम्^३ ॥ ६ ॥

पैत्तिकशिरोरोगचिकित्सा ।

आसस्तृष्णा तथा स्वेदः शूनभावोऽपि^४ वर्त्मनाः ।
 अत्युष्णता गुरुत्वञ्च शिरसो यस्य जायते ॥ ७ ॥
 अधोमुखस्य वाहस्य निद्रालस्यं तथा नृणाम् ।
 पित्तोद्भवं शिरोरोगं जानीयान् मतिमान् भिषक् ॥ ८ ॥

४ । तैलावसेचनं वातरोगोक्ततैलसेकं कुर्यादित्यर्थः ॥

५ । सुरसा श्वेता चिट्टत् । तस्याः पचेण । अतिविषादीनां चूर्णं
 पचनमितम् ।

६ । तिलतैलस्य कुडवचयं । चिकटुकस्य च षट्त्तोलकं देयम् ।

७ । शूनभावः स्त्रीतिः ।

८ । अधोमुखत्वं पित्तजन्यस्य विशेषलक्षणं शिरोगुरुत्वात् ॥

१ । सम्पर्क हस्तस्पर्शं न लक्षयेत् । खः ।

२ । सुरसस्य च । गः ।

३ । कटुकसंस्कृतम् । खः ।

४ । शूनताचापि । खः ।

दिकं शिरावेधं पूर्वोक्तञ्चैव कारयेत् ।

राऽभ्यङ्गो हितस्तस्मै शतधौतेन सर्पिषा ॥ ९ ॥

पण्डरीकं मधुकं चन्दनाशीरपद्मकैः ।

भिः कल्कीकृतैस्तस्य शस्तं मूर्ध्नि प्रलेपनम् ॥ १० ॥

शिरिण साधितं सर्पिर्मधुकोशीरपद्मकैः ।

भिः कल्कीकृतैर्देयं तस्य नासावसेचनम् ॥ ११ ॥

क्तमुद्गान् घृतान् भक्तान् भोजनं तस्य दापयेत् ।

नासे दूर्वाज्जुनो वापि तथा शालेश्च पल्लवान् ॥ १२ ॥

श्लैष्मिकशिरोरोगचिकित्सा ।

मुखेन नासयोर्वापि यः श्लेष्माणं प्रमुञ्चति ।

दीनाऽतीव गुरुशिरा मेदसा श्रूनतालुकः ॥ १३ ॥

९ । शंखादिकमित्यत्र आदिपदेन तालुमन्यागते शिरे ज्ञेये ।
वेधस्योत्पत्तपत्रग्रीहिमुखयोरन्यतरेण शस्त्रेण कार्यः । शतधौतं घृतं
प्रसिद्धम् ।

१० । अत्र प्रपौण्डरीकादीनां समभागं पलं वारिणा पिष्ट्वा
शिरसि लेपो देयः ।

११ । घृतस्य प्रस्यः । मधुकादीनां कल्कः कुडुवमितः । चीरश्च
श्लेष्माचतुर्गुणं याद्गम् ।

१ । शिरोरोगे ततस्तस्मै । गः ।

२ । नासया चैव । गः ।

तस्य विद्यात् कफोत्थन्तु शिरोरोगं विचक्षणः ।
 तालुकं वेधयेत्तस्य शिरां शंखादिकान्तथा ॥ १४ ॥
 विडङ्गं कटुचूर्णञ्च तिलवात्ताकुमेव च ।
 पिष्ट्वा क्षीरेण छागेन नस्यं तेनैव दापयेत् ॥ १५ ॥
 नागरं शतपुष्यञ्च तगरञ्च हरेणुकम् ।
 कल्कं कृत्वा गवां मूत्रे पचेत्तैलं विचक्षणः ॥ १६ ॥
 तेन नस्यं प्रदातव्यं निम्बमुद्गस्यं भोजनम् ।
 सुखोष्णं तस्य कर्त्तव्यं क्षौद्रं चिकटुकान्वितम् ॥ १७ ॥

सन्निपातिकशिरोरोगचिकित्सा ।

सङ्कीर्णलक्षणं विद्यात् सन्निपातसमुद्भवम् ।
 असार्थं तं विजानीयात् कृच्छ्रसाध्यमथापिवा ॥ १८ ॥

१५ । कटुचूर्णं चिकटुचूर्णं । एषां मिलितं कर्षद्वयं नस्यार्थं
 देयम् ।

१६ । नागरं शृण्ठी । शतपुष्यं (शुल्का) । तगरं (तगर-
 पादुका) । हरेणुकं (रेणुक) । एषां कल्केन कुडवमितेन । गोमूत्रेण
 खेदवस्तुर्गुणेन तैलप्रस्यं पाचयेत् । तस्य कुडवाङ्कं नस्यार्थं दाह्यम् ।

१८-१९ । सङ्कीर्णलक्षणं वातादिसाधारणलक्षणं । पूर्वोक्तं
 शिरावेधमिति तालुमन्यादिशिरावेधमित्यर्थः ।

१ । मध्वा । गः । तस्य मेघं प्रदापयेत् । गः ।

२ । निम्बमुद्गैश्च । गः ।

शिरावेधं प्रकुर्वीत पूर्वोक्तं तच्च पण्डितः ।
 प्रतिपानञ्च दातव्यं सुरया वक्ष्यमाणकम् ॥ १९ ॥
 सुरदारु हरिद्रे द्वे पिप्पली शृङ्गवेरकम् ।
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पचाणि सुरसस्य च ॥ २० ॥
 श्रीवासकं सर्जरसं त्वचं कुष्ठं हरेणुकम् ।
 घृतेन योजयित्वा तु नासाधूमं प्रदापयेत् ॥ २१ ॥
 भोजनं^१ तिक्तमुद्गैश्च पूर्वोक्तैर्मधुसर्पिषा ।
 असाध्योऽयं^२ प्रवक्तव्यो विधिरश्वहितैषिणा ॥ २२ ॥

रक्ताभिघातशिरोरोगचिकित्सा ।

कटुकैर्लवणैरम्बुस्सैरत्यन्तसेवितैः ।
 रक्तं कुपितमश्वस्य शिरोरोगाय जायते ॥ २३ ॥
 शूननासाक्षिकूटस्तु रक्तनेचः सुदुर्मनाः ।
 कदाचिद्दृश्यते तस्य रक्तं नेचाद्विनिर्गतम् ॥ २४ ॥
 रक्तजं तस्य जानीयात् शिरोरोगं विचक्षणः ।
 अभिघातसमुत्पत्त्यस्य लक्षणं प्रवदाम्यहम् ॥ २५ ॥
 काष्ठुषोष्टप्रहारैस्तु शिरो यस्याभिहन्यते ।

२० । प्रतिपाने सुराप्रत्यः । सुरदारुदिसुरधान्तानां मिश्रितं
 पक्षं कल्पीकृतं सुरायां देयम् ॥

१ । योजयेत्तिक्तमुद्गांश्च पूर्वोक्तान् । खः ।

२ । असाध्योऽपि प्रकर्तव्यो बुद्धिसन्देशबुद्धिमान् । गः ।

३ । विचक्षीयः । गः ।

स्तब्धकर्णौ गुरुशिरा भवेद्वाजी सुदुर्मनाः ॥ २६ ॥
 पित्तजे या क्रिया प्रोक्ता शिरावेधादिका मया ।
 रक्तजे सा प्रयोक्तव्या तथा चैवाभिघातजे ॥ २७ ॥
 प्रोथतेऽन्तःशिरो यस्य यस्य नासासमुद्भवाः ।
 दृश्यन्ते ह्रमयश्चापि ह्रमिजं तस्य निर्दिशेत् ॥ २८ ॥
 चिकटुश्च विडङ्गश्च वार्त्ताकीनां फलानि च ।
 सुरया मर्हयित्वा तु नस्यं तैलेन दापयेत् ॥ २९ ॥
 फलानि दृष्टतीनाञ्च तित्तवार्त्ताकुमेव च ।
 पिष्ट्वाच ह्यागक्षीरेण नस्यं तेनैव दापयेत् ॥ ३० ॥
 नागरं शतपुष्पञ्च तगरञ्च हरेणुकम् ।
 कृत्वा कृत्वा गवां मूत्रे तैलं तेनैव पाचयेत् ॥ ३१ ॥

२८ । ह्रमिजशिरोरोगमाह प्रोथत इति । यस्मान्तःशिरः
 प्रोथते ह्रमिपूर्णं भवतीत्यर्थः । प्रोथ च न पर्यापणे । पर्यापणं
 परिपूर्णता ।

२९ । ह्रमिजशिरोरोगचिकित्सा माह षड्भिः श्लोकैः चिकटि-
 त्यादिभिः । चिकट्टादीनां मिलितः कर्षः सुरतैलयोश्च कुड्वाङ्गम् ।

३० । दृष्टतीतित्तवार्त्ताकुफलं कर्षमितं ह्यागदुग्धेन पिष्ट्वा कुड-
 वाङ्गेन ह्यागदुग्धेन नस्यं देयम् ।

३१ । नागरादीनां कुड्वः । तैलस्य च प्रस्थः तैलचतुर्गुणे
 गोमूत्रे मृदुपाकेन साध्यः । नस्यपरिमाणं कुड्वाङ्गं पादम् ॥ भोज-
 नस्य सुखोष्णविडङ्गपृतयुक्तं भाष्यम् ॥

तेन नस्यं प्रदातव्यं तिक्तमुद्गैश्च भोजनम् ।
 सुखोष्णं तस्य कर्तव्यं विडङ्गं घृतयोजितम् ॥ ३२ ॥
 विडङ्गं लसुनं खोभ्रं दृहतीनां फलानि च ।
 कल्कीक्षत्य गवां मूत्रैस्तैलं तेनैव पाचयेत् ॥ ३३ ॥
 नस्यं दद्यात् सुखोष्णो न तेन तैलेन बुद्धिमान् ।
 भोजयेत्तिक्तमुद्गैश्च विडङ्गघृतयोजितैः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे शिरोरोग-
 एकचिंशोऽध्यायः ।

अथ द्वाचिंशोऽध्यायः ।

सङ्कितविवरणम् ।

सङ्कितं द्विविधं प्रोक्तं मुनिभिः शास्त्रशास्त्रिभिः ।
 एकं वातादिभिर्दोषैर्द्वितीयञ्चाभिघातजम् ॥ १ ॥

३३ । तैलस्य प्रथमं विडङ्गादीनां सुडुवमितकल्केन सह खो-
 भ्रतुङ्गैरेण गोमूत्रेण पाचयेत् ।

१ । शिरो विपाचयेत् । गः ।

२ । तैलतैलेन । खः ।

चिकित्साञ्चैव^१ वक्ष्यामि संक्षेपेण यथाक्रमम् ।
 पारम्पर्येण शास्त्राणां यथा दृष्टं तपोधनैः ॥ २ ॥
 उरसा वाहुना^२ चाश्वो जानुजंघान्निकेण च ।
 कूर्चेन च खुराग्रेण मण्डूक्या चापि लङ्गति^३ ॥ ३ ॥

चिकित्सा ॥

अभिधानं किना वाजी^४ यदा दोषेण लङ्गति^५ ।
 उपवासैस्तु संशोध्य घृतं वै सुरयान्वितम् ॥ ४ ॥

१ । लङ्गितं लङ्गितनामकपादरोगः । (लेङ्ङा) इति प्रसिद्धः ।
 पुस्तकद्वये लङ्गितं लङ्गितमिति च यो दृश्यते पाठः स उभयविध एव
 साधुः । सगर खञ्जे इति लङ्गि-धातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नं लङ्गितम् ।
 लङ्गितमिति च रिङ्गधातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

४ । दोषेण वातादिना । उपवासैः संशोध्य वस्त्राद्यविरोधि-
 लङ्गनेन दोषसंशोधनं कल्पेत्यर्थः । अतिलङ्गितस्य बद्धदोषस्मरणात् ।
 तदुक्तं चकदनेन । “प्राणाविरोधिना चैनं लङ्गनेनोपपादयेत् ।
 वातमूपपुरीषाणां विसर्गे वाचसाधवे ॥ हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ
 तन्द्राक्रमे गते । कृतं लङ्गनमादेशं निर्व्यथे पाक्तरात्मनि” ॥
 इत्यादि । शीतकाले सुरयान्वितं घृतं संभोज्य सुराप्रक्षेपेन हरिद्रा-

१ । चापि । अ ।

२ । वाहुना । अ ।

३ । लङ्गति । अ ।

४ । वापि । अ ।

५ । लङ्गति । अ ।

शीतकाले प्रदातव्यं प्रतिपानं प्रदापयेत् ।
 हरिद्रातिविषाखोभ्रपिप्ल्या च महौषधैः ॥ ५ ॥
 पायमाण्णावचाकुष्ठमुस्ताकटफलसैन्धवैः ।
 प्रतिपानं हितं दृष्टं सुरया सीधुनापि च ॥ ६ ॥
 तीक्ष्णशीतं समाचोक्तं कालं शास्त्रविशारदः ।
 एवं प्रतिदिनं कुर्यात् व्यहं सप्ताहमेव* च ॥ ७ ॥
 अनन्तां वेधयेद्द्वैद्यः शिरां शस्त्रेण चौरसीम् ।
 शिरास्त्रावे† छते चापि यदि नो जायते सुखम् ॥ ८ ॥
 तदा वद्विः प्रदातव्यो यथाशास्त्रं विचक्षणैः ।
 शिशपापाठमूलैश्च वल्कलैः कथितैर्जले ॥ ९ ॥
 सर्पिस्तैलसमायुक्तो गुग्गुलुलङ्गिने हितः ।

दीनां पलेन प्रतिपानं दद्यादित्यर्थः । एतत्सर्वं चिकित्सितं दोष-
 समुत् एव कङ्किते ज्ञातव्यम् ।

६ । सुरया गौद्याद्यन्यतमया, सीधुना सुराभिन्नया मदिरया वा ।

७ । शिशपा त्राकतदः, पाठा अविद्धकर्षा (त्राक्नादि) ।

एतयोर्मन्त्रानि वल्कलानि च अलाढके पक्वा पादशिशः काथो
 प्राङ्गः । मुग्गुलोश्च पलं पाण्डम् ।

१ । तदा नं प्रतिपानयेत् । खः ।

० । अविद्धो वेदयेत् । खः ।

२ । भिन्नं दद्यात् । खः ।

५ । शिरावेधे । खः ।

३ । प्रदातव्यम् । गः ।

अभिघातसमुद्भूते क्रियां वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ १० ॥

लज्जिते मुनिभिः प्रोक्तं वाजिनां हितकाम्यया ।

उरसोऽभ्यञ्जनं कार्यं शतधौतेन सर्पिषा ॥ ११ ॥

पञ्चवक्त्रकलकस्केन लेपं दद्यान्मुहुर्मुहुः ।

शवं प्रतिदिनं कुर्यात् सप्ताहश्चापि सप्तकम् ॥ १२ ॥

निश्चलस्य तुरङ्गस्य पञ्चाहं वा चतुर्गुणम् ।

भ्रामयित्वा समं वैद्यस्ततः^१ सम्यक् निरूपयेत् ॥ १३ ॥

तृतीये सप्तके पूर्णे तुरङ्गं शास्त्रकोविदः ।

अशुद्धौ पूर्वमुद्दिष्टं शिरावेधादिकक्रमम् ॥ १४ ॥

कुर्याद्दृष्टतले वाहे वह्निदाहावसानिकम्^२ ।

अभिघातलज्जिते वै न हितं क्रमणं भवेत् ॥ १५ ॥

११ । अभिघातोत्पत्तिकल्पितमाह । अभिघातेत्यादि ।

१२ । लेपं दद्यात् लज्जितावयवे इति शेषः ।

१३ । चतुर्गुणं पञ्चाहं विंशतिदिनमित्यर्थः ।

१४ । शिरावेधादिकं क्रमं शिरावेधप्रभृति अनुष्ठानं तदधा-
धोक्तमित्यर्थः ।

१५ । दृष्टतले वाहे सुयञ्जिते अश्वे इत्यर्थः । वह्निदाहावसा-
निकं वह्निदाहपर्यन्तम् ।

१ । सप्तकञ्चापि सप्तकम् । गः ।

२ । सदाशिरा । गः ।

३ । वह्निदाहावसानिकम् । खः ।

कपिकञ्जुवलावालपारिभद्रकसैन्धवैः ।
 कपिकञ्जुवाव्यालं पादशेषव्यवस्थितम् ॥ १६ ॥
 त्रिसिन्धुहरिद्राणां चूर्णं दत्वा तु बुद्धिमान् ।
 तु व्योषचूर्णेन रसवर्जन्तु दापयेत् ॥ १७ ॥
 तस्मिन् दिने भोज्यपानं दापयेत्तु मनागपि ।
 पश्चात्काये लिङ्गितेतु अनुवासस्तु केवलः ॥ १८ ॥
 सर्वाः प्राक्कायिकाश्चापि चिकित्साः परिकीर्तिताः ।
 सर्वेषु चैव लङ्गेषु अनुवासस्तु केवलः ॥ १९ ॥
 सर्वेषु चैव लङ्गेषु समीपे वेधयेत् शिराम् ।
 उरोलङ्गे चिताश्चैव क्रियाः सर्वाः प्रकीर्तिताः ॥ २० ॥
 चिकलिङ्गीति यः प्रोक्तो हरिर्वातकटिस्तु सः ।
 औषपाण्डी वैधयित्वा तु शिरास्तस्य विचक्षणः ॥ २१ ॥
 भोजनञ्च निरूहञ्च सम्यगेव प्रदापयेत् ।
 तैलैर्वातहरैर्वैद्यस्तथा चाभ्यङ्गमेव च ॥ २२ ॥

१६ । निरूहमाह कपिकञ्जुत्वादि ।

पश्चात्कायेन कमेतु । खः ।

अभिघातलङ्गे नस्यं हि हितं प्रोक्तायसम्भवम् । खः ।

उरोलङ्गादिका चैव क्रियाः शेषाः । गः ।

अपाण्डी । खः ।

विज्ञे । गः ।

क्षिपाच्च यः स्थितो भूमिं खुराग्रेण स्पृशेद्दुयदि ।
 ध्यायते निश्चलो यश्च तं हयं शुद्धमादिशेत् ॥ २३ ॥
 अग्रकायेन यो याति स शुद्धः परिकीर्तितः ।
 पश्चात्कायोत्थितश्चाग्रे दृढः प्रोक्तो मनोषिभिः ॥ २४ ॥
 निद्रायमाणो यो वाजी निम्नोरस्को भवेद् यदि ।
 अङ्गुलं द्यगुलं वापि स तु ग्राह्यो विचक्षणैः ॥ २५ ॥
 अत ऊर्ध्वं न गृह्णीयाद् वायोर्वलसमन्वितम् ।
 अथवाप्यंसकूटेन द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ॥ २६ ॥
 वेगेन गतिभिश्चैव तुल्यो भवति यो हयः ।
 स वै वातकटिर्ज्ञेयो न ग्राह्यो वलवानपि ॥ २७ ॥
 पुलिनश्चैव यो वाजी गच्छन्नुद्वहते कटिम् ।
 सोऽपि वाताभिभूतोऽश्वो न योज्यो वाजिकर्मणि ॥ २८ ॥
 उरो रक्षति वाहस्य वर्ज्या दृष्ट्वाभिकुञ्चनम् ।
 कर्णयोर्व्यस्तसंन्यस्तो वाजी वातहतः स्मृतः ॥ २९ ॥

२३ । लिङ्गिते शुद्धलक्षणमाह ।

२७ । वातकटिलक्षणमाह । न ग्राह्य इति न चालनीय इत्यर्थः ।

२९ । वातहताश्वमाह । कर्णयोर्व्यस्तसंन्यस्त इति व्यस्तसंन्यस्त-कर्ण इत्यर्थः ।

पश्चात्पादं खुराग्रेण भूमौ भ्रश्य तु गच्छति ।
 तदाकिञ्चन-वाहे वा न योज्यो वाजिकर्मणि ॥ ३० ॥
 प्रध्यायमानो यः पश्चाद्रज्जुमाहृष्य सर्व्वदा ।
 वातभुग्नकटिर्वाजी स विज्ञेयो ह्यकिञ्चनः ॥ ३१ ॥
 उत्तिष्ठत्यग्रकायेन यो लुठित्वाग्रतो^१ हयः ।
 पश्चात् पश्चिमकायेन सोऽपि वातहतः स्मृतः ॥ ३२ ॥
 वाहितं सुदृढं वाहं स्नातं पीतोदकं तथा ।
 वारितञ्च सुखासीनं ध्यायन्तञ्च निरूहयेत् ॥ ३३ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
 निरूहयेत्तुरङ्गन्तु त्रिकलिंगिकशङ्कया ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे लङ्किते
 द्वाविंशोऽध्यायः ।

---

३१ । वातभुग्नकटिमाह ।

---

१ । लुठित्वाग्रतो हयः । मः ।

पिष्ट्वा कुटजवीजन्तु यष्टीमधुसमन्वितम् ।
 घृतेनालोद्य^१ मतिमान् कुर्यादस्त्रपरिस्तुतम् ॥ ५ ॥
 पूरयेत्तेन कर्णन्तु सुखोष्णो नैव बुद्धिमान् ।
 रसेन च कपित्थस्य युक्तेन मधुसर्पिपा ॥ ६ ॥
 त्वक्पचे क्षीरदृशस्य सर्पनिर्मोकमेव च ।
 गोलोम गुग्गुलुं कुष्ठं मेघोर्णां च मनःशिलाम् ॥ ७ ॥
 घृतेन मर्हयित्वा तु धूपं कर्णं प्रदापयेत् ।
 भोजयेत्^२ पिप्पलीयुक्तान् मुद्गांश्च क्षौद्रयोजितान् ॥ ८ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे कर्णरोगे
 चयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

कासरोगनिदानलक्षणानि ।

चयो वातादिभिर्दोषैः सन्निपातेन चापरः ।
 क्षतश्चयसमुत्थौ दावेवं कासस्तु षड्विधः ॥ १ ॥

५-६ । कुटजवीजस्य इन्द्रयवस्य यष्टीमधुस्य कर्षः घृतस्य च
 पलं एकत्र समालोद्य कवोष्णं कर्णं पूरयेत् ॥

१ । आलोद्यमानन्तु । गः ।

२ । भोजने पिप्पलीयुक्तमुद्गाः क्षौद्रेण योजिताः । खः ।

रूक्षा यस्य भवेत् कासः श्लेष्मसाव'विवजितः ।
 क्षीणस्य' वर्द्धते चापि वातिकं तस्य निर्दिशेत् ॥ २ ॥
 दाहस्वेदयुतः कासो नीलपीतकफान्वितः ।
 विच्छिन्नश्च' तुरङ्गानां विज्ञेयः पित्तसम्भवः ॥ ३ ॥
 अधिकं कासते यस्तु हृष्टरोमाः सुदुर्मनाः ।
 गुरुगात्रशिरा वाजी मन्दग्रासविचेष्टितः ॥ ४ ॥
 दधिकुन्देन्दुसंकाशं' श्लेष्माणं यो विमुञ्चति ।
 ग्रासाभावे सुखी यश्च' तस्य विद्यात् कफात्मकम् ॥ ५ ॥
 सर्व्वेपां लक्षणैर्युक्तं जानीयात् सान्निपातिकम् ।
 कषायेण च रक्तेन श्लेष्मा' क्षतजसम्भवः ॥ ६ ॥

२ । रुचः शुष्क इत्यर्थः ।

४ । गुरुगात्रशिरा इति गात्रस्य शिरसश्च गुरुत्वान् । मन्द-
 ग्रासविचेष्टित इति ग्रासे श्लेष्मादिभक्षणे विचेष्टिते शरीरचेष्टायां च
 मन्दता शैथिल्यं तदानित्यर्थः ।

५ । दधिकुन्देन्दुसंकाशं तदत् शुभमित्यर्थः । ग्रासाभावे
 सुखीति ग्रासस्य कवलग्रहणस्य अभावे सुखी भोजनग्रहणे अनि-
 श्चुरित्यर्थः ।

६ । कषायेण कषायवर्णेन रक्तेन च युक्त इति शेषः ।

१ । कास । गः ।

४ । कुन्देन्दुदधिसङ्काशम् । खः ।

२ । क्षीरेण वर्द्धते वापि । गः ।

५ । सुखासीनः । गः ।

३ । पिच्छिलश्च । खः ।

६ । श्लेष्मणा क्षतजो भवेत् । गः ।

प्रसारयति यो गात्रं^१ ग्रीवाञ्चापि विशेषतः ।

कासमानो हयो दीर्घं^२ भिन्नरोमा^३तिदुर्बलः ॥ ७ ॥

दुर्गन्धिपूयसङ्काशं यश्चैव कफमुद्गिरेत् ।

तस्य^४ विद्याद्बुधः कासं हयस्य क्षतसम्भवम् ॥ ८ ॥

वातकासचिकित्सा ।

वातकासाभिभूतस्य^५ पानं दद्याद्विचक्षणः ।

पञ्चमूलकपायेण कृत्वा मांसरसं बुधः ॥ ९ ॥

गोक्षीरं शर्करायुक्तं पिप्पलीनागरान्वितम् ।

तिलतैलेन संयोज्य भोजयेत्सवखान्वितम् ॥ १० ॥

दुरालभां कण्टकारीं वृद्धतीं कटुरोहिणीम् ।

पिष्ट्वा वार्त्ताकुयूषेण तैलसिद्धेन पण्डितः ॥ ११ ॥

८ । पञ्चमूलस्य मिलितं पलं वारिण आढकः । पादावशिष्टः काथो दान्नः ।

९ । अत्र दुग्धस्य प्रस्थः, शर्करा कुडवमिता, पिप्पलीशुण्ठयो-
र्मिलितं पादोनं पलं, तैलस्य च प्रस्थाद्धम् ।

११ । दुरालभादीनां पलं । वार्त्ताकूनां शुष्कानां पलं, पाकार्थं शरि आढकमितं अर्द्धावशिष्टं कार्यम् । सन्तलनार्थं तैलस्य च कुडवचयम् ॥

१ । गात्राणि । गः ।

४ । तन्तु विद्याद्बुधः कासं वाहस्य । गः ।

२ । दीनः । गः ।

५ । वातकासाभियोज्यस्तु । गः ।

३ । वीक्ष्यरोमा । खः ।

६ । पिप्पलीधूमजं ततः । गः ।

वंशरोचनया युक्तं चूर्णं गोधूमजं ततः ।
 तेन कल्केन संनीय क्षीरेण विधिवत्पचेत् ॥ १२ ॥
 ततो गुडेन संयोज्य भोजयेत् सर्पिषा सह ।
 घृतेन मधुना युक्तं पायसञ्च प्रदापयेत् ॥ १३ ॥
 वार्त्ताकानां फलैः काथः^१ शुष्ठीमागधिकान्वितः ।
 मूर्च्छितस्तिस्लतैलेन पाने दत्तः सुखावहः ॥ १४ ॥
 मूलकस्य रसञ्चैव^२ वार्त्ताककाथवद्भिषक् ।
 वार्तिके दापयेत्पानं कासे तैलेन मिश्रितम् ॥ १५ ॥
 कुलत्पदभंमूलन्तु घृतगोमेदसा युतम् ।
 धूपोऽनेन^३ प्रदातव्यो नासिकाविवरेण तु ॥ १६ ॥

१२-१३ । तेन कल्केन दुरालभादिकल्केन पलमितेनेत्यर्थः ।
 वंशलोचनागोधूमचूर्णं मिलितं पलं । क्षीरस्याढको गुडस्य पलाष्टकं
 घृतस्य च पलचतुष्टयम् । एतानि एकत्र पक्त्वा भोजयेत् । घृतेन
 पलचतुष्टयेन मधुना कुडवमितेनेत्यर्थः ।

१४ । अत्र काथादिद्रव्यमानं पूर्ववत् ज्ञेयम् ।

१५ । मूलकरसस्य प्रस्यार्द्धं वार्त्ताककाथस्य च प्रस्यद्वयं एकत्र
 तैलस्य प्रस्यार्द्धेन सह पाययेत् ।

१६ । कुलत्पदभंमूलं मिलित्वा घटतोसकं घृतगोमेदसोश्च कर्षो
 धूपमात्रा ।

१ । काथं समं मागधिकान्वितम् । गः । ३ । धूपस्तेन । गः ।

२ । रसे चैव वार्त्ताकं काथयेद्भिषक् । गः ।

पित्तकासचिकित्सा ।

गृहीत्वा गोमयसं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 मधुना सर्पिषा चैव लेहं^१ कासे सपैत्तिके ॥ १७ ॥
 पायसं यवचूर्णेन छागक्षीरेण साधितम् ।
 धात्रीमागधिकाचूर्णं भोजयेन्मधुसर्पिषा ॥ १८ ॥
 पिप्पलीमधुकाभ्यान्तु वलारोचनया युतम्^२ ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं छागक्षीरं सशर्करम् ॥ १९ ॥
 शतत्यानं प्रदातव्यं वातकासप्रशान्तये ।
 पटोलपत्रनिःक्वाथे^३ सुखिन्नान्^४ भोजयेत्ततः ॥ २० ॥
 मुद्गान् मागधिकायुक्तान् मधुयुक्तेन सर्पिषा ।
 चूर्णामामलकानान्तु वंशरोचनया युतम् ॥ २१ ॥

२१ । चित्रकादीनां चूर्णं समभागं पादोनपलमितं मधुना कुडव-
मितेन मिश्रयित्वा लेहयेत् ।

- १ । लेहनीयस्तु पैत्तिके । गः ।
 २ । पिप्पलीमधुकाभ्यान्तु क्षीरं छागं सशर्करम् । क्षीरं पाने प्रदातव्यं
 वातकासप्रशान्तये । खः ।
 ३ । पञ्चतिक्तकनिःक्वाथे । खः ।
 ४ । खिन्नान्नम् । खः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं सर्पिषा सह साधयेत् ।

तं^१ लेहं दापयेद्वाहे पिण्डं वा भोजयेत्ततः^२ ॥ २२ ॥

फलचूर्णञ्च^३ काशमर्थ्या एवं दद्याद्विचक्षणः ।

लोभ्रचन्दनयथ्या ह्वपद्मकैर्घृतयोजितैः ।

धूपो नासाग्रतः^४ कार्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ २३ ॥

श्लेष्मकासचिकित्सा ।

चिचकं चिफलाचूर्णं मुस्तकं कटुकत्रयम् ।

मधुना दापयेत्लेहं श्लेष्मकासार्हिते ह्ये ॥ २४ ॥

पञ्चतिक्तमुसंसिद्धं तिक्तमुद्गञ्च भोजयेत् ।

मधुना तिलतैलेन युक्तास्त्रिकटुकेन च ॥ २५ ॥

गवां मूत्रेण सुखिन्नास्तिलतैलेन मर्दिताः ।

व्योषचूर्णसमायुक्ताः कुलत्या भोजने हिताः^५ ॥ २६ ॥

२२ । निम्बामृततृषपटोलनिदिग्धकानां पलं तिक्तमुद्गस्य च प्रश्नत्रयं ४ जलाढके पक्त्वा मधुकुडवेन तैलकुडवत्रयेण चिकटुकचूर्ण-पलेन च एकत्र भोजयेत् । एषा मात्रा उत्तमे श्रेया ।

२३ । एवं कुलत्यभोजनेऽपि मात्रां जानीयात् । अत्र ग-पुरूके द्वितीयान्तः पाठो दृश्यते ।

२४ । दन्तीमूलादीनां कर्षत्रयं घृतस्य च कर्षो धूपे ग्राह्यः ।

१ । तलेहं । खः ।

४ । नासाग्रतः । गः ।

२ । भिषक् । खः ।

५ । कुर्याद्वै भोजयेद्विज्ञानम् । गः ।

३ । फलस्य चूर्णं काशमर्थ्याः । गः ।

दन्तीमूलं हरिद्राच हिङ्गुं च' दृढतीफलम् ।
 एतैस्तु धूपयेत्कासे नासिकायां कफात्मके ॥ २७ ॥
 क्षतजे क्षयकासे च पित्तकासोदितान् क्रियाम् ।
 कुर्यान्मतिमतां श्रेष्ठो वाजिनां हितकाम्यया ॥ २८ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तहृतेऽश्वशास्त्रे कासरो-
 गचिकित्सिते चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

हिक्काश्वसनिदानलक्षणम् ।

मुखेन नासया चैव यः श्लेष्माणं विमुञ्चति ।
 वातिकं शिशिरे काले तस्य श्वासं विनिर्द्दिशेत् ॥ १ ॥
 शरन्निदाघयोश्चैव श्वासः पित्तेन जायते ।
 तृष्णादाहपरीतस्य स्विन्नगात्रस्य वाजिनः ॥ २ ॥
 मुखेन नासया चैव कफो यस्य प्रवर्तते ।
 प्रावृट्काले वसन्ते वा^१ श्वासस्तस्य कफात्मकः ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वा लक्षणसांकर्यमादिशेत् सन्निपातजम्^२ ।
 इन्द्रजम्ब^३ तथा द्वाभ्यां दोषाभ्यां जनितं^४ बुधः^५ ॥ ४ ॥

१ । हिङ्गुञ्च । खः ।

६ । जनितो बुधैः । गः ।

२ । कृत्वा चैवेदितान् क्रियाम् । गः ।

७ । बुधः । खः ।

३ । वापि । खः ।

४ । सन्निपातिकम् । खः ।

५ । इन्द्रजम्ब । गः ।

श्वासचिकित्सा ।

पञ्चमूलकषायेण कृत्वा मांसरसं भिषक् ।
 वातश्वासे प्रदातव्यं शाल्यन्नेन च भोजनम् ॥ ५ ॥
 निस्तुषा जलकुम्भस्थाः खादने विहिता यवाः ।
 पित्तश्वासाद्दिते वाहे^१ पानलेपौ च शीतलौ ॥ ६ ॥
 इक्षोः शरस्य^२ काशस्य नलवेतसयोस्तथा ।
 मूलकाथः प्रदातव्यः पाने क्षौद्रसितान्वितः^३ ॥ ७ ॥
 वस्तिश्चैव^४ जलक्षीरैः पित्तश्वासे प्रकीर्तितः ।
 मुहुर्मुहुश्च पङ्केन^५ प्रलेपश्च हितस्तथा ॥ ८ ॥
 रास्ना^६ गोक्षीरपानञ्च शर्करामधुमूर्च्छितम् ।
 पञ्चतिक्तेन^७ सिद्धस्य अक्षपानञ्च सर्पिषा ॥ ९ ॥

५ । वातकाशे पञ्चमूलकषायसाधितं मांसरसं शाल्यन्नेन सह भोजनं देयम् । पञ्चमूलस्य पलं मांसस्य च प्रस्थः १८० पलमिते वारिणि पाच्यः । तण्डुलस्यार्द्धाढकः ।

६ । अत्र यवस्य प्रस्थत्रयं वारिपर्युषितं देयम् ।

८ । अत्र क्षीरजलयोः आढको ग्राह्यः ।

९ । रास्नायाः पलं । गोक्षीरस्य प्रस्थः । शर्करामधुनोः प्रत्येकं कुडुवः । अक्षपानं कर्षपरिमितपानम् ।

१ । देवौ च । गः ।

५ । कंथेन । गः ।

२ । दृष्याकुलस्य । खः ।

६ । शक्तम् । खः ।

३ । क्षौद्रसमन्वितः । गः ।

७ । पञ्चतिक्तकमुद्गस्य । गः ।

४ । वस्तिमुल्यमजाक्षीरं । गः ।

पशोरं पद्मकं मूर्ध्ना काश्र्मर्याश्च फलं सितम् ।
 शीतेन वारिणा दद्यात् पानं शौद्रेण योजितम् ॥ १० ॥
 पक्ष्नादीं मयूरस्य जंघां वा चर्म वा भिषक् ।
 दग्ध्वा लेहं प्रकुर्वीत घृतेन मधुना सह ॥ ११ ॥
 मयूरनाडीकल्केन शलाकां शल्लकस्य च ।
 दद्यादस्थोनि वा प्राग्गः पित्तश्वासेपशान्तये ॥ १२ ॥
 वार्त्साकयूषः पानाय तिलतैलेन योजितः ।
 श्वासे कफात्मके देयस्तिक्तमुद्गांश्च भोजयेत् ॥ १३ ॥
 इन्द्रजे द्विविधो देयः सङ्कीर्णः सान्निधातिके ।
 श्वासेक्ता याः क्रियाः सर्वां लेहपानादिपूर्विकाः ।
 प्रयोक्तव्यास्तु द्विक्वायां वाजिनां हितमिच्छता ॥ १४ ॥

इति श्रीः।हासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्विक्वाश्वसे
 पञ्चविंशोऽध्यायः ।

१० । सितं रक्तचन्दनम् ।

११ । पक्षादीनामन्यतमं भस्मीकृत्य घृतमधुभ्यां लेहयेत् ।

१२ । शल्लकस्य शलाका (शजारर कांटा) ॥

१३ । वार्त्साकस्य पलं । जलस्याढकः । तैलस्य प्रम्यार्द्धम् । इन्द्रज
 रत्वादिपाठो ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । तिक्तमुद्गैश्च भोजनम् । खः ।

अथ षट्चिन्नाऽध्यायः ।

ब्रह्मनिदानकक्ष्यानि ।

आगन्तुकं दोषजञ्च ब्रह्मं विविधमुच्यते ।
 लक्षणञ्च चिकित्साञ्च तस्य वक्ष्यामि शास्त्रतः ॥ १ ॥
 दोषजं श्लेष्मपाकोत्थं ब्रह्मं विद्याद्विचक्षणः^१ ।
 शस्त्रघातादिजञ्चैव^२ श्लेष्ममागन्तुकं तथा ॥ २ ॥
 चिरपाकं^३ चिरस्पर्शं श्लेष्मं वातात्मकं वृधैः ।
 पित्तजं श्लेष्मपाकञ्च कण्डूदाहसमन्वितम् ॥ ३ ॥
 घनञ्चोत्सेधसंयुक्तं^४ श्लैष्मिकं मन्दवेदनम् ।
 ब्रह्मं चिरविपाकञ्च श्वेतवर्णं समादिशेत् ॥ ४ ॥
 सर्वरूपैस्तु संयुक्तं विज्ञेयं सन्निपातजम् ।
 द्विरूपं ह्रस्वजञ्चापि कीर्तितं मुनिसत्तमैः ॥ ५ ॥

१ । यत्र श्लेष्मं श्लेष्मं वातीत्यर्थः । अतएव चिरस्पर्शसहित-
 मित्यर्थः ।

४ । अथ श्लेष्मो ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । विद्याम् । गः । ४ । दाहपाकसमन्वितम् । गः ।

२ । शस्त्रं चैव । खः । ५ । चैव श्लेष्मसंयुक्तम् । खः ।

३ । चिरपाकम् । गः ।

दृष्टं संशोधयेत्प्राज्ञः शुद्धञ्चापि प्ररोहयेत् ।
 भानुपूर्व्या यथायोगं ब्रह्मं शास्त्रविशारदः ॥ ६ ॥
 उत्सन्नञ्चैव दुर्गन्धि स्फुटितं पिङ्गकान्वितम् ।
 अशुद्धं निर्द्दिशेद्द्वैद्यो ब्रह्मं शुद्धं विपर्यये ॥ ७ ॥
 ब्रह्मचिकित्सा ।

हृत्तीमूलं हरिद्रे द्वे चिचकं विश्वभेषजम् ।
 रसोनं सैन्धवञ्चापि तक्रकाञ्जिकयोजितम् ॥ ८ ॥
 दुष्टब्रणानां सर्वेषां शोधनाय प्रकीर्तितम् ।
 तिलशक्नुकपिण्डञ्च^१ दधियुक्तञ्च सैन्धवम् ॥ ९ ॥
 निम्बपत्रयुतं पिण्डं तिलकंस्कस्य बुद्धिमान् ।
 मधुसैन्धवसंयुक्तं दद्याद्ब्रह्मविशुद्धये ॥ १० ॥
 मधुसैन्धवनीनाऽयं पिण्डो निम्बतिलोद्भवः ।
 प्रवरो रोपणीयानां ब्रह्मे शुद्धिसमन्विते ॥ ११ ॥

६ । प्ररोहयेत् रोपयेत् ।

७ । उत्सन्नमुत्सेधयुक्तं ।

९ । तिलशक्नुकपिण्डं पलमितम् ।

१ । अशुद्धञ्चैव निर्द्दिष्टं ब्रह्मं शुद्धं विवर्जयेत् । गः ।

२ । पेधितम् । खः ।

३ । मधुब्रणानाम् । खः ।

४ । तिलशक्नुकपिण्डं वा । खः ।

दाडिमामलकागस्तिकपित्यानां विचक्षणः ।
 त्वक्चूर्णं दापयेत् शुद्धे ब्रणे चोत्तानके भिषक् ॥ १२ ॥
 ब्रणे रुढे प्रदातव्यं रोमसंजननं परम् ।
 चूर्णं मुनिमुखोद्गीर्णं वक्ष्यमाणमिदं ततः ॥ १३ ॥
 खुरचर्मास्थिबालञ्च दन्तशृङ्गनखं तथा ।
 गवादीनां यथालाभं कटाहं कच्छपस्य च ॥ १४ ॥
 घृहीत्वा कारयेद्गन्धं अन्तर्दग्धं विचक्षणः ।
 तद्दद्याद्घृततैलाभ्यां रोमां संजननं परम् ॥ १५ ॥
 अश्वमारकदल्यर्कसुहीहाटकचिचकैः ।
 पचेत्तैलं सभस्नातं नाडीव्रणहरं परम् ॥ १६ ॥
 आगारधूमं संपिष्य गोमूत्रेण विचक्षणः ।
 नाडीं प्रपूरयेद्युक्त्वा तदुपद्रवशान्तये ॥ १७ ॥

१२ । अगस्तिर्वकटुकः । उत्तानके अगभीरे ।

१४—१५ । गवादीनां पशूनां खुरचर्मादिकं यथालाभं अन्तर्दग्धं
 भस्मीकृत्य घृततैलाभ्यां मर्दयित्वा प्रयोज्यम् । अस्य श्लोकस्य द्वितीय-
 चतुर्थपादौ ग-पुस्तके न स्तः ।

१६ । नाडीव्रणचिकित्सासाह । अश्वेति । अश्वमारः कर्वीरः ।
 हाटकं धुस्वरः ।

१७ । आगारधूमं (सुल) । तदुपद्रवशान्तये नाडीव्रणशान्तये ।

नाडीब्रणो यदा शुद्धिं भेषजेन^१ न गच्छति ।
 तदा वह्निः प्रदातव्यस्तथाच पित्तजे ब्रणो ॥ १८ ॥
 सरक्ते^२ तत्क्षयोद्भूते ब्रणो आगन्तुके भिषक् ।
 मूलकादिभिरम्बुस्यैः कुर्यात् स्वेदं विचक्षणः ॥ १९ ॥
 ततो मधुककल्कान्तु दद्यात्^३ क्षौद्रघृतान्वितम् ।
 वीथीयादस्त्रपट्टेन मुहुः सिञ्चेच्च सर्पिषा ॥ २० ॥
 पञ्चषक्कालकल्केन सघृतेन प्रलेपयेत् ।
 शुष्कघासं^४ भिषग्दत्त्वा पाने^५ स्तोत्रं जलं तथा ॥ २१ ॥
 पूयभावे^६ गते तस्मिन् पूर्वोक्ताः शोधनादिकाः^७ ।
 दोषजोक्ताः क्रियाः सर्वाः^८ कर्तव्याः सावसानिकाः ॥ २२ ॥

१९ । मूलकादिभिरम्बुस्यैरिति अम्बुसंयुक्तैरित्यर्थः ।

२२ । अस्य उत्तरार्द्धं गणुस्तके नास्ति ।

१ । भेषजेनैव गच्छति । गः ।

२ । सरक्तलक्षणेद्भूते । खः ।

३ । दत्त्वा । खः ।

४ । शुष्कघासं । गः ।

५ । स्तोत्रं पानेन बुद्धिमान् । गः ।

६ । पूयभावे । गः ।

७ । शोधनक्रियाः । गः ।

८ । सर्वाश्चैव प्रवर्तव्या वैद्येनच वसादिकाः । गः ।

अवगाढं चिरोद्भूतं मांसमज्जास्थिसंस्थिरम् ।
 द्वाष्ट्रसाध्यमसार्धं वा ब्रह्मं विद्यात् समाहितः ॥ २३ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ब्रह्मरोग-
 षट्चिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तचिंशोऽध्यायः ।

वातादिसिंघानकक्षयानि ।

वातिके पैत्तिके चैव श्लैष्मिके सान्निपातिके ।
 सिंघानके प्रवक्ष्यामि लक्षणं भेषजं तथा ॥ १ ॥
 तनुस्त्रावं सफेनञ्च वातिकं तत् प्रकीर्तितम् ।
 रक्तपीतासितैः सार्वैर्विन्द्यात् पित्तसमुद्भवम् ॥ २ ॥
 घनेन दधिवर्णेन कफजञ्चैव निर्दिशेत् ।
 नानावर्णेन जानीयादसार्धं सान्निपातिकम् ॥ ३ ॥

तच्चिकित्सा ।

शिरसः स्नेहनं कुर्याद् वातिके श्लैष्मिके तथा ।
 प्रियङ्गुचन्दनोशीरैः शिरोबेषस्तु पित्तजे ॥ ४ ॥

२३ । अवगाढं न सम्यगुत्थितं । चिरोद्भूतं चिरजातम् ।

१ । समखाद्युं स्थिरत्वम् । गः । ३ । रक्तपित्तासितैः । गः ।

२ । विद्यात् समादिशेत् । गः ।

सिंघानकेषु सर्वेषु शङ्खयोस्तालुके तथा ।
 शिरावेधं प्रशंसन्ति मुनयः शास्त्रकोविदाः ॥ ५ ॥
 त्रैमूलेषु च संपिष्य दृढतीगौरसर्षपान् ।
 तिक्तवार्त्ताकवीजानि तैलेनाहोद्य दापयेत् ॥ ६ ॥
 नस्यं सिंघानके प्राञ्चो वातिके सौमिके तथा ।
 घासार्थं विहिता दूर्वा पाने चाल्पजलं तथा ॥ ७ ॥
 नाडिकाग्रे व्योषचूर्णं दद्यात् नासापुटान्तरे ।
 पश्चिमे नाडिकाच्छिद्रे मुखवातं प्रपूरयेत् ॥ ८ ॥
 एष प्रथमो नाम विधिः श्लेष्मापकर्षणः ।
 सिंघानके प्रयोक्तव्यं शिरसश्च विरेचनम् ॥ ९ ॥
 व्योषचूर्णं विधानेन अन्यैर्वा कटुचूर्णकैः ।
 दापयेत् श्लेष्मशमनं नस्यं तैलञ्च साधितम् ॥ १० ॥

८ । नाडिकायैः नेत्राद्यभागैः ।

- १ । तिक्तवार्त्ताकवीजम् । खः ।
- २ । घासेतु विहिता दूर्वा । खः ।
- ३ । दत्वा । खः ।
- ४ । प्रदापयेत् । खः ।
- ५ । प्रकर्त्तव्यं शिरसाम् । गः ।
- ६ । व्योषचूर्णं विधानेन अन्यान् कटुकचूर्णकान् । गः ।
- ७ । श्लेष्माशाय । खः ।

पुतर्नवा विद्वज्ज्वरं सरलं देवदारु च ।
 रजनी चैव वाराही वलामूलं तथैव च ॥ ११ ॥
 एतानि समभागानि कल्कं कृत्वा विचक्षणः ।
 पञ्चमूलकषायेण पाचयेत्तैलमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 तेन नस्यं प्रदातव्यं वातक्षेपसमुद्भवम् ।
 सिंघानके तुरङ्गानां कटुचूर्णावचूर्णितम् ॥ १३ ॥

पित्तकदम्बजसिंहानकचिकित्साः ।

मञ्जिष्ठा मधुकं शोध्रं पिप्पली रजनीद्वयम् ।
 नस्यं क्षीरेण दातव्यं पित्तसिंघानकापहम् ॥ १४ ॥
 शोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च मधुकञ्चोत्पलन्तथा ।
 कल्कं कृत्वा पचेत्तैलं पयसा वारिणा सह ॥ १५ ॥
 पित्तसिंहानकार्तस्य तैलेनानेन बुद्धिमान् ।
 नस्यं दद्याद् यथायोगं तेन सम्पद्यते सुखम् ॥ १६ ॥
 दत्तनस्यं ततो वाहं बद्ध्वा जङ्घाद्वयेऽग्रिमे ।
 पृष्ठे च^१ ताडयित्वा तु भ्रामयेत् प्रोथयेत्ततः^२ ॥ १७ ॥

११ । वाराही वाराहीकन्दः ।

१५ । अत्र वारिपयसी स्नेहचतुर्गुणे देये ।

१ । विक्तमुद्गैश्च भोजनम् । गः । ३ । पृष्ठतः । खः ।

२ । शोध्रं पौण्डरीकम् । गः । ४ । भ्रामयेत्तं विचक्षणः । खः ।

एवं श्लेष्मा विनिर्याति तस्य नासान्तरोद्भवः ।
 प्रतिप्रभातं कुर्वीत क्रियाभेतां समाहितः ॥ १८ ॥
 तारयेद्वा जलं निम्बं प्रोथयेद्वा विचक्षणः ।
 नासाद्विद्रे विनिःक्षिप्य ह्यश्लैलां चूर्णितां मनाक् ॥ १९ ॥
 गुडूच्यास्त्रिफलायाश्च निम्बवासकयोस्तथा ।
 काये मुद्गान् समुत्खिद्य सुखोष्णान् स्थापयेत्ततः ॥ २० ॥
 पञ्चमूलकषायेण रसैर्मांसस्य साधितैः ।
 मर्हयित्वा ततस्तैलं दत्त्वा मधु च भोजयेत् ॥ २१ ॥
 श्लेष्मजे वातजे चैव कटुचूर्णं प्रदापयेत् ।
 तिक्तमुञ्जा घृताभ्यक्ताः पित्तसिद्धान्के हिताः ॥ २२ ॥
 न दद्यात् पित्तजे तैलं केवलं विहितं घृतम् ।
 इन्द्रजे च िषग्विद्वान् कुर्यात्साधारणीं क्रियाम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे सिंधान-
 चिकित्सिते सप्तचिंशोऽध्यायः ।

१ । प्रभातं प्रति । गः ।

२ । तु ततः परम् । गः ।

३ । चिर्णं । गः ।

४ । सखण्यां चूर्णिकां मनाक् । खः ।

५ । इन्द्रजे, चिर्विधां कुर्वाणं चिर्विधां साम्निपातिके । खः ।

अथाष्टचिंशोऽध्यायः ।

घृणिरोगचिकित्सा ।

नासिकाभ्यन्तरे यस्य पिङ्गकानां समुद्भवः ।
 ब्रणं वा यदि वा श्लेथः तस्य विद्याद् घृणीरुजम् ॥ १ ॥
 प्रोथजां वेधयेत्तस्य शिरां श्लेथे विचक्षणः ।
 अथवा श्लेथितं दृष्टं कर्षयेच्च जलौकसा ॥ २ ॥
 धरण्यां पातयित्वा तु हृदं बद्ध्वा तुरङ्गमम् ।
 नासापुटं ततः शस्त्रैः पाटयित्वा विचक्षणः ॥ ३ ॥
 उत्कृत्य पिङ्गकाग्रन्थिं दहेल्लोहशलाकया ।
 उत्थिते तु^१ ततो वाहे घृताभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 शीतेनाश्च्योतयेद्द्वैद्यः पञ्चवस्कुलवारिणा ।
 मुहुर्मुहुर्ब्रणं प्राञ्चो घृतयुक्तेन वाजिनः ॥ ५ ॥

१ । घृणिर्नाम नासिकाभ्यन्तरस्थरोगविशेषः ।

२ । जलौका । (जोंक) । अथ वेत्यादि मारुहसोको ग-पस्तने
 नास्ति ।

४ । घृताभ्यङ्गी घृतमर्दनम् ।

५ । आश्च्योतयेत् आसेचयेत् ।

१ । उद्धते च । खः ।

गुग्गुलुं पाययेत्तच्च त्रिफलाकाशयोजितम् ।
 दूर्वाञ्च यवसं दद्यात्तप्तशीतं जलं तथा ॥ ६ ॥
 निम्बपत्रं जलोत्खिन्नं भोजयेन्मधुसर्पिषा ।
 अन्यैर्वा तित्तकैः सिद्धान् मुद्गान् हरितपीतकान् ॥ ७ ॥
 लोहितं चन्दनं लोभ्रं मधुकं हरितालकम् ।
 कालेयं लवणं लाश्यामजाक्षीरेण साधयेत् ॥ ८ ॥
 कल्केनानेन सिद्धञ्च तिलतैलेन मिश्रितम् ॥
 नस्यार्थञ्च कृतं तैलं घृणिरोगेषु चोत्तमम् ॥ ९ ॥
 नावनं कृतमश्वानां नासाब्रणविशोधनम् ॥ १० ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे घृणिरोग-
 चिकित्सिते अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

६ । त्रिफलाकायस्य प्रस्यः गुग्गुलोश्च कर्षदयम् । शीतलवारिणः षष्टिपलानि ।

७ । निम्बपत्राणां पलं जलाङ्के पक्ता पादशेषं कृत्वा देयम् ।

८ । कालेयं कृष्णागुरु ।

१० । नावनं नस्यम् ।

१ । भोजनं । गः ।

२ । सार्द्धं मुद्गात् साधिकान्वितान् । खः ।

३ । सारिवा । खः ।

४ । तिलतैलेर्जलेन तु । खः ।

५ । नावनीकृतम् । खः ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

पादरोगसंख्या ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पादरोगविनिश्चयम् ।
लक्षणञ्च चिकित्साञ्च यथाशास्त्रानुसारतः ॥ १ ॥
मण्डूकतापः^१ पांशुखुरस्तथा चैव पुनःखुरः ।
आस्रावी चूर्णिकोऽध्यस्थि ऊर्मिकश्चक्रवालिकः^२ ॥ २ ॥
उलूक^३पादसंस्थानं तदा पादविरालिका^४ ।
आमण्डकोपजंघा^५ च दर्भकश्च प्रप्रोटकः ॥ ३ ॥
कदम्बको घृष्टतलस्तथा भिन्नखुरोऽपरः ।
मृदुमांसखुरौ द्वौ तु पिच्छपादसकेशिनौ^६ ॥ ४ ॥
एते पादगता रोगास्तुरङ्गानां प्रकीर्त्तिताः ।
एषां चिकित्सां वक्ष्यामि शालिहोत्रादिसम्प्रताम् ॥ ५ ॥

१—५ । मण्डूकतापादिकदम्बकपदान्ता त्रिंशतिविधाः पाद-
रोगाः । एषां लक्षणचिकित्सितानि क्रमेणोच्यन्ते । अध्यस्थीति
अस्थ्यधिकृत्येत्यर्थः । उलूकपादसंस्थानं तदेत्यत्र उलूकपादः संस्थाणु
स्तथेति पाठो भवितुं युक्तः । आमण्डकोपजंघावित्यत्र आमण्डक
उपजंघाविति एवं पाठो भवितुं युक्तः ।

१ । मण्डूकता पांशुखुरः । खः । ४ । पदाविरालिका । गः ।

२ । चक्रवालिकः । खः । ५ । आमण्डकोपजंघा च । खः ।

३ । उदकः पादसंस्थानम् । खः । ६ । गर्दभश्च । गः ।

७ । पिच्छपादस्तथैव च । खः ।

रघां लक्ष्मिनि ।

मण्डकतापो मण्डूक्यां ब्रणेनाश्वस्य जायते ।
 अभिघातसमुत्थेन दुष्टकर्मकेन च ॥ ६ ॥
 पांशुभिः शर्कराभिश्च पूर्यते यस्य कोटरम् ।
 तले तस्य विजानीयाद्रोगं पांशुखुरं भिषक् ॥ ७ ॥
 घृष्टं भूमौ तलं यस्य ताम्नीभवति वाजिनः ।
 तस्य घृष्टतलो नाम पादरोगः प्रकीर्तितः ॥ ८ ॥
 आस्त्राविरणं विजानीयात् क्लेदस्रवतलं हयम् ।
 सूक्ष्मचूर्णतलश्चैव चूर्णकीलः प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥
 केशकाराणि मांसानि यस्य स्युस्तलजानि च ।
 मांसकेशीति तं विद्यात्तलं वाहस्य बुद्धिमान् ॥ १० ॥
 मण्डूक्या निवरं यस्य दर्भमुञ्जकरं भवेत् ।
 तस्य दर्भक इत्युक्तो व्याधिः कष्टचिकित्सितः ॥ ११ ॥

६ । मण्डूके वाजिखुरतलस्यप्रदेशे अभिघातजो दुष्टकर्मजो वा
 यो ब्रणस्तेन यस्तपो ज्वालता स मण्डूकतापः ।

७ । यस्याश्वस्य तले कोटरं पादतलस्यकोटमित्यर्थः । शर्कराभि
 वालुकाभिः । पांशुखुरादिमांसकेशान्ताः पादतलस्या रोगा ज्ञेयाः ।

८ । क्लेदस्रवतलं पूयादिस्त्राविपादतलमित्यर्थः । अथमपि पाद-
 तलस्यो रोगः ।

११ । दर्भमुञ्जनिभमिति मुञ्जसदृशं दर्भमदृशञ्च ।

१ । मुक्तदर्भनिभं । खः ।

पार्ष्णिजाः^१ पिण्डिका यस्य दृश्यन्ते तीव्रवेदनाः ।
 तस्य विन्द्यादभिपग्व्याधिं घोरं पादविरालिकम् ॥ १२ ॥
 प्रसरन्ति^२ खुरा यस्य अथवा पादुकोपमाः^३ ।
 पुनःखुरीति तं विद्यादश्वं विह्वलगामिनम्^४ ॥ १३ ॥
 ऊर्मिकञ्चोर्मिसंस्थानैर्वलिभिः खुरसम्भवैः ।
 विन्द्या^५ङ्गिन्नखुरं चैव यस्यान्यो जायते खुरः ॥ १४ ॥
 बहुमांसखुरश्चैव ज्ञेयो मांसखुरो हयः ।
 मृदुखुरश्च विख्यातो मृदुर्यस्य खुरो भवेत् ॥ १५ ॥
 क्लियन्ते^६ वलयो यस्य खुरसन्धिसमुद्भवाः ।
 अक्लिन्ना वाथ सरुजस्तं विन्द्याच्चक्रवालिकम् ॥ १६ ॥
 कूर्चमाहृत्य^७ यः शोथो जङ्घायामुपजायते ।
 उलूकपादे विज्ञेयो^८ न च शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १७ ॥

१२ । पार्ष्णिजा इत्यत्र पार्ष्णिः (गोगरि) ।

१३ । एते पुनः-खुरादिवचक्रवालिकान्ता रोगाः खुरसम्भवा
ज्ञेयाः ।

१४ । ऊर्मिसंस्थानैर्वलिभिस्तरङ्गमृदुशैर्भङ्गभिरित्यर्थः ।

१७ । कूर्चं किणानन्तरवर्त्तिप्रदेशम् ।

१ । पार्ष्णिका । गः ।

२ । प्रसरन्ति । गः ।

३ । अथर्व पादुकोपमाः । गः ।

४ । विह्वलगामिनम् । गः ।

५ । विद्यात् । गः ।

६ । क्लियन्ति । खः ।

७ । आश्रित्य । खः ।

८ । विख्यातः । खः ।

रोमान्तः श्रूयते यस्य समन्तान्नैव पच्यते ।
 क्लोदश्च पिच्छिलो यस्य^१ पिच्छपादीति तं विदुः ॥ १८ ॥
 प्राट्टकाले ब्रणं यस्य जङ्घायामुपजायते ।
 स्थाणुरोगः स विज्ञेयो^२ दुष्टशोणितसम्भवः ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वभागे च कूर्चस्य मृदी या^३ गुटिका भवेत् ।
 आमण्डकाभिधो नाम्ना^४ जङ्घापार्श्वसमुद्भवः ॥ २० ॥
 प्रपोटकं विजानीयाद् ग्रन्थिभिः कूर्चसम्भवैः ।
 आमलक्यस्थिसङ्काशैः ग्रन्थिभिश्चातिकण्टकैः ॥ २१ ॥
 कदम्बफलमाचस्तु मण्डूकीमध्यसंस्थितः ।
 मांसाङ्कुरः कदम्बाख्यः श्लेष्मशोणितसम्भवः ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सा ।

सत्त्वैषां पादरोगाणां शिरावेधः प्रशस्यते ।
 तलजायाश्च रोमान्त्याः कूर्चजायास्तथैव च ॥ २३ ॥

१८ । श्रूयते स्फीतो भवति ।

१९ । गुटिका ग्रन्थिः । (गुहलि) । आमण्डक आमर्दकश्च इत्यु-
 भय एव पाठस्तुन्यः ।

२३ । पादरोगेषु तलजादिशिरावेधः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

१ । योऽति । गः ।

३ । मृदीका । गः ।

२ । विख्यातः । खः ।

४ । आमर्दकाभिधानः सः । खः ।

अभिघातात् खुरतले ब्रह्मं यस्योपजायते ।
 दुष्टकर्मसङ्गादा तस्य कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ २४ ॥
 कृच्छ्रादनकपात्रेण^१ मण्डूक्यां^२ तस्य शोधयेत् ।
 अतितीक्ष्णेन शस्त्रेण क्लिन्नमांसञ्च कर्त्तयेत्^३ ॥ २५ ॥
 तलजाञ्च^४ शिरां विद्धा रोमान्ताञ्च विचक्षणः ।
 मोचयेच्छोणितं दुष्टं कपायैश्चापनाहयेत् ॥ २६ ॥
 गुग्गुलुं पाययेदश्वं त्रिफलाकाथयोजितम्^५ ।
 एवं यदि न सिध्येत तदा वह्निं प्रदापयेत् ॥ २७ ॥
 दग्ध्वा तमेव पानाय गुग्गुलूं पाययेद्विपक्व ।
 सप्ताहं षोडशाहं वा द्वादशाहमथापिवा ॥ २८ ॥
 खादनं नैवं दातव्यं दूर्वा च यवसे हिता ।
 शृतशीतञ्च पानाय उदकं तस्य कीर्तितम् ॥ २९ ॥

२४ । मण्डूकतापादिचिकित्सामाह अभिघातेत्यादिभिः ।

२५ । कृच्छ्रादनकपात्रेणेति पाठः पुस्तकद्वये साधुर्न लभ्यते ।

परन्तु कृच्छ्रादुत्पलपत्रेणेति पाठोऽत्रानुमीयते ।

२६ । अत्र केचिद्द्वज्जवचनं पठन्ति ।

२७ । अयं श्लोकः ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । कृच्छ्रादनकपात्रेण । खः । २ । मण्डूक्यां । खः ।

३ । सङ्कीर्णान् दुष्टं बुधः । गः ।

४ । तलजं शोणितं दुष्टं कपायैश्चापि वाहयेत् । गः ।

५ । गुग्गुलुं पाययेदश्वः शास्त्रोक्त्या ज्ञाननिश्चयात् । गः ।

६ । चैव । गः ।

तत्र रोगेषु सर्वेषु अयमेव क्रियाक्रमः ।
 कर्त्तव्यः सर्वदा वैद्यैः शास्त्रमार्गानुसारिभिः ॥ ३० ॥
 छिन्द्याद्गणं ग्रन्थिपुरं रोमान्तादिव्यवस्थितम् ।
 प्रयच्छेदविशुद्धन्तु औषधैर्वा विदारयेत् ॥ ३१ ॥
 सुहृत्करवीराणां चिचकस्य तथैव च ।
 मूलान्युद्धृत्य सर्वेषां गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥ ३२ ॥
 एतेन लेपयेदुष्णं ब्रणं वाहस्य बुद्धिमान् ।
 परिशुद्धन्तु विज्ञाय रोपणीयैरुपक्रमेत् ॥ ३३ ॥
 दन्तीचिचकमूलन्तु सुहृत्करपयसा सह ।
 भस्मातकास्थिकाशीषं लेपच्छिघोच्छलिलामपि ॥ ३४ ॥
 एवं यदि मखी न स्यादग्निकर्म ततःपरम् ।
 दग्ध्वा तं पूर्ववद्वाहं गुग्गुलं पाययेद्विषक् ॥ ३५ ॥
 चिफलाक्वाथयुक्तस्तु सर्वेषां पादरोगिणाम् ।

३० । तत्रेति खुरतले ।

३३ । रोपणीयैः रोपणाय हितैरौषधैरिति शेषः ।

३४ । रोपणौषधान्याह । दन्तीत्यादि । अर्कः (आकन्द) ।

भस्मातकास्थि (भलारमुटि) । खुही (भिजु) । काशीषं (हिराकम्) ।

अयं पाठो ग-पुस्तके नास्ति । अस्य चतुर्थपादो न लगति ।

३५ । अग्निकर्म चतुर्दशाध्योक्तमित्यर्थः ।

प्रधानो गुग्गुलुर्दृष्टस्तथा दाहश्च वाजिनाम् ॥ ३६ ॥

आमर्दकं पाटयित्वा दग्ध्वा तत्क्षणमेव च ।

गुग्गुलुं पाययेत्तावद् यावद्दृढं ब्रह्मं भवेत् ॥ ३७ ॥

माषपर्णीर्यवांश्चैव न दद्यात्तस्य वत्सरम् ।

खादनाय समुद्दिष्टा यवा दूर्वा मनीषिभिः ॥ ३८ ॥

आमर्दकविधिः सर्व्वः कर्त्तव्यः पाटनं विना ।

प्रपोटकेऽपि वाहस्य छित्वा चैव कदम्बकैः ॥ ३९ ॥

शिलासदृशकाठिन्यः शोथो जंघव्यवस्थितः ।

अध्यस्थिसंज्ञितं विन्द्यान्मृदुञ्चैवौपजंघिकम् ॥ ४० ॥

अग्निं दत्त्वा ततो वैद्यः कुर्यादामर्दकक्रियाम् ।

शिरावेधो विशेषेण उपजंघेषु कीर्त्तितः ॥ ४१ ॥

एतेन यदि चारेण क्रियमाणेन शाम्यति ।

पादरोगे तदा वैद्यः कुर्यात्कर्म पुनः पुनः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे पादरोगे
शकानचत्वारिंशोऽध्यायः ।

३६ । त्रिफलाकाथः प्रस्यदयमितः । गुग्गुलोऽत्र पलम् ।

३९ । कदम्बकैरित्यत्र कदम्बकमिति साधु मन्महे । एवं शिला-
सदृशकाठिन्य इत्यादावपि द्वितीयान्तः पाठो भवितुं युक्तः ।

४२ । चारेण उपचारेणेत्यर्थः ।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

वातज्वरनिदानलक्षणानि ।

कारणैः पूर्वमुद्दिष्टैः कुपिते मातरिश्वनि ।
ज्वरो वातात्मिकोऽश्वस्य तदा भवति दुःसहः ॥ १ ॥
गुरुत्वञ्चोष्णता चैव मस्तकस्योपजायते ।
शीतता पर्वसन्धीनां चलनञ्चैव शंखयोः ॥ २ ॥
स्तब्धाङ्गस्य तुरङ्गस्य ग्रासद्वेषेण बुद्धिमान् ।
वातज्वरं विदित्वा तु ततः कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ३ ॥

चिकित्सा ।

चिद्वृत्तेन प्रसारिण्या अन्यैर्वातविनाशनैः ।
तैलैरभ्यङ्गिभाङ्गस्य कर्तव्ये स्वेदमर्दने ॥ ४ ॥
लघनं कारयेत्तावद् यावन्मुक्तज्वरो भवेत् ।

१ । पूर्वमुद्दिष्टैः कारणैरिति सप्तविंशत्यध्यायनिर्दिष्टैः तिकरुचक-
षनिराहारश्चमादिभिरित्यर्थः । मातरिश्वनि वायौ ।

२ । स्तब्धाङ्गस्य निश्चलकायस्य ।

४ । अन्यैरिति प्रसारिण्यादिभिरित्यर्थः ।

१ । उपजाङ्गि । गः ।

अप्राप्तौ चिष्टतादीनां तैलयुक्तेन सर्पिषा ॥ ५ ॥
 वसायुक्तेन^१ चाभ्यङ्गं तिलतैलेन कारयेत् ।
 कषायः पञ्चमूलस्य सुरागोमूत्रसंयुतः^२ ॥ ६ ॥
 निरूहः पिप्पलीकल्कयुक्तोऽतीव प्रशस्यते ।
 तैलैर्वातहरैः सम्यक् हितं तस्यानुवासनम् ॥ ७ ॥

पित्तज्वरचिकित्सा ।

भोजनं^३ विहितं तस्य स्निग्धैर्मांसरसेदनैः ।
 निदानैः पित्तजननैः^४ सेवितैः पित्तजो ज्वरः ॥ ८ ॥
 स्वेददाह्नौ^५ वपुःशोषो रक्तनेत्रश्च जायते ॥ ९ ॥

५ । अप्राप्तावित्येको योगः ।

६ । वसायुक्तेनेत्यपरो योगः । पञ्चमूलस्य पलदशकं वारिण-
 खाढकचतुष्टयं पक्वा पादश्लिष्टः कषायो ग्राह्यः । अथ तत्र पिप्पली-
 कल्कस्य पलं सुरागोमूत्रयोः पलं पलं मिश्रयित्वा निरूहो देयः ।

७ । अत्रानुवासने तैलस्य प्रस्थो ग्राह्यः ।

८ । भोजने मांसरसो वारिजानूपशूकरमहिषादिमांसैः सा-
 धनीयः ।

९ । पित्तजनकैः कट्ठमूलादिभिरित्यर्थः ।

१ । रसाभ्यङ्गेन चाभ्यङ्गं । गः ।

२ । योजितः । गः ।

३ । विहितश्चास्य रोगस्य । गः ।

४ । पित्तकरणैः । गः ।

५ । स्वेददाह्युतः शोष्णा । गः ।

वदरीपत्रफेनेन तस्य गात्रं प्रलेपयेत् ।
 वीजयेत्तोयसिक्तैश्च^१ तालवृन्तैर्भिषग्वरः ॥ १० ॥
 अथगाहे जलेचैव स्नापयित्वाच तं हयम् ।
 मस्तके दापयेत् प्राज्ञःशीतं धारजलं तथा ॥ ११ ॥
 तस्याङ्गं सेचयेद्भ्रा काञ्जिकेन च बुद्धिमान् ।
 क्षीरपानञ्च दातव्यं शर्करेक्षुसमन्वितम् ॥ १२ ॥
 सकाशदूर्ब्लेक्षुकुशैः^२ क्षीरपिष्टैः सितोत्पलैः ।
 घृतयुक्तः प्रलेपश्च तस्य गात्रे प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 कुशकाशेक्षुमुस्तानां कल्कयुक्तः सपद्मकैः ।
 क्षीरवस्तिः स्मृतस्तस्य मञ्जिष्ठाशर्करान्वितः ॥ १४ ॥

१० । वदरीपत्रफेनेनेति कोमलवदरीपत्राणां जलमर्द्दनीत्येन फेनेनेत्यर्थः .

११ । उक्तञ्च “ज्वरितानां तुरङ्गानां पयमेव क्रियाक्रमः” इति ।

१२ । अत्र दुग्धस्य प्रस्यः, इक्षोरसस्यार्द्धाढकः शर्करायाश्च पलायकमुत्तमाश्राय देयम् ।

१३ । कामः (केशे मूल) । इक्षुः (क्षुण्णुमूल) सिता शर्करा । उत्पलं (नीलशुद्धि) । एषां समो भागो दद्यात् ।

१४ । अत्र क्षीरवस्ती दुग्धस्याढकः । कुशादिकल्को मिलित्वा दशपलमितः । पद्मकं (पद्मकाष्ठ) ।

१ । वीजयेत्तालवृन्तैश्च तोयसिक्तैश्च बुद्धिमान् । गः ।

२ । कासदूर्ब्लेक्षुकुशैश्च । गः ।

सर्पिषा सहितं तस्मै^१ यवान्नं भोजने^२ हितम् ।
 शीतलञ्च जलं पाने ग्रासे दूर्वाच शस्यते ॥ १५ ॥
 पित्तज्वरसमाकारौ रोगश्रेणौ निरामकौ ।
 रोगे पित्तज्वरे प्रोक्ता तयोस्तां^३ कारयेत् क्रियाम् ॥ १६ ॥
 क्रोधादिभिः श्रमाच्चैव कङ्कम्लवणाशनात् ।
 अनयोः सम्भवः प्रोक्ता ग्रीष्मवातोपसेवनात्^४ ॥ १७ ॥

श्लेष्मज्वरनिदानं ।

हेतुभिः श्लेष्मजनैः सेवितैः श्लेष्मसम्भवः ।
 तेन तन्द्रा भवत्यस्य अरुचिर्गात्रसादनम् ॥ १८ ॥
 उष्माभिलाषो वाहानां नासास्त्रावश्च जायते ॥ १९ ॥
 तच्चिकित्सा ।
 मरिचञ्चैव पाठाञ्च मुस्तकं कटुरोहिणीम ।

१६ । पित्तज्वरो निरामज्वरश्चेत्युभावेव क्रोधादिमन्भवौ अत-
 सिषित्वापि निरामज्वरस्य पित्तज्वरोक्ता एव ज्ञेया ।

१८ । श्लेष्मजनैः स्वादादिद्रव्यातिशयभोजनरूपैरित्यर्थः ।

१९ । गात्रसादनं शरीरावसादनम् ।

१ । तस्मिन् । गः ।

२ । भोजयेत् । गः ।

३ । तयोः कुर्यात् क्रियां बुधः । खः ।

४ । निर्वातसेवनात् । गः ।

पिप्पलीचैव शुण्ठीच गुडुर्ची चव्यकं वचाम् ॥ २० ॥
 वारिणा काथयित्वा तु पादशेषं समाहरेत् ।
 कषाय एष दातव्यः पाने क्षौद्रेण योजितः ॥ २१ ॥
 पञ्चतिक्तकसिद्धांश्च मुद्गांस्त्रिकटुकान्वितान् ।
 भोजयेन्मधुसंयुक्तान् सुखोष्णांश्चैव बुद्धिमान् ॥ २२ ॥
 वालुकापुटकैः स्वेदो गात्रे मूर्ध्नि च दापयेत् ।
 शंखजाञ्च शिरां तस्य मन्याजाञ्चैव वेधयेत् ॥ २३ ॥

सन्निपातज्वरलक्षणचिकित्साः ।

सर्वेषां चैव रूपाणि कुरुते सान्निपातिकः ।
 असाध्यः सतु विख्यातस्तस्य साधारणी क्रिया ॥ २४ ॥

अभिघातज्वरलक्षणचिकित्सा

कासः स्तम्भश्च मूर्च्छा च सशोणितकफोद्गमः ।
 अभिघातसमुत्थे तु ज्वरे जृम्भा च जायते ॥ २५ ॥

२०—२१ । मरीचादीनां पलं जलाढके पक्त्वा पादशेषः काथो
 मधुकुडुवेन देयः ।

२२ । पञ्चतिक्तादीनां मिलितेन पलेन मुद्गस्य प्रम्यत्रयं प्रम्यं
 वा चतुर्गुणे वारिणि साधयित्वा मधुकुडुवेन कवोष्णं देयम् ।

२५ । स्तम्भो निश्चेष्टता ।

१ । कासशोणितमूर्च्छाश्च सशोणितकफोद्भवः । गः ।

पञ्चवल्कलकल्कोन घृतयुक्तेन वाजिनः ।
 लेपयेत्तस्य गात्राणि सशिरस्कानि बुद्धिमान् ॥ २६ ॥
 चन्दनोशीरमञ्जिष्ठावलामधुकपझकैः ।
 पयसा साधितं सर्पिस्तस्य पाने प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 अनुवासनं निरूहञ्च भोजनञ्चैव परिहृतः ।
 पित्तज्वरसमुद्भिष्टं कुर्याद्बुद्धिमतांवरः ॥ २८ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ज्वररोगे
 चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अजीर्णलक्षणम् ।

अजीर्णेन^१ भवेद्वाजी मन्दग्रासश्च^२ दुर्मनाः ।
 खञ्जपाणिश्च^३ जंघाभ्यां कृच्छ्रमूत्रपुरीषकृत् ॥ १ ॥

२७ । वला वाय्यालकं । मधुकं यष्टिमधु ।

१ । जंघाभ्यां सह खञ्जपाणिः ।

१ । अजीर्णतः । खः ।

२ । मन्दग्रासमुदुर्मनाः । खः ।

३ । खुन्दत्यग्रिमजङ्घाभ्यां । खः ।

यदि शोथो न जंघाभ्यामातुरस्य^१ न वा ब्रणम् ।
अभिघातश्च नो कश्चित् तदाजीर्णेन खञ्जति ॥ २ ॥

तच्चिकित्सा ।

उपवासो हितस्तस्मै तावद्यावत्तु लङ्गति ।
अतिलङ्गं^२ व्यहादृद्धं^३ मस्तब्धमपि वारयेत् ॥ ३ ॥
कृतोपवासो^४ वाहेतु यथा तु प्रतिपानकैः ।
प्रतिपानं वारणीयं व्यहं पञ्चाहमेव च ॥ ४ ॥
अशुद्धे चारिते वाहे तथा जातवले भिषक् ।
सप्तरात्रात्परं विद्वान् शिरावेधं प्रयोजयेत्^५ ॥ ५ ॥
उरसा खञ्जतोऽश्वस्य औरसो^६ वेधयेत् शिराम् ।
जंघायां जांघिकीञ्चैव कूर्चजाः कूर्चलङ्गिते^७ ॥ ६ ॥

२ । अजाणंज्ञानं कथं भवति तदाह— शोथत्रणाभिघातं
विनापि यदा खञ्जता वाजिनो दृश्यन्ते, तदाजी^१ जातीयादित्यर्थः ।

३ । वारयेदित्यत्र चारयेदिति पाठो युक्तः । चारयेत् स्लोकं
स्लोकं भ्रामयेदित्यर्थः । अगुद्धमिति अकृतशिरावेधादिकम् ।

४ । त्रिस्त्रगन्धेन आमगन्धेन ।

५ । इदं पादद्वयं ख-पुस्तके नास्ति ।

१ । खुरस्यास्यः । खः ।

२ । ग्लानिं व्यहादृद्धं चैव । गः ।

३ । कृतोपवासो वाहस्य यथार्थः । खः ।

४ । प्रकल्पयेत् । खः ।

५ । कूर्चे यस्यापि लङ्गति । गः ।

पिण्डं दृढतुरङ्गस्य सायं मध्ये न दापयेत् ।
 कटुकापिप्लीशुखीवचारामठसैन्धवैः ॥ ७ ॥
 अशुद्धे गुग्गुलुर्देयः पूर्वोक्तेनैव कर्मणा ॥ ८ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽजीर्णचि-
 कित्सिते एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

वातायतीसारलक्षणचिकित्सितम् ।

अनिलेनाथ पित्तेन श्लेष्मणा चापि वाजिनः ।
 अतीसारस्तथाचान्यः सन्निपातन जायते ॥ १ ॥
 सङ्कोचिताङ्गः स्वानेन सकफं योऽतिसार्यते ।
 अल्पं तनु सशब्दञ्च पुरीषं बहु वा हयः ॥ २ ॥
 तस्य वातात्मकं विन्द्यादतीसारं विचक्षणः ।
 पित्तजञ्चैव वक्ष्यामि श्लेष्मजञ्च समासतः ॥ ३ ॥

७ । पिण्डश्च कटुकादिभिः षट्पलमितः कार्यः । पिण्डेत्यादि
 भार्द्दश्लोको ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । वापि । खः ।

१ । बज्ज वाहयेत् । गः ।

२ । सपेनं । खः ।

४ । विद्यात् । खः ।

स्वेददाहपरीतानां^१ लक्ष्येन्मतिमान् भिषक् ।
 स्वावेण नीलरक्तेन विस्रगन्धेन^२ पित्तजम् ॥ ४ ॥
 मन्दाहार^३स्तथा वाहो हृष्टरोमातिपीडितः ।
 श्यामैः सपिच्छिलैर्भिन्ने^४ विद्यात् श्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ५ ॥
 सन्निपातात्मकञ्चैव सर्वेषां लक्षणैर्युतम् ।
 द्विरूपं द्वन्द्वजं ज्ञेयमतीसारं विचक्षणैः ॥ ६ ॥
 अतीसाराः समुद्दिष्टाः शालिहोचादिभिः पुरा ।
 एषां चिकित्सां वश्यामि यथाशास्त्रानुसारतः ॥ ७ ॥
 येन शाम्यन्ति वाहानामतीसाराः सुदारुणाः ।
 वृहतीं शालिपर्णीञ्च पृश्निपर्णीं^५ निर्दिग्धिकाम् ॥ ८ ॥
 विल्वं शुण्ठीं कपित्थञ्च काथयेत्सत्रिकण्टकम् ।
 एतेन^६ साभयेत् प्राज्ञो यवागूं शालितण्डुलैः ॥ ९ ॥
 दध्ना^७ म्नेन तु संयुक्तां दद्यात्तां भोजने^८ भिषक् ।

८ । ९ । पृश्निपर्णी (चाकुले) । निर्दिग्धिकां कण्टकारीं । अत्र
 यत्राग्वर्थे शालितण्डुलस्य प्रस्यः । वृहत्यादीनां पलं जलद्रोणे
 पक्ताङ्गुलिः काथो याद्वयः । अथ तेन काथेन यवागूं पाचयेत् ।
 इयं वृहत्यादिनाम यवागूः ।

१ । स्वेददाहपरीतानां । खः ।	५ । तेन संसाधयेत् । खः ।
२ । विस्रगन्धेन । गः ।	६ । अस्त्रदध्ना च । गः ।
३ । मन्दाहारं तथा वाहो । खः ।	७ । भोजयेत् । गः ।
४ । तुर्गा । खः ।	

यवागूं साधयेद्यान्तु वृहत्यादिरुदाहता ॥ १० ॥

क्वाथः पाने प्रदातव्यो वातातीसारशान्तये ॥ ११ ॥

पित्तातिसारचिकित्सा ।

जम्बाम्रदाडिमानान्तु क्वाथयित्वा त्वचं बुधः ।

मधुना प्रतिपानाय दद्यात्पित्तातिसारिणे ॥ १२ ॥

चूर्णं वा मधुसंयुक्तं तैलयोगेन^१ दापयेत् ।

जम्बादीनां^२ प्रयोगेण पाठा^३ वा कुटजान्विता ॥ १३ ॥

अनेनैव कषायेण साधितां मधुसंयुताम् ।

यवागूं भोजयेद्वाहं^४ रक्तशालेस्तु तण्डुलैः^५ ॥ १४ ॥

श्लेष्मातिसारचिकित्सा ।

वीजं कुटजवृक्षस्य त्वक्चूर्णं दाडिमाश्रयोः ।

मातुलुङ्गरसोपेनं सैन्धवेनावचूर्णितम् ॥ १५ ॥

लेहयेन्मधुसंयुक्तं श्लेष्मातीसारशान्तये ।

एतेषां वा कषायन्तु मधुना प्रतिपाययेत् ॥ १६ ॥

१२ । जम्बादीनां त्वचः पलं जलाढके पाच्यम् ।

१३ । जम्बादीनां चूर्णं पलं याज्यम् ।

१५-१६ । कुटजवीजादिचूर्णं पलम् ।

१ । दलेयुक्तेन । गः ।

२ । गम्बादीनां । खः ।

३ । पानं वा कुटजान्वितम् । गः ।

४ । वाहे । गः ।

५ । रक्तशालैश्च तण्डुलैः । गः ।

अनेनैव कपायेण साधितं यवतण्डुलैः ।

मधुसैन्धवसंयुक्तां यवागूं भोजयेत्ततः^१ ॥ १७ ॥

आमसन्निपातदन्तजातिमारचिकित्साः ।

पिप्पल्या लवणं शुण्ठी मरिचं चिचकं वचा ।

आमातीसारिणे देयं सुरया पानमुत्तमम् ॥ १८ ॥

सन्निपातसमुत्थे तु कार्या साधारणी क्रिया ।

द्विरूपे द्विविधा चैव चिकित्सा परिकीर्तिता ॥ १९ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽतीसार-
चिकित्सिते द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

पञ्चविधशूलनिदानलक्षणानि ।

सौभिश्यश्चोर्द्धवर्तिश्च^१ भिन्नवर्तिस्तथैव च ।

विवन्धस्त्रेहवर्तिश्च कुक्षौ शूलञ्च पञ्चधा ॥ १ ॥

१८ । अत्र सुराप्रस्यः । पिप्पल्यादिचूर्णं घट्टोलकं याह्वम् ।

१ । विवन्धस्त्रेहवर्तिरिति विवन्धवर्तिः स्त्रेहवर्तिश्च ।

१ । भिद्यक् । गः ।

२ । सुभिद्यस्त्रोर्द्धवर्तिश्च भिन्नवर्तिस्तथैव च । विविधस्त्रेहवर्तिश्च । गः ।

गुरुभिः खादितैर्नित्यं तथा स्नेहाति^१योगतः ।
 सौभिष्यो जायतेऽश्वस्य आमविड्वेगलक्षितः ॥ २ ॥
 यवसं खादनञ्चैव^२ यो वाजी खादितं पुनः ।
 मुखेन प्रोद्गिरत्याशु तं विद्यादूर्द्ध्ववर्त्तनम् ॥ ३ ॥
 अतीसारेण संयुक्तं शूलं यस्थोपजायते ।
 भिन्नवर्त्तीति तं विद्यात्तुरङ्गं दीनचेष्टितम् ॥ ४ ॥
 नेत्सृजेद्यः पुरीषं तु सानाहः शूलपीडितः ।
 विबन्धवर्त्तिः सास्याहुस्तं विद्यात्कष्टजीवितम् ॥ ५ ॥
 भिन्नं स्निग्धं पुरीषञ्च जायते यस्य वाजिनः ।
 स्नेहातियोगात्तस्याशु स्नेहवर्त्तिं समादिशेत् ॥ ६ ॥

२ । स्नेहातियोगतः घृताद्यधिकभोजनादित्यर्थः । आमविड्वे-
 गलक्षित इति आमविट् अपकमलं तस्या वेगेन लक्षितः अनुमितः ।
 प्रधानतोऽपकमलवेगेन सौभिष्यशूलमनुमायते इत्यर्थः । लक्षण-
 मिति पाठे स एवार्थः ।

३ । ऊर्द्ध्ववर्त्तिशूललक्षणमाह यवमिति । यवमं घासः ।

४ । दीनचेष्टितं मन्दचेष्टम् ।

५ । सानाह आनाहेन विण्मूत्रमङ्गेन सह वर्त्तमानः । श्लोकोऽयं
 ग-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इव लक्ष्यते ।

१ । खादनैः । गः ।

२ । स्नेहादिशोगतः । गः ।

३ । खादने चैव । गः ।

सौभिक्षे च विवन्धे च कृत्वा स्वेदं विचक्षणः ।

वक्ष्यमाणां ततः प्राज्ञः कुर्याद्वर्तिक्रियाभिमाम् ॥ ७ ॥
 आगारधूमं सुरसं पिप्पलीं सर्पपं वचाम् ।
 सिन्धुवारीञ्च शुण्ठीञ्च तथा लवणपञ्चकम् ॥ ८ ॥
 सुचूर्ण्यं च ततो वर्त्तिं कुर्यात्तप्तगुडेन तु ।
 दैर्घ्यमष्टाङ्गुलं तस्याः स्थौल्यञ्चाङ्गुष्ठमस्मितम् ॥ ९ ॥
 प्रक्षिप्रेत्तां गुदेऽश्वस्य व्योपचूर्णावचूर्णितम् ।
 सैन्धवक्षौद्रलिप्तान्तु मलप्रच्युतिकारिणोम् ॥ १० ॥
 वन्ध्यापहृतदोषस्य वन्धुक्तैर्भेषजैस्ततः ।
 सुराकाञ्जिकगोमूत्रैः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ॥ ११ ॥

८-१० । सुरसं गन्धद्वयं । सिन्धुवारीं मोचरसं । लवणपञ्चक-
 मुक्तं । दयमागारधूमादिवर्त्तिः कथ्यते ।

११ । शूले पिण्डमाह नकुलः—“सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची
 मितसर्षपाः । अम्यवेतसमंयुक्तः पिण्डाऽयं शूलनाशकः” इति ॥ वन्धु-
 धिकारिकथितौषधिमिश्रैः सुरादिभिर्नुवासनवस्त्रिं प्रदद्यादित्यर्थः ॥

१ । संचूर्णितं तु । गः ।

२ । स्थौल्येनाङ्गुलिसमितं । गः ।

३ । सैन्धवं क्षौद्रलिप्तान्तुं मलप्रच्युतिकारणम् । गः ।

४ । वर्त्तिप्रहृतदोषस्य । गः ।

५ । वन्धुक्तैः । खः ।

६ । अनुवासनं प्रयुञ्जीत सुरागोमत्रकाञ्जिकैः । गः ।

आमं विना यदा श्रूलो वाताद्भवति दारुणः ।
 अनुवासने^१ ततस्तैलं दातव्यं पूर्वनादितम् ॥ १२ ॥
 दुर्गन्धं पिच्छिलं^२ भिन्नं पुरीषं श्लेष्मणादृतम् ।
 आमं भवति वाहस्य पक्कञ्चैव विवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 आमं^३ नैव प्रशंसन्ति वाजिशस्त्रविशारदाः ।
 दौर्मनस्यारुचिग्लानिविण्मूत्रग्रहकारकम् ॥ १४ ॥
 दत्तानुवासने वाहे शुद्धकोष्ठे विचक्षणः ।
 अपरेऽहनि भुञ्जीत प्रतिपानमिदं ततः ॥ १५ ॥
 हरेणुकाञ्च कुष्ठञ्च भार्गीं दन्ताञ्च चित्रकम् ।
 लवणं व्योपचूर्णञ्च सुरया पाययेद्भिपक् ॥ १६ ॥
 घासार्थं दापयेच्चूर्णं पानं कोष्णं जलं तथा ।
 एवं यदि सुखी न स्याद्वाहः कुक्षौ तदा भवेत् ॥ १७ ॥

१२ । पूर्वनादितमित्यत्र पूर्वनादिते इति पाठोद्युक्तः ।

१६ । अत्र हरेणुकादिचूर्णस्य मिलितं पलं । सुरयाश्च प्रस्थो देयः । हरेणुकां (रेणुक) । अपरेऽहनीत्यादि शेषं यावत् ख-पुस्तके नास्ति ।

१७ । घासार्थं दापयेच्चूर्णमिति घासचूर्णं दापयेत् परिपाक करणामामर्थ्यादिति भावः ।

१ । अनुवासनेन तैलन्तु । गः ।

३ । आमेनैव । गः ।

२ । पिच्छभिन्नं । गः ।

स्वकूलं प्रेक्षते वाजी उत्थानपतनैर्मुहुः ।

कुञ्चितेन च गात्रस्य शूलं स्पष्टं करोत्यलम् ॥ १८ ॥

श्यामजिह्वा समाध्नातो ध्यायेन्निश्चलवाल्गधिः ।

रक्तमूत्राततः शूली नच शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तविरचितेऽश्वशास्त्रे शूल-
चिकित्सिते त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

उदावर्त्तनद्वयचिकित्सितम् ।

पुरीषं वर्त्तितं यस्य कृच्छ्रं निर्याति वा पुनः ।

वेदनार्त्तस्य वाहस्य तस्योदावर्त्तमादिशेत् ॥ १ ॥

१८। स्वकूलमिति पाठो न मङ्गच्छते । स्वकूलम्याने मङ्गल
मित्येव पाठोऽनुमायते ।

१९। श्यामजिह्वासमाध्नात इत्यत्र श्यामजिह्वः समाध्नात इति
पाठः माधुर्लक्ष्यते । समाध्नात उदराध्नातविशिष्ट इत्यर्थः ।

१। वर्त्तितं प्रवर्त्तितमपीत्यर्थः । पुरीषमित्यादिः श्लोकः ख-पुस्तके
नास्ति ।

आरग्वधकपायेण मूर्च्छितं घृतयोजितम् ।
यावकं भोजने तस्मै स्नेहवस्तिञ्च दापयेत् ॥ २ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे उदावर्त्त-
चिकित्सिते चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

प्रस्कन्नरोगलक्षणचिकित्सितम् ।

गुरुर्यस्य भवेद्वक्षः स्तब्धगात्रपरिक्रमः ।
कुब्जीभूतेन पृष्ठेन यो वाजी याति बद्धवत् ॥ १ ॥
प्रस्कन्नरोगसन्तप्तं विद्याद्बुद्ध्या च तं भिषक ।
चिकित्सां तस्य वक्ष्यामि भाषितां मुनिसत्तमैः ॥ २ ॥
आज्यं चिकुटकोपेतं पाययेत्तं विचक्षणः ।
ततः स्निग्धस्य कर्त्तव्यः शिरावेधो ययोदितः ॥ ३ ॥

२ । यावकं कुलत्थं घृतभर्जितं दापर्येदित्यर्थः । गुरुर्यस्येति यः
पाठः पुस्तकद्वयेऽपि दृश्यते स न साधुः । गुरु यस्येत्येव साधुः पाठो
वचमः क्लीवत्वात् ।

३ । घृतस्य प्रस्यः । चिकुटकस्य च पादोनं पलम् ।

१ । मूर्च्छितां घृतयोजिताम् । याविकां । खः ।

२ । प्रस्कन्नरोगसन्तप्तं । खः ।

औरसीं पादिकीं तस्य तलजां कूर्चजामपि ।
 पूर्वकाये शिराशस्त्रे भेषजं तद्विचक्षणः ॥ ४ ॥
 औषाण्डीं पश्चिमे काये स्थैरिकीं कूर्चजां तथा ।
 विध्यात् शिराशस्त्रमुखे देयं कर्द्दमलेपनम् ॥ ५ ॥
 विड्मं न चारयेद्वाहमेकरात्रं विचक्षणः ।
 वश्यमाणं ततः पानमपयेऽह्नि प्रदापयेत् । ६ ॥
 त्रिफलाकाथसंयुक्तस्तथा क्षौद्रममन्वितः ।
 गुग्गुलुः प्रतिपानाय देयः प्रसक्तनाशनः ॥ ७ ॥
 ग्रासार्ये दापयेद्दूर्वाः पाने चैव मधूदकम् ।
 अथवा पिप्पलीतायं प्रशस्तं तस्य वाजिनः ॥ ८ ॥
 पञ्चमूलकपायस्तु तिलतैलेन योजितः ।

४-५ । शिरावेधः कुत्र कतंय इत्याह । पूर्वकाये औरस्यादि-
 कूर्चजान्ताः शिरा विध्यात् । शिराशस्त्र तच्छिराक्षतमुख इत्यर्थः
 कर्द्दमालेपनं देयम् । तथा पश्चिमे काये औषाण्डादिकूर्चजान्ता
 शिरा विध्यात् तथा शिराक्षतमुखे कर्द्दमालेपनं देयमित्यर्थः । तत
 इत्यादि एकरात्रं विचक्षण इत्यन्तः पाठो ग-पुस्तके नास्ति ।

७ । अत्र त्रिफलापल्लमिद्धः कषाथप्रस्यः । मधुनः पल्लं गुग्गुलोश्च
 पल्लं ग्राह्यम् ।

८ । ममधुपल्लं वारिणः पल्लषष्टिकं देयम् ।

हेमन्ते क्षारसंयुक्तो देयः प्रस्कन्नपीडिते ॥ ९ ॥
 यदि सिद्धिर्भवेन्नैव भेषजानामुपक्रमैः ।
 ततो वह्निः प्रदातव्यो वाहोर्वक्षसि कूर्चके ॥ १० ॥
 दग्धाग्नेर्गुग्गुलुः शस्तो वाहस्य त्रिफलायतः ।
 भ्रामणश्चैव वाहानां प्रस्कन्नव्याधिश्चान्तये ॥ ११ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे प्रस्कन्न-
 चिकित्सिते पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

कृमिकोष्ठनिदानचिकित्सितम् ।

कृशस्य यस्य वाहस्य जन्तुभिः परिवेष्टितम् ।
 पुरीषं जायते भिन्नं तं विन्द्यात् कृमिकोष्ठकम् ॥ १ ॥
 श्लेष्मकोष्ठी समुद्दिष्टो मन्दाहारस्तुरङ्गमः ।
 दुर्बलो भिन्नरोमा च गुरुगात्रस्तथैव च ॥ २ ॥
 पुरीषं श्लेष्मणा मिश्रं पिच्छिलं तस्य सर्व्वदा ।
 निद्रा च जायतेऽत्यर्थं तन्द्रा चैव समन्विता ॥ ३ ॥

९। तिलतैलस्य कुडवः । चारस्य पादोनं पलं देयम् ।

तत्रादौ कृमिकोष्ठस्य क्रियां वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 आज्यमसौ प्रदातव्यं मांसक्षीरेण साधितम् ॥ ४ ॥
 षष्टिकान्नं तिलाः^१ क्षीरं गुडञ्च दधिमिश्रितम् ।
 कृमिकोष्ठाय दातव्यं भोजनं तावदग्रतः^२ ॥ ५ ॥
 विडङ्गं चिचकं पाक्यो दन्ती च^३ निचुलं तथा ।
 कम्पिलकञ्च तुल्यांशं कपायं कारयेद्दुधः ॥ ६ ॥
 कम्पिलकस्य कल्केन कपायेणामुनैव^४ तु ।
 विडङ्गचूर्णसंयुक्तं सिद्धं सर्पिः प्रदापयेत् ॥ ७ ॥
 घृतं विडङ्गसंयुक्तं सिद्धसर्पिः प्रदापयेत् ।
 दन्तीकपायकल्केन साधितञ्च प्रदापयेत् ॥ ८ ॥
 घृतं विडङ्गसंयुक्तं दृष्टकर्मा विचक्षणः ।
 द्वे हरिद्रे विडङ्गानि तथा लवणपञ्चकम् ॥ ९ ॥

६ । विडङ्गादिघृतमाह विडङ्गमव्यादि । पाक्यो यवत्तमः ।
 कम्पिलकं (कम्पनागुडि) ।

८ । श्लोकोऽयं ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । षष्टिकान्नतिलं । गः ।

२ । अग्रतः । खः ।

३ । श्यामम् द्रवन्ती दन्ती च । खः ।

४ । अमुनैव । खः ।

पटोलं निम्बपत्रञ्च वचां चिचकमेव च ।

पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ १० ॥

एतत्पानं^१ प्रदातव्यं सुरया कृमिनाशनम् ।

चूर्णपानप्रयोगोऽयं श्लेष्मकोष्ठे प्रशस्यते ॥ ११ ॥

मन्दाग्निदीपनोऽत्यन्तं शालिहोत्रेण कीर्तितः ॥ १२ ॥

श्लेष्मकोष्ठनिदानचिकित्सिते ।

श्लेष्मकोष्ठी समुद्दिष्टो मन्दाहारस्तुरङ्गमः ।

कृमिकोष्ठोदितां कुर्यात् श्लेष्मकोष्ठेऽपि च क्रियाम् ॥१७॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे कृमिकोष्ठ-
श्लेष्मकोष्ठचिकित्सिते षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

११ । “सुहीचीरं मकरूरं कृपोदकविभावितम् । पिण्डोऽयं
हन्ति मथस्यान् उदरम्यान् कृमित्रणान्” इति नकुलः । परिभाषा
नियमेन घृतमिदं साधयित्वा पाचयेत् ।

१ । एष पाने प्रदातव्यः । खः ।

६ । प्रयोगश्च । गः ।

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

वातादिमूत्रग्रहलक्षणानि ।

स्तोकं स्तोकं सफेनञ्च कृच्छ्रान्मूत्रं करोति यः ।
 तस्य वातसमुत्थन्तु विद्यान्मूत्रग्रहं बुधः ॥ १ ॥
 दाहोच्छ्वासयुतः पित्तान्मूत्ररोगः प्रजायते ।
 वाजिनः पीतमूत्रस्य मूत्ररोगः प्रजायते ॥ २ ॥
 वाजिनः पीतमूत्रस्य अथवा रक्तमूत्रिणः ।
 कफजे मूत्ररोगे तु सान्द्रमूत्रं सपिच्छिलम् ॥ ३ ॥
 स्तोकं स्तोकञ्च कुरुते वेदनार्त्तस्तुरङ्गमः ।
 एकधा नोदयस्तेषां जायते सन्निपातजः ॥ ४ ॥
 अत्र साधारणीं कुर्याच्च चिकित्सां वक्ष्यमाणिकीम् ।
 मेढ्राभासे तथा वस्तिं घृतेनाभ्यज्य वातिके ।
 मर्दयेत्तदनुस्रोतो लघुहस्तैः शनैः शनैः ॥ ५ ॥
 पाषाणभेदकं शुण्ठी गोष्ठूरं वृहतीद्वयम् ।

१- दाहोच्छ्वासयुत इति दाहो ज्वाला उच्छ्वासः अन्तर्मुखनिः-
 श्वासश्च तेन द्युतः ।

४ । तेषां वातादिमूत्रग्रहलक्षणानाम् । एकधा उदयो न
 जायते अपितु अनेकधा विविधप्रकारमित्यर्थः । उदय आविर्भावः ।

५ । अनुस्रोतः स्त्रोतोऽनुलोमत इत्यर्थः ।

६ । पाषाणभेदः । (पातर् कुचा) । वर्षाभूः (घृतपुनर्नवा) ।

शरण्डमूलं वर्षाभूरनन्ताच शतावरी ॥ ६ ॥
 कपायं वारिणा कृत्वा यवानां तण्डुलैर्भिषक् ।
 साधयित्वा ततो मण्डं पाययेद्वातमूत्रिणम् ॥ ७ ॥
 एतेनैव कपायेण मिश्रितं वा सुखावहम् ।
 भवेद्वासश्च पानं वा वातिके मधुमूर्च्छितम् ॥ ८ ॥

पित्तमूत्रग्रहचिकित्सा ।

एर्वारुकस्य^१ वीजानि त्रिपुषस्य^२ पित्तजे ।
 पिष्ट्वा शर्करया सार्द्धं दद्यात्तण्डुलवारिणा ॥ ९ ॥
 शृतं कशेरुशालूकै^३स्तथा शृङ्गाटकेन च ।
 पाने शस्तं स्मृतं क्षीरं शर्करेश्वरसान्वितम् ॥ १० ॥
 नलकाशेषुर्दुर्भाणां काथं पाने प्रदापयेत् ।
 पित्तमूत्रग्रहे वैद्यः क्षीरवस्तिञ्च बुद्धिमान् ॥ ११ ॥
 एषां समभागं पलं जलाङ्के पक्त्वा पादशिष्टः काथो याव्यः । तेन
 काथेन मण्डो देयः ।

९ । एर्वारुकस्य कर्कटीविशेषस्य । त्रिपुषस्य शशा इति प्रसिद्धस्य । तण्डुलवारि प्रस्थमितं ।

१० । कशेरुः (केशुर) ।

११ । नलादीनां पलं । जलाङ्के पादशिष्टं देयम् । क्षीरवस्त्रौ दुग्धस्याङ्कोः याव्यः ।

१ । कर्कटीकस्य । गः ।

२ । त्रिपुषी चापि । गः ।

३ । कशेरुकैश्च । गः ।

त्रिके धाराजलं देयं कर्दमालेपनं तथा ।

शीतं स्थानं हितं प्रोक्तं प्रवातं व्यजनानिलम् ॥ १२ ॥

श्लेष्मामूत्रग्रहचिकित्सा ।

श्वदंष्ट्रां शृङ्गवेरञ्च पूतिकं^१ पिप्पलीं तथा ।

श्लेष्मजे मूत्ररोगे तु लाजमण्डेन दापयेत् ॥ १३ ॥

कौलत्थं पाययेद् यूषं तिक्तमुद्गैश्च भोजनम् ।

तैलाभ्यङ्गो भवेदस्ती मापस्वेदः कफात्मके ॥ १४ ॥

श्वदंष्ट्रा शृङ्गवेरञ्च पूतीकं पिप्पली तथा ।

पित्तमूत्रग्रहप्रोक्तां क्रियां सर्वां प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

वस्तौ प्रक्षालिते वैद्यस्तुरङ्गानां विचक्षणः ।

हितं वलितवस्तिभ्यो^३ लाक्षापत्राङ्गचूर्णकम् ॥ १६ ॥

मधुना सह संयुक्तं पाने गोपयसा युतम् ।

मूत्रेण सह यस्य स्याद्देदनात्तस्य वाजिनः ॥ १७ ॥

१२ । त्रिके षष्ठवंशाधोभागे ।

१३ । श्वदंष्ट्रा गोचुरं । शृङ्गवेरं शंठी । पूतिकं पूतिकरञ्जं ।

१६ । वलितवस्तिभ्यः सम्पादितवस्तिकर्मभ्य इत्यर्थः । पत्राङ्गं
(वकम्काष्ठ) । रक्तचन्दनं वा ।

१ । प्रवातव्यजनानिके । खः ।

२ । पूतिकां । पः ।

३ । हितं प्रक्षालिते वैद्यः । गः ।

शर्कराणां प्रपातस्तु स ज्ञेयो मूत्रशर्करी ।
 कुष्ठशिशुविडङ्गानि हिङ्गुतुम्बुरुकं तथा ॥ १८ ॥
 सैन्धवञ्चाश्रमभेदञ्च कल्कं कृत्वा विचक्षणः ।
 तत्कल्कं यवभक्तञ्च सुरया सह मर्दयेत् ॥ १९ ॥
 मूत्रशर्करिणो दद्याद् भोजने सततं वुधः ।
 रजनीक्षारवङ्गस्य गालयित्वा पलाशजम् ॥ २० ॥
 गृहीत्वा तज्जलं प्राञ्जः पुनः कृत्वा पयःसुतम् ।
 ब्रह्मपामार्गस्तृक्ष्णैलाकुलत्थाष्टकवर्गकैः ॥ २१ ॥
 सुपिष्टं तेन तोयेन पानं शर्करिणो हितम् ॥
 शुक्रं मेहति यो वाजी शुक्रमेह्येति तं विदुः ॥ २२ ॥

१८ । तुम्बुरुः (धने) ।

१९ । सुराप्रस्थेन सैन्धवादीनां पलम् ।

२०—२२ । रजनी हरिद्रा लाजा वा । तस्याः चारं पलाशजं
 चारञ्च समभागं वारिणा गोलयित्वा दोलायन्त्रेण परिस्त्राय तेन
 तोयेन ब्रह्म्यादिकल्कं संमिश्र्य पाचयेत् । “जीवरुधभर्को मेदे
 काकोल्खाद्याद्भृष्टकौ । अष्टवर्गाऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः” ।
 इति ॥

१ । पटञ्जलं । गः ।

२ । पानं शर्करिणां । गः ।

अयमेव विधिः कार्यः शुक्रमेहेऽपि वाजिनः ।

वड्वां वाहयेद्वापि दृष्टकर्मा भिषग्वरः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे मूत्रग्रह
चिकित्सिते सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

कुष्ठरोगान्नक्षणाचिकित्सितम् ।

अलोमिकां ग्रन्थिमतीं तथा वै ब्रणसंयताम् ।

त्वचं कुष्ठमहारोगः करोत्यश्वस्य दारुणाम् ॥ १ ॥

गवां मूत्रपरीषाभ्यां स्वेदस्तु ब्रणिनो हितः ।

कुष्ठरोगेषु सर्वेषु समीपे वेधयेच्छिराम् ॥ २ ॥

निम्बपत्रं पटोलञ्च त्रिफला खदिरं तथा ।

तत्क्वाथं पाययेदाहं सुतरक्तं विचक्षणः ॥ ३ ॥

व्यहमेतत् प्रदातव्यं पानं कुष्ठप्रशान्तये ।

ततः परं प्रयोक्तव्यं पानं यदृश्यमाणकम् ॥ ४ ॥

चिहृताञ्च हरिद्राञ्च मदनं कटुरोहिणीम् ।

पाटलां त्रिफलां दन्तीं निम्बं मूर्खीं तथा वचाम् ॥ ५ ॥

१ । सुतरक्तं कतरक्तमात्रं ।

कृत्वा कषायं मतिमान् कुष्ठरोगेषु दापयेत् ।
 पानाय मधुना सार्द्धं सिद्धं भोजनमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 लोहितं चन्दनं दूर्वामूशीरं कटुरोहिणीम् ।
 पिष्ट्वा निम्बपटोलञ्च ब्रणे कुष्ठे प्रलेपयेत् ॥ ७ ॥
 अर्काश्वमारयोः पत्रं सर्पपं पिप्पलीं वचाम् ।
 मरिचं शृङ्गवेरञ्च दन्तीमूलं सचिचकम् ॥ ८ ॥
 गवां मूत्रेण संपिष्य लवणैः सह योजयेत् ।
 संलिप्य तेन कुष्ठानि ब्रणहीनानि मर्दयेत् ॥ ९ ॥
 ब्रणेषु चैव सर्वेषु तैलं सर्पपत्रं हितम् ।
 कल्कोनानेन संयुक्तमभ्यङ्गे मर्दने सदा ॥ १० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे कुष्ठ-
 चिकित्सितेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

५-७ । पाटलेत्यादिलोहितान्तः पाठो ग-पुस्तके नास्ति ।

१० । कल्कोनानेनेति उपयुक्तेन अक्रोदिकल्केनेत्यर्थः ।

१ । प्रयोजयेत् । गः ।

अथकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

वातादिशोथलक्षणचिकित्साः ।

- शोथे चिकित्सां वक्ष्यामि वातपित्तकफान्विते ।
 सन्निपातसमुत्थे च रूपं पञ्चैव कीर्तितम् ॥ १ ॥
 वेदनास्थौल्यसंयुक्तं मृदुस्पर्शञ्च शीतलम् ।
 शोथं वातात्मकं विद्याद्वाजिदेहसमुद्भवम् ॥ २ ॥
 रक्तपित्तेन शोथः स्यात् कृष्णपाकेन संयुतः ।
 वेदनोष्णसमायुक्तो नात्यन्तोच्छूनकस्तथा ॥ ३ ॥
 कठिनत्वमहत्वाभ्यां युक्तं रुग्दाहवर्जितम् ।
 श्लेष्मशोथं विजानीयाद्द्रुक्तजं पित्तलक्षणम् ॥ ४ ॥
 सर्वलिङ्गं विदुर्वैद्याः सन्निपातसमुद्भवम् ।
 द्विचिह्नं द्वन्द्वजं प्राहुर्मुनयः शास्त्रकोविदाः ॥ ५ ॥
 शोथानां मारुतादीनां सर्वदोषापकर्षणम् ।
 एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ६ ॥
 अनुलेपसहस्राणि अनुलेपशतानि च ।
 रक्तविन्दुविमोक्षस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ७ ॥

१ । चैव यश्चाकमम् । खः ।

२ । रक्तीदमवो रक्तपित्तेन शोथः स्यात् पाकसंयुतः । गः ।

प्रच्छन्नेन जलौकाभिः शिरावेधेन वा भिषक् ।
 सर्वेषामेव शोथानां रक्तमाकृष्य बुद्धिमान् ॥ ८ ॥
 पूर्वशास्त्रसमुद्दिष्टां ततः कुर्यात् क्रियामिमाम् ।
 भेषजैः सघृतैः सम्यक् शोथरोगोपशान्तये ॥ ९ ॥
 शोथे वातसमुद्भूते तैलाभ्यङ्गः प्रशस्यते ।
 स्वेदे गोमयपिण्डेन पुटैश्चैरण्डपत्रकैः ॥ १० ॥
 पिप्पलीशुण्ठिवर्षाभूदेवदार्वर्कशिशुभिः ।
 तुरङ्गानां स्मृतो लेपः शोथे वातसमुद्भवे ॥ ११ ॥
 गोधावतीमहाकाली'वरुणालम्बूषोद्भवैः ॥
 मूलैर्गोमूत्रसंपिष्टैः प्रलेपस्तस्य शस्यते ॥ १२ ॥
 पञ्चमूलकपायस्तु तिलतैलेन योजितः ।
 प्रातः पाने प्रयोक्तव्यो भोजने च रसौदनः ॥ १३ ॥

८ । प्रच्छन्नेन परिच्छन्नेन ।

१० । शोथादीति श्लोकद्वयं ख-पुस्तके नास्ति ।

१२ । गोधावती (गोयालिया लता) । महाकाली लताविशेषः ।

माकाल इति प्रसिद्धा । महाजालीति पाठोप्यस्ति । महाजाली
 पीतघोषा । अलम्बुषा लज्जालुका लता ।

१ । महाकाल । खः ।

पित्तशोधचिकित्सा ।

मञ्जिष्ठाधातकीलोध्रसारिवानन्तपद्मकैः ।

प्रलेपाः पित्तशोधेषु शोरवस्तिश्च कीर्तितः ॥ १४ ॥

कुशकाशनलेष्मणां मूलकाथः सशर्करः ।

शस्तः पाने प्रभाते तु मधुमात्रासमन्वितः ॥ १५ ॥

पञ्चतिक्तकसंसिद्धैर्गव्यसर्पिःसमन्वितैः ।

भोजनं विहितं मुद्गैः शालिभिर्वा^१ पयोऽन्वितैः ॥ १६ ॥

श्लेष्मशोधचिकित्सा ।

रूक्षः स्वेदः प्रदातव्यः इष्टकामिकतापुटैः ।

श्लेष्मशोधे प्रलेपश्च^२ कर्त्तव्यो यस्तु वातजे ॥ १७ ॥

वचाद्योपविद्धङ्गैलाकुष्ठजीरकसैन्धवैः ।

गोमूत्रपिष्टैः सुरया^३ प्रतिपानञ्च कीर्तितम् ॥ १८ ॥

शुण्ठीमरिचसंयुक्ताः पिप्पलीक्षौद्रमिश्रिताः^४ ।

१७ । इष्टकामिकतापुटैः खपरजालुकापुटैः । वातजोऽकलेपश्च
अत्र प्रथेज्य इत्यर्थः ।

१८ । वचादीनां पलं गोमूत्रपिष्टं सुराप्रसन्नं देयम् ।

१ । शालिङ्गुहीसमन्वितैः । ग० ।

२ । श्लेष्मशोधप्रलेपः । ग० ।

३ । सुधिया । ग० ।

४ । योजिताः । ख० ।

सुखिन्ना भोजने शस्ताः कुलत्यास्तैलयोजिताः^१ ॥ १९ ॥

क्रिया सधारणी कार्या सन्निपातसमुद्भवे ।

द्वन्द्वजा द्विविधाः प्रोक्ताः शालिहोत्रादिभिः पुरा ॥ २० ॥

रक्तजे पित्तजेद्दिष्टा चिकित्सा परिकीर्त्तिता ।

अभिघातोद्भवे शोथे हितं यत्तद्विवक्षते^२ ॥ २१ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन सष्टतेन मुहुर्मुहुः ।

औदुम्बरेण वा विद्वांस्तद्विलेपं प्रदापयेत् ॥ २२ ॥

पूर्वोद्दिष्टेन विधिना मोक्षयेत्तस्य शोणितम् ।

श्वमागन्तुना वाहः शोथेनाशु प्रमुच्यते ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे शोथचि-
कित्सिते एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

१९ । सुखिन्ना अग्नौ वारिणा सिद्धा इत्यर्थः ।

२०-२१ । क्रियादिश्लोकद्वयं ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । तैलमिश्रिताः । खः ।

२ । उद्भिदं तच्च कथ्यते । ग० ।

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

मुष्करोगे

वाताण्डलदामचिकित्सितम् ।

प्रकोपान् मारुतादीनां कारणैः पूर्वोद्दिताः ।
 अण्डस्कन्द' स्तुरङ्गानां जायते बहुसंज्ञकः ॥ १ ॥
 तस्य रूपं चिकित्साञ्च भेदञ्चैव ममासतः ।
 प्रवक्ष्यामि यथायोगं वाजिनां हितकाम्यया ॥ २ ॥
 वृषणौ द्रपयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संयुतः ।
 तस्य मुष्कश्चलत्येको रोगो वाताण्डसंज्ञकः ॥ ३ ॥
 यद्गुडं कम्पान्ऽश्वस्य तेन पादेन^३ खंजति ।
 स्तब्धपृष्ठस्य^४ तस्याशु वेदना मुष्कयोर्भवेत् ॥ ४ ॥

१ । मम्प्रति त्रिविधाण्डस्कन्दरोगस्य निदानचिकित्सिते विवक्षु-
 राह प्रकोपादिति । पूर्वोद्दिताः वातादिप्रकोपकथनाध्याये कथिताः
 कारणैरित्यर्थः । मारुतादीनां वातपित्तकफानामित्यर्थः । प्रकोपः
 अण्डपुष्कन्दैव अण्डस्कन्दो जायते । बहुसंज्ञक इति वातपित्तक-
 फात्मकः ।

२ । यथायोगमिति योगमनतिक्रम्य यस्मिन्नधिकारे यो योगः
 तदनुमारेणेत्यर्थः ।

१ । अण्डशूल । गः ।

३ । तेन गात्रेण । गः ।

२ । पादितः । गः ।

४ । यस्य च पृष्ठवाटस्य । गः ।

त्रैपाण्ड्रीं वेधयेत्तस्य शिरां पूर्व्वं विचक्षणः ।
 अभ्यङ्गञ्च भित्क् कुर्यान्मुष्कयोः सर्पिषा ततः ॥ ५ ॥
 सुखोष्णैरोदनं शस्तं श्लोरेर्गव्यादिभिस्तथा ।
 अनुवासनञ्च कर्त्तव्यं तैलैस्तृप्तपृर्व्वकैः ॥ ६ ॥
 हयगन्धस्य वृक्षस्य मूलमुत्कृत्य पेपयेत् ।
 मद्युतं दापयेद्वाहे वातार्त्तस्तेन तिध्यति ॥ ७ ॥
 सौवर्चलं रसेनञ्च हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।

५ । वाताण्डविकल्पासाह । वाताण्डे खञ्जताद्युपद्रवे मति
 तदुपशमार्थं पूर्व्वं अण्डशिरां वेधयत् मयेध्य च शोणितसोत्तुष्टं
 कारयेदित्यर्थः । सर्पिषा मुष्काभ्यङ्गञ्च वेदनाशान्तर्यमित्यर्थः । कुर्यात् ।

६ । पथञ्च सुखोष्णपाचसादनं देयम् ।

८ । हयगन्धस्येत्यादि किंमत्तकमित्यन्तः पाठः ख-पुस्तके नास्ति ।
 कुलत्येति । कुलत्याः (कुडितकडाड) । यवाः प्रसिद्धाः । कोलाः
 वदराः (कुल) तेषां । पञ्चमूल्या इति त्रिविधशोणाकगाम्भारी-
 पाठलागणिकारिकाणञ्च मिलित्वा अष्टौ पलानि वारि च विंशति-
 पलमितं गृहीत्वा पादशयः कर्त्तव्यः । स्नेहद्रव्यञ्च काथचतुर्थीशं
 ग्राह्यम् । निरूहद्रव्यमाने वाभटः । “काथे तु विंशतिपले द्रव्य-
 स्थाष्टौ पलानि च । ततः काथाचतुर्थीशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत्,”
 इति ।

१ । त्रैपाण्ड्री । खः ।

२ । ओदनैः शस्तं कर्त्तव्यं । गः ।

३ । पूर्व्वं । खः ।

सष्टं कुष्ठसंयुक्तं दापयेत्तदुधो भिषक् ।

निहन्त्यामयमण्डानां सप्तकं वा द्विसप्तकम् ॥ ८ ॥

कुलत्थयवकोलानां पञ्चमूल्यास्तथैव च ।

क्वाथेन तैलयुक्तेन^१ निरुहं संप्रयाजयेत् ॥ ९ ॥

मांसानां रसकैः स्रिग्धैर्भोजनं तत्र^२ शस्यते ।

ग्रामे दूर्व्यार्जुनौ वापि जलं क्लृपात्समुद्धृतम् ॥ १० ॥

ग्रामप्रतिहतो यस्तु कृच्छ्रमूत्रपुरीषयोः ।

तच्च पृष्ठे समाध्वातो न स शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ११ ॥

पित्ताण्डलक्षणचिकित्सितम् ।

शूनता मुष्कयोश्चैव रक्तता^३ कृष्णतापि वा ।

भवेत् पित्तेन दुष्टेन पिडुका^४ वाच्च^५ सम्भवः ॥ १२ ॥

१० । पथ्यमाह । मांसेत्यादि ।

११ । अमाथ्यत्वमाह ग्रामेत्यादि । तस्य लक्षणञ्च कृच्छ्रमूत्र-
पुरीषत्वादिकं ज्ञेयम् । ग्रामेत्यादिश्लोको ग-पुस्तके नास्ति । कृच्छ्र-
मूत्रपुरीषयोरित्यत्र कृच्छ्रमूत्रपुरीषक इति पाठो युक्तः । तच्चैवत्र
यथैत पाठः माधुः ।

१२ । पित्ताण्डलक्षणमाह । शूनतेति । पिडुकानां त्रणानाम् ।

१ । तिलतैलेन । गः ।

४ । रक्ताकृष्टाभित्तापिच । गः ।

२ । संप्रदापयत् । गः ।

५ । पिडुकानां समुद्धृतः । गः ।

३ । तस्य । यः ।

शिरावेधस्तथाभङ्गा^१ वाताण्डे यः प्रकीर्तितः ।
 कर्त्तव्यः स तु^२ पित्ताण्डे यदन्यच्च प्रचक्षते ॥ १३ ॥
 कङ्कालमुस्तकाश्मर्यवाजिगन्धेषुसाधितः^३ ।
 काथः पाने हितस्तस्मै शर्करामधुमृच्छितः ॥ १४ ॥
 पञ्चवल्कस्य कल्कश्च सर्पिषा सह योजितः ।
 प्रदातव्यः प्रलेपाय गोक्षुञ्च निरूहणे^४ ॥ १५ ॥
 मुस्तवालकधन्याकै^५ कथितं शीतलीकृतम् ।
 तोयं पाने प्रदातव्यं ग्रासे दूष्या च शस्यते ॥ १६ ॥

श्लेष्मागडनक्षत्राणि चिकित्सितम् ।

शूनौ तु कठिनौ रूक्षौ रुपणौ मन्दवेदनौ ।
 छद्ममूत्रस्य वाहस्य मूत्रकोशश्च शूयते^६ ॥ १७ ॥

१३ । पित्ताण्डस्य चिकित्सा माह । शिरेति ।

१४ । योगान्तरमाह । कङ्कालेत्यादि । कङ्कालादीनां मिलितं
 पलं शर्करामधुनोश्च प्रत्येकं कुडुवः ।

१५ । निरूहणे गोक्षुणं, पञ्चवल्कस्य कल्कः सर्पिषा सह प्रलेपार्थं
 देयः ।

१७ । मूत्रकोषश्च शूयते स्फीतो भवति ।

१ । तथास्यैव । गः ।

२ । कर्त्तव्यं स्याच्च । गः ।

३ । वाजिगन्धेन साधितः । खः ।

४ । प्रलेपार्थं प्रयोक्तव्यो गोक्षीरन्तु निरूहयेत् । गः ।

५ । मुस्तवालकधन्याकैः । गः ।

६ । शीतलं कृतम् । गः ।

७ । जायते ।

श्लेष्माण्डः स तु विज्ञेय श्लेष्माण्डो वेधयेच्छिराम् ।
 निरूहं कटुतैलेन चाङ्गे स्वेदं च कारयेत् ॥ १८ ॥
 कुष्ठैलातिविषा^१लोध्रवचाव्योपहरेणुभिः ।
 पानं^२ कल्काकृतैः शस्तं सुरामध्वासवान्वितम् ॥ १९ ॥
 पञ्चतक्तकसंमिद्धैः कुर्यान्मज्ञैश्च भोजनम् ।
 पिप्पलीशौद्रसंयुक्तैस्तैलशुण्ठीसमन्वितैः ।
 व्योपशौद्रसतैलैश्च कुलत्थैर्वापि भोजयेत् ॥ २० ॥
 भ्रामणश्च^३ तुरङ्गस्य सायं प्रातः शनैर्हितम् ।
 शुष्को घासः प्रदातव्यः शृतशीतं जलं तथा ॥ २१ ॥
 किराततित्तकच्छृणामार्द्रकाणां समायुतम् ।
 पिण्डं वा देयमश्वस्थ श्वययुव्याधिशान्तये ॥ २२ ॥

१८ । अतिविषा (आतदच्) ।

२० । पिप्पलीत्यादिपाठः ख-पुस्तके नास्ति । व्योषेत्यादि पादद्वयं
ग-पुस्तके नास्ति ।

२२ । किरातित्यादिः श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति । कच्छुः कपि-
कच्छुः ।

१ । श्लेष्माण्डं तस्य । खः ।

५ । पानं । गः ।

२ । निरूहेत् । गः ।

६ । भ्रमणं । खः ।

३ । आङ्गस्वेदविचक्षणः । खः ।

७ । शृतं शीतं । गः ।

४ । पिप्पली । गः ।

ॐ

पोताण्डलद्वाराचिकित्सितम् ।

शूनौ पक्षौ तुरङ्गस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ ।
 चिकस्तम्भेन युक्तस्य तस्य पूताण्डं मादिश्रेत् ॥ २३ ॥
 वाताण्डं विहितस्तत्र शिरावेधः प्रशस्यते ।
 घृताभ्यङ्गश्च कर्तव्यो मुष्कयोस्तस्य वाजिनः ॥ २४ ॥
 पिप्पलीलोध्रयष्ट्याह्वैरेलवाल्कसंयुतैः ।
 पानं तस्मै हितं दृष्टं सिन्धुमध्या समन्वितम् ॥ २५ ॥
 वर्षाभूसरला श्यामालोध्रचन्दनपद्मकैः ।
 तोयपिष्टैः प्रलेपस्तु मुष्कयोः परिकीर्तितः ॥ २६ ॥
 अनया वाजिनो रोगः कृपया शान्तिमृच्छति ।
 विपाद्य मुष्कौ शस्त्रेण तदाण्डमपकर्षयेत् ॥ २७ ॥
 हस्तेनाकृष्य मुष्काण्डं नाडीं बद्ध्वा दृढं भिषक् ।
 सुवर्तितेन सूत्रेण तच्छिन्द्याच्च विचक्षणः ॥ २८ ॥

२४ । पूताण्डं पोताण्डं पुष्काण्डमिति च त्रिविधः पाठो पुस्तक-
 द्वये दृश्यते, तेषु पूताण्डं पोताण्डमित्युभयमेव साधु न पुष्का-
 ण्डमिति ।

२६ । वर्षाभिः पुनर्जवा शुण्ठी वा ।

२८ । तदाण्डमपकर्षयेदित्यादि वङ्गितमेन शस्त्रेणेत्यन्तः पाठो
 ग-पुस्तके न दृश्यते ।

१ । पुष्काण्डम् । गः ।

३ । सीधुमध्यामंवान्वितम् । खः ।

२ । वाताण्डं । गः ।

४ । वर्षाभूसरमला । खः ।

वह्नितप्तेन शस्त्रेण तद्द्रवणेन सुनिश्चयम् ।
 रक्तमेवं तुरङ्गस्य प्रशमं नैव गच्छति^१ ॥ २९ ॥
 अग्निवर्गेन येनैव^२ छिन्द्याच्छस्त्रेण दुर्वुधः^३ ।
 अबद्धा^४ सुदृढं नाडीं तस्य कर्म न सिध्यति ॥ ३० ॥
 आकृष्याण्डं भिषङ् मुष्कं पूरितं मधुमर्षिणा ।
 शीरवृश्चकपायिण ब्रह्मवत् समुपाचरेत् ॥ ३१ ॥
 प्रशस्तं गुग्गुलोः पानं त्रिफलाकाथयोजितम् ।
 तच्चक्रमणशीलस्य रुताभ्यक्तस्य वाजिनः ॥ ३२ ॥
 निपात्य भूमौ तुरगं बद्धा चैव दृढं वुधः ।
 उत्तानस्य विनिःश्लिष्य पृष्ठं गर्त्तिस्तथैव च ॥ ३३ ॥
 पातनादि ततः कर्म कुर्यात्च्छाण्डरोगिणः ।
 दृढकर्मा प्रगल्भश्च शास्त्रविच्च भिषग्वरः ॥ ३४ ॥

२९ । ओकोऽयं न मंगच्छते । सुवर्गितेन सुवृत्तेन ।

३० । प्रशमामिद्यादिः विरोधी च विघ्नेषु इत्यन्तः पाठो
ग-पुस्तके न दृश्यते ।

१ । त्वमेव प्रगच्छति । गः ।

३ । दुर्मतिः । गः ।

२ । यो नैव । गः ।

४ । सुबद्धा । खः ।

पोताण्डमलङ्काराविक्रितिसंज्ञम् ।

शूनौ पक्वौ तुरङ्गस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ ।
 त्रिकस्तम्भेन युक्तस्य तस्य पूताण्डं मादिश्रेत् ॥ २३ ॥
 वाताण्डं विहितस्तत्र शिरावेधः प्रशस्यते ।
 घृताभ्यङ्गश्च कर्तव्यो मुष्कयोस्तस्य वाजिनः ॥ २४ ॥
 पिप्पलीलोध्रयश्याह्वैरेलवाल्कुकसंयुतैः ।
 पानं तस्मै हितं दृष्टं सिन्धुमध्वा समन्वितम् ॥ २५ ॥
 वर्षाभूरमलाश्यामालोध्रचन्दनपद्मकैः ।
 तोयपिष्टैः प्रलेपस्तु मुष्कयोः परिकीर्तितः ॥ २६ ॥
 अनया वाजिनो रोगः कृपया शान्तिमृच्छति ।
 विपाद्य मुष्कौ शस्त्रेण तदाण्डमपकर्षयेत् ॥ २७ ॥
 हस्तेनाकृष्य मुष्काण्डं नाडीं बद्ध्वा दृढं भिषक् ।
 सुवर्त्तितेन सूत्रेण तच्छिन्द्याच्च विचक्षणः ॥ २८ ॥

२४ । पूताण्डं पोताण्डं पुच्छाण्डमिति च त्रिविधः पाठो पुस्तक-
 द्वये दृश्यते, तेषु पूताण्डं पोताण्डमित्युभयमेव साधु न पुच्छा-
 ण्डमिति ।

२६ । वर्षाभुः पुनर्नवा शुण्ठी वा ।

२८ । तदाण्डमपकर्षयेदित्यादि वल्लितप्रैत्रेण शस्त्रेणेत्यन्तः पाठो
 ग-पुस्तके न दृश्यते ।

१ । पुच्छाण्डम् । गः ।

२ । वाताण्डे । गः ।

३ । सिन्धुमध्वामवाग्वितम् । खः ।

४ । वर्षाभूरमला । खः ।

वह्नितप्तेन शस्त्रेण तद्द्रवणेन सुनिश्चितम् ।
 रक्तमेवं तुरङ्गस्य प्रशमं नैव गच्छति^१ ॥ २६ ॥
 अग्निवर्णेन येनैव^२ छिन्द्याच्छस्त्रेण दुर्वुधः^३ ।
 अबद्धा^४ सुदृढं नाडीं तस्य कर्म न सिध्यति ॥ ३० ॥
 आकष्याण्डं भिषङ् मुष्कं पूरितं मधुसर्पिपा ।
 शरीरवृक्षकपायेण ब्रणवत् समुपाचरेत् ॥ ३१ ॥
 प्रशस्तं गुग्गुलोः पानं त्रिफलाक्वाथयोजितम् ।
 तच्चक्रमणशीलस्य घृताभ्यक्तस्य वाजिनः ॥ ३२ ॥
 निपात्य भ्रूमौ तुरगं बद्धा चैव दृढं वुधः ।
 उत्तानस्य विानःक्षिप्य पृष्ठं गर्त्तिस्तथैव च ॥ ३३ ॥
 पातनादि ततः कर्म कुर्यात्तच्छाण्डरोगिणः ।
 दृढकर्मा प्रगल्भश्च शास्त्रावच्च भिषग्वरः ॥ ३४ ॥

२६ । श्लोकोऽयं न संगच्छते । सुवर्तितेन सुदृढेन ।

३२ । प्रशस्तमिथादिः विरोधी च विगेषत इत्यन्तः पाठो
 ग-पुस्तके न दृश्यते ।

१ । स्वरमेव प्रगच्छति । गः ।

३ । दुर्मतिः । गः ।

२ । यो नैव । गः ।

४ । सुबद्धा । खः ।

रक्ताण्डनक्षत्राचिकित्सितम् ।

स्पर्शतः कठिनौ रूक्षौ रूपतश्चैव यौ मृदू ।

दृषणौ यस्य वाहस्य स रक्ताण्डः प्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥

तस्मिन् मर्वाः प्रयोक्तव्याः क्रियाः पोताण्डबोधिताः ।

शिप्रं सिद्धिर्भवत्येव वेद्यानां शास्त्रशालिनाम् ॥ ३६ ॥

उच्चाण्डवान् प्रयुञ्जीत दृष्टानां मुष्ककालनम् ।

भ्रमणञ्च विशेषेण तेषां कुर्याद्द्विसप्तकम् ॥ ३७ ॥

भ्रमतामेव दातव्यं जलं ग्रासास्तथैव च ।

घृताभ्यङ्गं च सततं ब्रणे गात्रे च वाजिनाम् ॥ ३८ ॥

दातव्या गुग्गुलुस्तावत् चिफलाक्वाथयोजितः ।

रूढं यावद् ब्रणं तेषां जायते निरुपद्रवम् ॥ ३९ ॥

खादकः खादकश्चैव विरोधी च विशेषतः ।

मुष्कयोर्लागनं वाजो प्रतिहन्ता च सिध्यति ॥ ४० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे मुष्करोग-
चिकित्सिते पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

३७ । उच्चाण्डवानिति पादद्वयं न लगति ।

४० । अस्य श्लोकस्य शेषपादद्वयं न सम्यक् लगति ।

अथैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीनीतरोमलक्षणम् ।

गुरुभिर्भोजनैर्ग्रासैरभिष्यन्दकरैस्तथा ।
 अष्टस्याकर्म्मिणोऽश्वस्य ह्यमीमनभिगच्छतः ॥ १ ॥
 स्वस्थानात् प्रच्युतं शुक्रं मेहने प्रतिहन्यते ।
 तेन शुक्राभिघातेन मूत्रकच्छं प्रजायते ॥ २ ॥
 ततो रक्तप्रकोपेण शूलं भवति मेहने ।
 प्रक्लिन्नं प्रवलं पक्वं कण्डूमत्पिडुकान्वितम् ॥ ३ ॥
 स्वस्थाने प्रविशेन्नैव मक्षिकाभिः समावृतम् ।
 श्रीनीतास्थं तत्रातङ्गं निर्दिशेत्तस्य वाजिनः ॥ ४ ॥

चिकित्सा ।

उपाण्डश्चैव कोष्ठश्च मात्रायान्तु विरेचयेत् ।
 प्रच्छयेन्मूत्रकोपश्च स्नानं वाज्येन सेवयेत् ॥ ५ ॥

१ । एष अध्यायो ग-पुस्तके न धृतः । ख-पुस्तकानुसारेणाय-
 मध्यायो गृहीतः । अष्टस्येति आकुञ्चनेत्क्षेपणप्रसारणगमनक्षेपण
 विरेचनवस्तिनस्यानीति अष्ट कर्माणि । तदकर्म्मिण इत्यर्थः ।

२ । प्रक्लिन्नादिकं मेहनविशेषणम् । स्वस्थानात् शुक्राधारत् ।

३ । तत इति मूत्रकच्छात् स्वस्थाने नैव प्रविशेत् मेहनमिति
 शेषः ।

५ । प्रच्छयेत् शान्तयेदित्यर्थः ।

क्षारतैलं जलं कौष्णं पानार्थञ्च प्रदापयेत् ।
 खदिरक्षीरिणां काथः सुखोष्णो ब्रणधावनः ॥ ६ ॥
 तिलक्षारैः पयःस्विन्नैः ससर्पिष्कैः प्रलेपनम् ।
 धूपनं कटुमध्वाज्यैररालापीलुदारुभिः ॥ ७ ॥
 ससप्तपत्रसल्लक्या धवस्यारग्वधस्य च ।
 कुटजस्य त्वचश्चैव चूर्णिता ब्रणरोपणाः ॥ ८ ॥
 खवङ्गानि हरिद्रे च सूर्यवल्ली सरोचना ।
 अरुष्करोऽग्निक्कदरः त्रिफलानिकुटत्वचः ॥ ९ ॥
 शभिस्तैलं सगोमूत्रं साधितं ब्रणरोपणम् ।
 भोजयेत्तित्तमुद्गांश्च मधुतैलकणान्वितान् ॥ १० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तविरचितेऽश्वशास्त्रे औ-
 नीतरोगचिकित्सिते एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

३ । अराला सर्जरसः । पीलुः खनामख्यातः फलविशेषः । धवो
 (धात्रोद्या) इति प्रसिद्धः ।

९ । सूर्यवल्ली अर्कपुष्पीवृक्षः । अरुष्करो भस्मातः । अग्निर्निम्बकः ।
 कदरः श्वेतखदिरः । निकुठः अङ्कोटः ।

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अष्टविधोदरनामनक्षत्राणि ।

अष्टभेदस्य वक्ष्यामि उदरस्य यथाक्रमम् ।
चिह्नं चिकित्सितञ्चैव यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥
वातजं पित्तजञ्चैव कफजं सन्निपातजम् ।
श्लीहोदरं बहुगुदं परिस्त्राव्युदकोदरम् ॥ २ ॥
आध्मातमुदरं यस्य वाजिनो वेदनान्वितम् ।
वर्चसो रूक्षता चैव सशब्दश्चैव मारुतः ॥ ३ ॥
पुरीषे च कृते यस्य गुदं निर्याति सर्व्वदा ।
श्लीणस्याल्याशनस्यैव तस्य वातोदरं वदेत् ॥ ४ ॥
हारिद्रविण्महाकुक्षिः कृशः स्वेदी महाशनः ।
उष्णानिःश्वाससंयुक्तो भवेत् पित्तोदरी ह्ययः ॥ ५ ॥
उदरं वर्द्धते यस्य मन्दाग्नेः शोथसंयुतम् ।
अलसस्य कृशस्यैव विन्द्यात् श्लेष्मोदरं भिषक् ॥ ६ ॥
वातपित्तकफानान्तु रूपं यस्य च दृश्यते ।
सन्निपातसमुत्थानं तद् विन्द्यादुदरं महत् ॥ ७ ॥
वर्णान्यत्वं महत्त्वञ्च काठिन्यञ्च विशेषतः ।

२ । परिस्त्राव्युदकोदरमिति परिस्त्राव्युदरं दकोदरञ्च ।

५ । हारिद्रविट् पीतपुरीषः । महाकुक्षिरिति कुचेर्महत्त्वमुक्तम् ।

१ । भवेत् पित्तोदराद्भयः । गः । २ । सालसस्य । खः ।

३ । शोथसंयुतम् । घः । ४ । ततः । गः ।

श्रीहोदरे विजानीयाद्देहे च कृशतां^१ तथा ॥ ८ ॥

अल्पमल्यं पुरीषन्तु कृच्छ्राद्वातं^२ प्रमुञ्चति ।

आध्मातकुक्षिर्यो वाजी तस्य बड्गुदं वदेत् ॥ ९ ॥

आध्मातकोष्ठैः^३ कुरुते फेनिलं रक्तमेव च ।

परिस्रावोदरी मूत्रं दाहरुवर्जितं^४ सदा ॥ १० ॥

अत्यन्ताध्मानकञ्चैव जलपूर्णमिवोदरम् ।

कृशस्य यस्य^५ वाहस्य भवेत्तस्योदकोदरम् ॥ ११ ॥

वातोदरचिकित्सा ।

पञ्चमूलकपायेण सहितां तैलसंयुताम्^६ ।

यवागूं भोजयित्वा तु ततः स्नेहैर्निरूहयेत् ॥ १२ ॥

पिप्पलीलवणक्षारपाठाचिचकहिङ्गुभिः ।

कल्कीकृतैः पचेत्तैलं मूत्रैर्गोमाहिषादिभिः^७ ॥ १३ ॥

तस्मिन्नेव चिष्टचूर्णं सुहीदुग्धेन भावितम् ।

पलाईमाचया क्षिप्त्वा पचेत्तैलं विचक्षणः ॥ १४ ॥

वलं वीक्ष्य तुरङ्गस्य तैलपानं प्रदापयेत् ।

अतिपानप्रयोगेण मृत्योर्गोचरमृच्छति ॥ १५ ॥

१५ । अतिपानादि श्लोकद्वयं -पुस्तके नास्ति ।

१ । तद्देहे कृशता तथा ।

६ । विन्द्यादुदरकोदरम् । गः ।

२ । कृच्छ्रद्वारञ्च । गः ।

७ । साधितां वा प्रदापयेत् । गः ।

३ । आध्मातकोष्ठैः । खः ।

८ । तैलं । गः ।

४ । राजादाहविवर्जितम् । गः ।

९ । गोमूत्रैर्महिषाम्बितैः । गः ।

५ । यत् । गः ।

पीततैलं विरिक्तञ्च दूर्वाघासेन पोषयेत् ।
 आधानादुदरस्यैव पुनः कुर्यात् क्रियामिमाम् ॥ १६ ॥
 चित्कृन्ती वचा चैव कपायेण च साधितम् ।
 वातोदारे घृतं शस्तं पाने युक्त्या प्रयोजितम् ॥ १७ ॥

पित्तोदरचिकित्सा ।

पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च दन्धारग्वधचित्रकम् ।
 दध्ना मूत्रन्ततस्तैलं पचेन्मृद्वग्निना बुधः ॥ १८ ॥
 पित्तोदराभिभूतस्य पानमेतत् प्रदापयेत् ।
 हिङ्गुयुक्तं तुरङ्गस्य यथाग्निं च यथावलम् ॥ १९ ॥

श्लेष्मोदरचिकित्सा ।

वातोदरे समुद्दिष्टां श्लेष्मजे कारयेत् क्रियाम् ।
 सन्निपातसमुत्थे तु कुर्यात् साधारणीं क्रियाम् ॥ २० ॥
 पिण्डीकृतं चिकटुकं क्षारसैन्यवयोजितम् ।
 दत्वानुपाययेन्मूत्रं माहिषं वाथ सौरभम् ॥ २१ ॥
 प्रति प्रभाते कर्तव्यं तुरङ्गस्य यथावलम् ।
 श्लीहोदरविनाशाय विधिरेप विजानता ॥ २२ ॥
 या क्रिया विहिता पूर्वं वातोदरचिकित्से ।
 सैव बह्वगुदे कार्या सस्त्रावे पित्तजेऽपि वा ॥ २३ ॥
 बद्धा बाह्वं हृदं विद्वान् धरण्यां विनिपातयेत् ।
 उदकोदरे ततः कर्म कुर्याद्भिषगत्तन्द्रितः ॥ २४ ॥

हृदयस्याधरे भागे ऊर्ध्वभागे च नाभितः ।
 अधोवा नाभितः कुर्याच्छेदनं चतुरङ्गुले ॥ २५ ॥
 शस्त्रेणोत्पलपत्रेण वामभागे विचक्षणः ।
 एकमेवाङ्गुलं शस्त्रं कुक्षौ चापि प्रवेशयेत् ॥ २६ ॥
 वेधव्रणे ततस्तस्मिन् नालिकां वस्त्रवेष्टिताम् ।
 प्रक्षिप्य गालयेदारि यावद्द्वै कोष्ठलाघवम् ॥ २७ ॥
 स्वच्छतोयपरिस्रावे तदसाध्यं समादिशेत् ।
 आलोहिते सरक्ते वा साध्यं विद्वान् समादिशेत् ॥ २८ ॥
 आकृष्य नलिकां प्राञ्जः पटुकेन तथा ब्रणम् ।
 घृतस्रुतेन बध्नीयादत्वा कर्पटचीरकम् ॥ २९ ॥
 मुक्ता चोत्थाप्य वाहन्तु वाग्भिः प्रसारयेद्भिषक् ।
 कषायैः क्षीरवृक्षाणां ब्रणश्चाप्रच्योतयेत्ततः ॥ ३० ॥
 विद्धोदरस्य वाहस्य निर्वा ..... ।
 उदकञ्चैव घासञ्च नो दद्याद्दिवसत्रयम् ॥ ३१ ॥
 ततो दूर्वा प्रदातव्या उदकञ्चापि संस्कृतम् ।
 कथितं क्षीरवृक्षाणां वल्कलैर्मधुयोजितम् ॥ ३२ ॥
 ततो रूढब्रणं वुद्ध्वा सञ्जातवलमेव च ।
 यतान् वै खादने दद्याद् युक्त्या चैव सुसंस्कृतान् ॥ ३३ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे उदरचि-
 कित्सिते द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अर्शोत्तमम् ।

कृशो रूक्षश्च मन्दाशी वलहीनशिरान्वितः^१ ।
 अशसा क्रियते वाजी गुदमार्गगतेन च ॥ १ ॥
 जम्बूवदरखर्जूरफलरूपञ्च तद्भवेत्^२ ।
 गुदाभ्यन्तरजं मांसमेकद्विवहुसंख्यकम् ॥ २ ॥

तच्चिकित्सा ।

क्रियां तस्य प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासतः ।
 येन शाम्यति^३ वाहानां भृशमर्शो विवर्द्धितम् ॥ ३ ॥
 यन्त्रं षडङ्गुलं बद्धान् छिद्रं^४ पञ्चाङ्गुलं भिषक् ।
 अधोऽर्द्धाङ्गुलविस्तीर्णं^५ दैर्घ्येणाप्यङ्गुलत्रयम् ॥ ४ ॥
 उभयोः पाश्वयोस्तस्य कुर्याच्छिद्रद्वयं वुधः ।
 अर्शस्तेन तु वाहस्य द्विच्छिद्रेण विलोकयेत्^६ ॥ ५ ॥

१ । अर्शःसु मांसाङ्कुरा जम्बूफलाद्याकारा द्वित्र्यादिवहुसंख्यकाः
 गुदाभ्यन्तरे जायते इत्यर्थः ।

१ । शिरोद्वयः । खः ।
 २ । जम्बूफलञ्च । खः ।
 ३ । यद्भवेत् । खः ।
 ४ । मूलम् । गः ।
 ५ । शाम्यते । गः ।

६ । शिरः । गः ।
 ७ । चतुरङ्गुलविस्तीर्णं । गः ।
 ८ । कुर्यात् षट्कादिभिःकृतम् । गः ।
 ९ । अवलोकयेत् । गः ।

एकच्छिद्रेण वै कर्म^१ कुर्याच्छेदादि^२पूर्वकम् ।
 पातितस्य सुबद्धस्य तुरगस्य^३ विचक्षणः ॥ ६ ॥
 घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्त्वा युक्त्या यन्त्रं द्विछिद्रकम् ।
 ततः सम्यक् समासेन अर्शस्तदुद्धिमान् भिषक् ॥ ७ ॥
 यन्त्रं द्विछिद्रमाकृष्य प्रक्षिपेदेकरन्ध्रकम् ।
 यन्त्रं छिद्रान्तरस्थन्तु अर्शः कृत्वा विचक्षणः ॥ ८ ॥
 छित्त्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण दहेत्सौहृशलाकया ।
 सम्यग्दग्धं भिषग्वबुद्धा मधुयुक्तेन सर्पिषा ॥ ९ ॥
 लेपयेद्द्रव्यदेशन्तु यन्त्रञ्चैवापकर्षयेत् ।
 मुक्त्वा वाहं समुत्थाप्य वाजिं वातेषु चारयेत्^४ ॥ १० ॥
 अतिशीतं जलं मूर्ध्नि त्रिके चापि प्रदापयेत् ।
 तस्यां रात्रौ प्रदातव्यो घासे वाहस्य यत्नतः ॥ ११ ॥
 त्रिफलाकाथसंयुक्तं प्रातर्दद्याच्च गुग्गुलुम् ।
 शृतशीतं जलं पाने घासे^५ दूर्वा च शस्यते ॥ १२ ॥

६ । पातितस्य सुबद्धस्येति निपात्य सुयन्त्रितस्येत्यर्थः ।

१० । वाजिमितीकारान्तवाजिशब्दोऽप्रसिद्धः ।

१ । एकच्छिद्रे ततःकर्म । गः । ४ । वाजिं प्रश्नास्य वाहयेत् । खः ।

२ । भेदादि । गः ।

५ । घासे । गः ।

३ । प्रतीतस्य । गः ।

सप्त^१ पञ्च प्रदातव्यः त्रिफलाकाययोजितः ।
 ततो जातवल्गं बुद्ध्या^२ तुरगं भिषजांवरः ॥ १३ ॥
 यथेष्टाहारचेष्टन्तु कारयेत् क्रमशः^३ पुनः ।
 वातजं श्लेष्मजं बुद्ध्या साधयेद्गन्निना भिषक् ॥
 पित्तजं सम्यगालोक्य^४ दहेत् क्षारेण बुद्धिमान् ॥ १४ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे अर्शश्चि-
 कित्सिते त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

उत्कर्णक्षयचिकित्सितम् ।

कर्णौ स्तब्धौ तथा पुच्छं स्तब्धं गात्रमकिञ्चन ।
 वातात्मकेन वाहस्य भवेदुत्कर्णकेन हि ॥ १ ॥
 वसया^५ घृततैलेन तस्याभ्यङ्गः प्रशस्यते ।
 प्रसारण्यादिभिस्तैलैः कुर्याच्चैवानुवासनम् ॥ २ ॥

१३. सप्त पञ्चेति सप्ताहं तथा पञ्चाहं द्वादशाहमित्यर्थः ।

१४. वातजे श्लेष्मजे वा अग्निदाहः पित्तजे चारदाहः प्रयोष्य
 इत्यर्थः । क्रमणमिति पाठे पादचारणमर्थः ।

१. सप्ताहकं । खः ।

४. वातजं ज्ञात्वा । गः ।

२. बुद्ध्या । गः ।

५. वसया । गः ।

३. क्रमणं बुधः । गः ।

अतसीभिः शणैर्भाषैस्त्रिलधान्यैर्यवैस्तथा ।
 वस्त्रबद्धपुटः^१ स्वदः शस्तः काञ्जिकसाधितैः ॥ ३ ॥
 जंघा भासस्य^२ सर्पस्य जाङ्गलैः साधितो^३ रसः ।
 तस्मै पाने हितो दृष्टः शाल्यन्नेन च भोजनम् ॥ ४ ॥
 शौकरैर्माहिषैश्छागैरसैर्वा तद्भावतः ।
 पञ्चमूलकपायेण सिद्धस्तैलेन भावितः^४ ॥ ५ ॥
 गुड़तैलयुता वापि सुरा पाने प्रशस्यते ।
 शुनः छित्वा शिरो रक्तं गृहीत्वा दापयेत् ततः^५ ॥ ६ ॥
 छागमार्जारमेपाणां^६ रक्तं सद्यः^७ सृतं भिषक् ।
 दापयेत् पञ्चमूलस्य कपायेण समन्वितम् ॥ ७ ॥

३ । अतमी (मशिन) ।

५ । अयं पाठो ग-पुस्तके नास्ति । रसैरित्यत्र रम इति पाठः माधुः ।

६ । गुड़तैलयोर्ययाक्रमं पलायकं प्रस्यार्द्धं च देयम् ।

७ । अयं पाठो ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । सर्वैर्भाषैः । खः ।

२ । वस्त्रबद्धपुटस्वेदस्तप्तकाञ्जिकसाधितः । गः ।

३ । चर्म नागस्य । गः ।

४ । शास्त्रकौविदः । खः ।

५ । मूर्च्छितः । गः ।

६ । पुनः स्थित्वा ततो रक्तं गृहीत्वा दापयेत्सदा । गः ।

७ । मेघमार्जारकागानां । गः ।

८ । रक्तं दद्यात् श्रुतं । गः ।

पञ्चमूलकपायेण कृत्वा मांसरसं वुधः ।
 यवागूं साधयेत्तेन तिलमिश्रैश्च तण्डुलैः ॥ ८ ॥
 वसया^१ तिलतैलेन सर्पिषा चापि संस्कृतम् ।
 भोजने तां भिषग्दद्यादुत्कर्णकनिवारणीम् ॥ ९ ॥
 ग्रासार्थे दापयेद्दूर्वां पाने बोष्णजलं पिवेत्^२ ।
 विवृताद्यैस्तथा तैलैः कर्णयोस्तस्य पूरणम् ॥ १० ॥
 उत्कर्णको यदाश्वस्य क्रियया नोपशाम्यति ।
 वह्निं प्रदापयेत् कुक्षौ^३ ललाटे कर्णयोस्तथा ॥ ११ ॥
 ग्रासद्वेषी सदाध्मातः^४ कच्छमूत्रपुरीषकृत् ।
 लालाब्रण^५यतः श्वासी उत्कर्णी नैव जीवति^६ ॥ १२ ॥
 स्वेदस्निग्धो निवातश्च स्थानं प्रावरणानि च ।
 पर्यासि भोजने स्वादुकङ्कम्ललवणानि च ।
 वृंहणं सर्व्वथा वैद्यः कुर्यादुत्कर्णपीडिते ॥ १३ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे उत्कर्ण-
 चिकित्सिते चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

१० । कर्णपूरणे तैलस्य कुडवो मात्रा ।

१ । वसया । गः ।

४ । समाध्मातः । गः ।

२ । यथा । गः ।

५ । ललाटब्रणः । गः ।

३ । कुक्षौ । गः ।

६ । सिध्यति । गः ।

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

वातव्याधौ

मन्यास्तम्भादिप्रक्षयाणि ।

नमत्युन्नमति^१ ग्रीवा स्तम्भा च यस्य वाजिनः ।
 मन्यास्तम्भं विजानीयाद्रोगं तस्य सुदारुणम् ॥ १ ॥
 एवं विधायां ग्रीवायां स्फुरणं यस्य विद्यते^२ ।
 मन्याचालीति^३ तं विद्यान्मन्दाहारं तुरङ्गमम् ॥ २ ॥
 संगृहीतौ हनू यस्य^४ निश्चलौ यस्य वाजिनः ।
 लाला स्रवति^५ चात्यन्तं विन्द्यात्तस्य हनुग्रहम् ॥ ३ ॥
 स्तम्भं^६ पृष्ठोन्नतञ्चैव रन्ध्रौ क्षिप्तस्य यस्य च ।
 तस्य पृष्ठग्रहं रोगमूर्द्धग्रीवस्य निर्दिशेत् ॥ ४ ॥
 एकः प्रसम्बते कर्णः शरीराङ्गञ्च शुष्यति ।
 शूनो^७ भवति चाश्वश्च रोगे चैकाङ्गसंज्ञके ॥ ५ ॥

१ । एवं विधायां स्तम्भायामित्यर्थः । स्फुरणं कम्पनम् ।

१ । नचात्युन्नमति ग्रीवा तथा यस्य द्वि वाजिनः । गः ।

२ । दृश्यते । खः ।

३ । मन्यावतीति । गः ।

४ । हनुग्रहस्य निश्चलो वापि वाजिनः । खः ।

५ । लालास्रावोति चात्यर्थं । गः ।

६ । तद्भ्रमानस्य नष्टञ्च रन्ध्रं । गः ।

७ । शूनं भवतु । गः ।

संघासी चैव यः पूव्व पुनः स्वस्थो भृशं भवेत् ।
 प्रस्विन्नाङ्गस्य तस्याशु मृगरोगं समादिशेत् ॥ ६ ॥
 मृगरोगी यदा वाजी जृम्भावान् जायते मुहुः ।
 मृगजृम्भं तदा तस्य व्याधिं समुपलक्षयेत् ॥ ७ ॥
 गत्वा यः पूर्वकायेन पुनः पश्चाच्च^१ गच्छति ।
 स्तब्धाङ्गो वेदनार्त्तश्च तस्याश्लेषकमादिशेत्^२ ॥ ८ ॥
 वक्रः पश्चिमकायेन मण्डलैर्यो विचेष्टते^३ ।
 मन्दग्रासश्च दीनश्च भ्रामिताश्लो रजोवृत्तः^४ ॥ ९ ॥
 पश्चात्कायेन यो वाजी भूमिं गत्वा निपीदति ।
 खेदश्चाग्रिमकायेन स्वस्थश्च परिवर्त्तते^५ ॥ १० ॥
 कृच्छ्रादुत्थापितश्चापि पुनर्यो याति^६ मेदिनीम् ।
 कपोतकनिपादीति स ज्ञेयः कृच्छ्रजीवनः ॥ ११ ॥

६ । प्रस्विन्नाङ्गस्य घर्माक्तकलेवरस्य ।

१ । पुनरश्च । गः ।

२ । तस्याधिस्तपमादिशेत् । गः ।

३ । विचेष्टयेत् । खः ।

४ । रजान्वितः । गः ।

५ । तेनैव परिवर्द्धयेत् । गः ।

६ । पुनर्यो ब्रह्मवेदगः । गः ।

हनुद्वयस्य^१ विश्लेषाद्घोणाभेदाच्च बुद्धिमान् ।
नासापुटविकाराच्च अर्हितं रोगमादिशेत् ॥ १२ ॥

एषां चिकित्साः ।

एते वातात्मका रोगा मन्धास्तम्भादयः स्मृताः ।
उत्कर्णकक्रियाः^२ सर्वा वाहानां तेषु कारयेत् ॥ १३ ॥
उत्कर्णकचिकित्सा च पानमेतद् विशिष्यते ।
कपोतकनिषादस्य तद्विन्द्याद्वक्ष्यमाणकम्^३ ॥ १४ ॥
हरितान्^४ यावश्रूकांश्च पिष्ट्वालम्बुपया सह ।
आलोद्य तिलतैलेन ततः पानं प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे वातव्याधि
चिकित्सिते पंचपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

१२ । अयं सार्द्धश्लोको ग-पुस्तके नास्ति । वलवर्द्धनं कर्ष
वृक्षणम् ।

१ । हनुद्वयं संप्रक्षिप्तं यस्य नासा च भिद्यते । नासापुटविकारैश्च
अर्हितः परिकीर्तितः । खः ।

२ । उत्कर्णकां क्रियां सर्वां दाहितामेषु । खः ।

३ । दद्यात्तद्वक्ष्यमाणकम् । गः ।

४ । हरितं यवश्रूकश्च काशश्चैव विशेषतः ।

अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

उन्मादिनिदानलक्षणम् ।

यद्युन्मादः^१ समुद्दिष्टः श्लेष्मपित्तसमुद्भवः ।
 तथापि^२ न विना वातमुन्मादो जायते ध्रुवम् ॥ १ ॥
 प्रकोपकारणैः प्रोक्तैः^३ कुपिते मातरिस्वनि ।
 उन्मादो जायतेऽश्वस्य तस्य रूपञ्च वक्ष्यते ॥ २ ॥
 यातुमिच्छति यः स्थित्वा रज्जुं दन्तैश्च खादति ।
 खादत्यकस्माद् यवसं पुनश्चैव न खादति ॥ ३ ॥
 कदाचिद्बुध्यते संज्ञां कदाचिच्च न बुध्यते ।
 स्वभावान्यात्वसंयुक्तं तद्बुद्ध्वा कारयेत् क्रियाम् ॥ ४ ॥
 हिङ्गुयुक्तं पुराणस्य सर्पिपः पानमुत्तमम् ।
 उन्मादिनस्तुरङ्गस्य घृताभ्यङ्गस्तु सर्व्वदा ॥ ५ ॥
 उत्कर्णकादिरोगेषु साम्निकर्माणि यानि तु ।
 भोजनाभ्यङ्गपानानि निरूहास्थापनानि^४ च ॥ ६ ॥
 तानि^५ चास्य प्रयोज्यानि बद्धा चैव दृढं हयम् ।
 अबद्धेषु क्रियां कर्तुं नैवोन्मादिषु शक्यते^६ ॥ ७ ॥

१ । यदि नाम । स्वः ।

२ । तथापि च विना वात उन्मादो वायुतो ध्रुवम् । गः ।

३ । सुप्त । गः ।

४ । तानि सम्यक् प्रयोजयेत् । गः ।

५ । निपात्य भूमौ तुरगं बद्धा चैव दृढं वधः । स्वः ।

६ । कारयेत् । गः ।

निम्बपत्रवचाकुष्ठलाक्षालवण^१हिङ्गुभिः ।
 गोलोमखुरशृङ्गैश्च पीतसिद्धार्थकैर्यवैः^२ ॥ ८ ॥
 उलूककाकपक्षैश्च भूतकेशैश्च पाण्डुभिः^३ ।
 सर्पनिर्मोकसंयुक्तैः कुर्याच्चूर्णं विचक्षणः ॥ ९ ॥
 अर्ककाष्ठाग्निनाधूमं तेन चूर्णेन दापयेत् ।
 घृतयुक्तेन वाहानामुन्मादव्याधिशान्तये ॥ १० ॥
 गोकुरङ्गकगोधानां^४ शिखिनः शशकस्य च ।
 पित्तानि दापयेत् प्राज्ञो यथालब्धानि वा पुनः ॥ ११ ॥
 रसेनहिङ्गुतगरान् कुष्ठसर्पपसैन्धवान्^५ ।
 मनःशिलाञ्च संयुक्तां पित्तैः सार्द्धं प्रदापयेत् ॥ १२ ॥
 महिषद्यागमूत्रेण^६ वर्त्ति कृत्वा ततः पुनः ।
 उन्मादितेषु^७ सर्वेषु तथा कुर्यात्तथाञ्जनम् ॥ १३ ॥
 तथा छायां विनिष्कास्य जायते सुखमुत्तमम् ॥

८ । रजोवृतः रजोभिर्धुलिभिर्वृत इव ।

१२-१४ । मन्यास्तन्मादिषु सर्वेषु व्यातव्याधिषु उल्कर्णक-

१ । रसेन । गः ।

२ । तथा । गः ।

३ । उलूकस्य च पक्षैश्च भूतकेशिपलाण्डभिः । गः ।

४ । गोकुरङ्गभ्रूलूकानां गोधानां । गः । पित्तमादाय सर्वेषां । गः ।

५ । सैन्धवसर्पपान् । गः ।

६ । भिषक् कागस्य मूत्रेण ।

७ । उन्मादितं तलं कृत्वा वर्त्त्या छायाविशुष्कया । खः ।

अश्वगन्धावचाकुष्ठरोचनामधुसर्पपैः ।
 रसार्थं पुटिका कार्थ्या कण्ठे कर्पटवेष्टिता ॥ १४ ॥
 गोमूत्रघृतदुग्धैश्च दध्ना च गोमयेन च ।
 पञ्चगव्यं पचेत् सर्पिस्तस्य पानार्थमुत्तमम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे उन्माद-
 चिकित्सिते षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ग्रहनामलक्षणानि ।

दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि ग्रहदोषेण वाजिनाम् ।
 तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु^१ ॥ १ ॥
 लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्वलिस्तथैव च ।
 स काशी चैव विख्यातः संकाशी च परः स्मृतः ॥ २ ॥

चिकित्सेव कार्या केवलं कपोतकनिषीदे हरितादिपानविशेषः प्रयोज्य
 इत्यर्थः ।

१ । अयं ग्रहग्रहचिकित्साध्यायो गपुस्तके खण्डितोऽस्ति ।

१ । ग्रहाणां यानि यानि च । खः ।

सुसंस्थितश्च^१ कौवेरो वैशाखश्च मृदुग्रहः ।
 ऊर्द्धश्च दारुणश्चैव षड्भूविधो वरुणग्रहः ॥ ३ ॥
 वृहस्पतिश्च सोमश्च तथा^२ सृष्ट्यग्रहोऽपरः ।
 एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥ ४ ॥
 एतैर्दृष्टाः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वदा ।
 चिह्नं सर्व्वं^३ प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥ ५ ॥
 कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चिन्तो यस्य पश्चिमः ।
 पश्चात्सङ्गी सकम्पश्च खिद्यते हरिपीडितः ॥ ६ ॥
 भवन्ति विन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
 हरिताक्षगृहीतोऽश्वो ग्रामद्वेषी च जायते ॥ ७ ॥
 प्रस्विन्नगुरुगात्रश्च लुब्धचक्रमणक्रियः ।
 मीलतोन्मीलता चाक्षणा स्वभावान्नित्यमेव च ॥ ८ ॥
 विरूपाक्षगृहीते तु कम्पः स्वदश्च जायते ।
 उत्थितः सहसा यस्तु मूर्धा पतति भूतले ॥ ९ ॥
 स्तब्धाश्वो मुच्यते केशैस्तथा वालैः^४ खुरैरपि ।

७ । अत्र हरिताक्षम्यले लोहितोत्त इति पाठो भवितुं युक्तः ।
 भवन्तीत्यादयो यो भूतले इत्यन्ताः श्लोकाः ख० पुस्तके न सन्ति ।

१ । सुसंस्थितं । ख० ।

३ । चिह्नशेषां । गः ।

२ । ततः । गः ।

४ । रोमखुरैरपि । गः ।

वलिग्रहग्रहीतोऽसौ स्तब्धकर्णशिरोधरः^१ ॥ १० ॥
 अकस्माद् यस्य लोमानि शीर्यन्ते यश्च लङ्गति ।
 शूनपश्चिमपादस्य^२ तस्य काशिग्रहं^३ वदेत् ॥ ११ ॥
 सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
 प्रोथते सततञ्चैव संकाशिग्रहपीडितः ॥ १२ ॥
 खिन्नाङ्गो^४ वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च^५ तिष्ठति ।
 कौवेरग्रहसंदुष्टं^६ तं विन्द्यात् कष्टजीवितम् ॥ १३ ॥
 हेपते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते^७ ।
 सुसंस्थितग्रहाविष्टः^८ स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥ १४ ॥
 स्तब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पण्डितः^९ ।
 गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥ १५ ॥
 ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्य मुहुर्मुहुः ।
 जृम्भते पूर्वकायेन गीतोक्त्वासी विशोचनः^{१०} ॥ १६ ॥

१ । कलिग्रहग्रहीतः । गः ।

२ । स्तब्धकर्णाश्रुताधरः । खः ।

३ । शूनपश्चिमपादस्य । गः ।

४ । संकाशिग्रहमादिशत् । गः ।

५ । खिन्नाङ्गः । गः ।

६ । योऽवतिष्ठते । गः ।

७ । कौवेरग्रहसंयुक्तं विद्यात्तस्य च जीवितम् । गः ।

८ । आत्मानि लोथते । गः ।

९ । यच्छृष्टः । गः ।

१० । पीडितः । गः ।

११ । विशोचनः । गः ।

नोद्विजेत्त्वाहतः^१ पृष्ठे कशया पाणिनापिवा ।
 तं वै दीर्घस्वरग्रस्तं^२ दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 श्यामं^३ जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्मृतिर्भवेत् ।
 ऊर्द्धं^४ ग्रहकृतं दौषं तस्य^५ दीनस्य निर्दिशेत् ॥ १८ ॥
 तालुजिह्वे^६ च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
 श्यावं^७ रूपं च^८ यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥ १९ ॥
 तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान्^९ वरुणग्रहैः ।
 कृतं दौषं महाघोरं^{१०} स्तब्धाङ्गस्य विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
 ज्येष्ठे^{११} सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
 स्तब्धाक्षा जृम्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलग्रहः^{१२} ॥ २१ ॥

१७ । नोद्विजेत् न भीतो भवेत् । दीर्घस्वरग्रस्तमिति दीर्घेण
 खरेण रावेण ग्रस्तमाक्रान्तं । मृगग्रहग्रस्तमिति पाठे, तन्नामकेन ग्रहेण
 यस्तम् ।

१८ । श्यावमिति पाठे कृष्णापीतं, जिह्वामुखकृष्णत्वं दर्शनस्मरण-
 नाशश्चेति सर्व्वं ऊर्द्धनामकग्रहजनितमित्यर्थः । दीनस्य भीतस्य
 स्तब्धाङ्गस्येति पाठे जड़ीभूतकलेवरस्य ।

१ । हतः । गः ।	७ । श्यावं तपश्च । खः ।
२ । मृगग्रहग्रस्तं । गः ।	८ । मेहमानस्य बुद्धिमान् । खः ।
३ । श्यावं । गः ।	९ । वरुणग्रहकृतं रोगं । खः ।
४ । ऊर्द्धं । गः ।	१० । ज्येष्ठे । गः ।
५ । स्तब्धाङ्गस्य । गः ।	११ । सलिलग्रहः । गः ।
६ । तालुजिह्वा च । गः ।	

सुविस्फुरितसर्वाङ्गः^१ सलिले निश्चलस्थितः ।
 षते विस्तरं^२ वाजी वरुणग्रहपीडितः ॥ २२ ॥
 मुहूर्त्तावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति^३ ।
 मुखपाकश्च^४ यस्यान्ते तं विन्द्यादुदकग्रहम् ॥ २३ ॥
 उद्धर्तिताक्षः^५ खिन्नश्च संगृहीतहनुश्च यः ।
 कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीडितः ॥ २४ ॥
 स्तब्धग्रीवो न जानाति कशाघातं सुदुर्मनाः ।
 जलग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ॥ २५ ॥
 श्रुनाक्षिकूटो रक्ताक्षः^६ कृशः खलति यो मुहुः ।
 वृहस्पतिगृहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ॥ २६ ॥

२२ । सुविस्फुरितसर्वाङ्गः अतिशयकम्पान्वितकलेवरः । खिन्न-
 स्फुरितसर्वाङ्ग इति पाठे खिन्नं घर्माकं । विस्तरं विकृतस्तरं ।

२३ । मुखपाको मुखस्त्रावः । त्वचि पाक इति द्वितीयपाठे
 त्वचः पक्ववद्देदनावलभियर्थः ।

२४ । संगृहीतहनुः स्तब्धहनुः ।

१ । भिन्नस्फुरितसर्वाङ्गः । गः ।

२ । निश्चलः । गः ।

३ । योऽवतिष्ठते । गः ।

४ । त्वचि पाकश्च यस्य स्यात्तं विन्द्यादुदकं ग्रहेः । गः ।

५ । ऊर्ध्वं वर्त्तितघटान्तु खिन्नस्तब्धहनुश्च यः । गः ।

६ । श्रुनाक्षिपेहक्त्वस्य । खः ।

कम्पते^१ पूर्वकायेन स्वल्पपानाशनश्च यः ।
 श्लेते प्रसार्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीडितः ॥ २७ ॥
 रक्ताक्षः^२ शूनकण्ठश्च कम्पमानश्च श्वासयुक् ।
 फेनतीव्राङ्गखेदश्च^३ प्रस्तः सूर्यग्रहेण सः ॥ २८ ॥
 उदके^४ तत्समीपे वा प्रायो गृह्णाति दारुणः ।
 तुरङ्गं सत्वहीनन्तु पङ्क्तिधो वारुणग्रहः ॥ २९ ॥
 यज्ञभूमिचिताचैत्यशून्यवेश्मसुरालये^५ ।
 लोहिताक्षादयो रोपाद्^६ ग्रहा गृह्णन्ति वाजिनः ॥ ३० ॥
 एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्दिशेत् ।
 वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिमादिशेत् ॥ ३१ ॥
 एकाकारेण रोगेण म्रियते वा हयो यदा ।
 तुरङ्गानां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥ ३२ ॥
 ग्रहदोषेषु सर्वेषु उपसर्गास्तथैव च ।
 अथोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्वींश्च प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 अश्वरक्षाविधानाय ऋषं सम्मान्य पावकम् ।

१ । ञ्मते । गः ।

२ । रक्ताङ्गः सन्नकण्ठश्च कम्पकक्षांससंयुतः । गः ।

३ । फेनातिशाखान् वेदी । खः ।

४ । उदकस्य समीपे वा । गः ।

५ । यज्ञभूमिं विनिर्मित्य तत्रैव नृधदेवता । गः ।

६ । सर्वे ग्रहाः गृह्णन्ति वाजिनम् । गः ।

जुहुयाद्घृतसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सूपूजितः ॥ ३४ ॥
 शान्तिकं कारयेत् कर्म वलिञ्चापि प्रयोजयेत् ।
 ग्रहदोषेषु^१ सर्वेषु शान्तिकर्माणि कारयेत् ॥ ३५ ॥
 देवद्विजप्रव्रजितगुरुद्वान् यतीनपि ।
 तोपयेद्भोजनैर्दानैर्वस्त्रगोकाञ्चनादिभिः ॥ ३६ ॥
 रात्रौ शालासमीपे तु वलिं दद्याच् चतुर्दिशम् ।
 मत्स्यमांसैश्च पक्वान्नैः कशरैः^२ पायसादिभिः ॥ ३७ ॥
 चिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
 नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥ ३८ ॥

इति श्रीपद्मासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहगृही-
 तचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

वातादिशेषान्तगानि ।

वातादिदोषजातानां शोषाणामनुपूर्वशः ।
 खड्गणञ्च चिकित्सां प्रवक्ष्यामि समासतः ॥ १ ॥

१ । अर्थं श्लोको ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । रेगेषु । गः ।

२ । कशरा । खः ।

आघ्रातकुक्षे^१र्यस्य स्याद् रुधः काशः कृशस्य च ।
 मूत्रकृच्छ्रं ततश्चैव भिन्नफेनिलविह्वलम् ॥ २ ॥
 प्रत्यहं हीयमानस्य मन्दग्रासस्य तस्य वै ।
 भिषग् वातात्मकं शोषं चित्ररोमः^२ समादिशेत् ॥ ३ ॥
 काशदीर्घत्वसंयुक्तस्तृष्णादाहसमन्वितः ।
 सङ्कीर्णं रोमकेशे च पित्तशोषं विनिर्दिशेत् ॥ ४ ॥
 भिन्नदीर्घाङ्गवालस्य मन्दग्रासस्य बुद्धिमान् ।
 सततं हीयमानस्य भृशं कासार्दितस्य च ॥ ५ ॥
 नित्यं शीतशरीरस्य निद्रातन्द्रान्वितस्य च ।
 भिन्नचिह्नस्य वाहस्य शोषं श्लेष्मात्मकं वदेत्^३ ॥ ६ ॥
 सर्वलिङ्गान्वितञ्चैव^४ जानीयात्सान्निपातिकम् ।
 असाध्यं वाजिनां^५ शोषं कृच्छ्रसाध्यमथापि वा ॥ ७ ॥

४ । षष्ठ्यञ्च श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति ।

५ । पञ्चमस्य तृतीयतुर्धपदौ षष्ठस्य च प्रथमपादद्वयं ग-
पुस्तके नास्ति ।

१ । आघ्रातकुक्षिः । खः ।

२ । शोषरोमिणां तत् । खः ।

३ । भवेत् । खः ।

४ । सर्वलिङ्गान्वितं शोषं । गः ।

५ । वाजिनञ्चैव । गः ।

गात्रं^१ भवति दुर्गन्धि सर्वेषामेव शोषिणाम् ।
अहन्यहनि चाङ्गानि हीयन्ते च विशेषतः ॥ ८ ॥

एतच्चिकित्साः ।

एषां चिकित्सां वक्ष्यामि मुनिभिः पूर्वनेदिताम् ।
वातादिदोषजातानां^२ शोषाणामनुपूर्वशः ॥ ९ ॥
पञ्चमूलकपायेण कृत्वा मांसरसं बुधः ।
शाल्यन्नं^३ भोजयेत्तेन सतैललवणान्वितम् ॥ १० ॥
युक्त्या^४ संभोजितं पश्चात् सञ्जाताग्निबलं सुधोः ।
प्रसारिण्यादिभिस्तैलैस्ततश्चास्यापयेद् भिषक् ॥ ११ ॥
कदाचिद्वातशोषान्तः सिद्धिं याति न वा^५ हयः ।

८ । सर्वेषामेव शोषिणामिति वातादिचतुर्विधशोषिणामित्यर्थः । पाठान्तरे गात्रमित्यत्र मूलम् । हीयन्ते चीणानि भवन्ति ।

१० । पञ्चमूलस्य पादश्लिष्टकषायेण मांसं त्रिपाच्य तेन सह शाल्यन्नं भोजयेदित्यर्थः । पञ्चमूलं पलमितम् । लवणस्य पलं तैलस्य च कुडुवः ।

११ । आस्यापयेत् आस्यापनकर्म कारयेदित्यर्थः । प्रसारिण्यादिभिस्तैरिति तैलाध्यायोक्तेरित्यर्थः ।

१ । मूलं । गः ।

२ । वातादीनाञ्च दोषाणां शोषिणां । खः ।

३ । शाल्यन्नं भोजनं तेषां । गः ।

४ । युक्त्या । गः ।

५ । पश्चात् । गः ।

६ । अन्यथा हयः । गः ।

विद्वद्भिः क्रियया वैद्यैः सम्यगेवं प्रयुक्तया ॥ १२ ॥
 दर्भमोरटशालीनां तथाच नलकाशयोः ।
 मूलान्यादाय सर्वेषां काथयेन्मृदुनाग्निना ॥ १३ ॥
 मांसैस्तेन कषायेण रसं कृत्वा विचक्षणः ।
 यवान्नं भोजने दद्यात् सघृतं पित्तशोषिणम् ॥ १४ ॥
 वासानिम्बकषायेण रसं कृत्वा विचक्षणः ।
 जाङ्गलानां तथा मांसैर्मृगाणामथ पक्षिणाम् ॥ १५ ॥
 कुलत्थं सुकृतं तेन रसकेन समन्वितम् ।
 भोजयेन्मधुना युक्तं तैलत्रिकटुकान्वितम् ॥ १६ ॥

- १२ । मोरट इक्षुमूलं । नलकाशयोरित्यत्र पाठान्तरे शणमूलम् ।
 एषां मूलानां मिलित्वा पलं ग्राह्यम् ।
 १४ । सघृतमित्यत्र घृतं पलचतुष्टयमितम् ।
 १५ । जाङ्गलानामिति मृगविशेषणम् ।
 १६ । सुकृतं समिद्धं । तेन रसकेनेति पूर्वोक्तकषायसिद्धमांसरसे-
 नेत्यर्थः । श्लेष्मशोषातुरं भोजयेदित्यन्वयः ।

- १ । चैवहि । गः ।
 २ । दर्भशरेक्षु । गः ।
 ३ । शण । गः ।
 ४ । मृदुना चाग्निना शनैः । गः ।
 ५ । तेन सर्वकषायेण । गः ।
 ६ । काथयेदेधः । गः ।
 ७ । मधुसंयुक्तांस्तान् तिक्तैश्च कटकान्वितैः । खः ।

श्लेष्मशोषातुर^१ वाहं वीक्ष्य चाग्निवलं वुधः ।
 सन्निपातोद्भवे चापि कुर्याद् भेषजसङ्करम् ॥ १७ ॥
 चितायां दह्यमानायां तद्भूमेन विचक्षणः ।
 धूपयेत् सर्व्वशोषे तु तुरङ्गं शास्त्रकोविदः ॥ १८ ॥
 जलौकसाञ्च रक्तेन कुर्यान्नेचाञ्जनं^२ भिषक् ।
 पिष्टाभिः सकलाभिर्वा ताभिः^३ शस्तमथाञ्जनम् ॥ १८ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे शोषेऽष्ट-
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ एकोनपष्टितमोऽध्यायः ।

वातवलासकलक्षणचिकित्सितम् ।

कफमारुतसम्भूतः स्थूरासन्धिसमाश्रितः ।
 शोथो वातवलासाख्यो मृदुश्चैव सवेदनः ॥ १ ॥
 तेनातिखञ्जतोऽश्वस्य स्तब्धं पर्व्वं च जायते ।
 स्थोरकौ^४ वेधयेत् सम्यग् वसातैलञ्च सर्पिषा ॥ २ ॥

१ । श्लेष्मपित्ताय चाश्राय । गः ।

२ । तेनाञ्जनं । गः ।

३ । वातार्त्तं शस्तमञ्जनम् । गः ।

४ । वसातैलञ्च सर्पिष्व पञ्चभिर्बुधैः सह । दाते दद्यात् भिषक्
 प्रातः सक्त्सैश्च मर्दयेत् ॥ गः ।

पञ्चभिर्लवणैः साङ्गं पाने दद्याद्भिषग्वरः ।
 प्राज्ञः शोथं ततस्तैश्च मर्दयेद्भिषजां वरः ॥ ३ ॥
 भग्नैः शंखकपालाद्यैः स्वेदैस्तं स्वेदयेद्भिषक् ।
 तैलयुक्तं जलं पाने ग्राप्ते दूर्वाञ्च दापयेत् ॥ ४ ॥
 पञ्चमूलकपायेण क्षीरयुक्तेन वस्तयः^१ ।
 सुखाय विहितास्तस्य पिप्पलीकञ्चयोजिताः ॥ ५ ॥
 चैवृतेन^२ च तैलेन कुर्यात्तैलानुवासनम्^३ ।
 अशान्तौ^४ वह्निना कर्म्म ततः सम्पद्यते सुखम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे वातवला-
 सकचिकित्सिते एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥

३ । तैरिति उक्तवसतिर्लवणादिभिश्चैरित्यर्थः ।

५ । पञ्चमूलस्य पलदशकम् । क्षीरस्य चाहुको वस्तयर्थे अर्घ्यः ।

१ । खेद्यैः संसेवयेद्भिषक् । खः ।

२ । वस्तिना । गः ।

३ । तैवृताद्येन । गः ।

४ । तस्यानुवासनम् । गः ।

५ । असात्तौ । खः ।

अथ षष्टितमोऽध्यायः ।

व्यापन्नक्षणचिकित्सितम् ।

प्रभूतं लवणं यस्य भोजने वाजिनो भवेत् ।
 केवलं वा ततश्चास्य^१ व्यापत् सुमहती भवेत् ॥ १ ॥
 लवणव्यापदार्त्तस्य स्वेदः श्वासश्च जायते ।
 जलावगाहनं शस्तं तस्य कर्दमलेपनम् ॥ २ ॥
 शर्करोदकपानञ्च हितं तस्मै^२ प्रकीर्तितम् ।
 पयोऽनुवासनं वापि^३ विशेषेणैव जायते ॥ ३ ॥
 लवणव्यापदार्त्तस्य पिष्ट्वालम्बुपया सह ।
 आलोद्ध तिलतैलेन ततः पानं प्रदापयेत् ।
 हरीतकी कुष्ठकृतं दापयेत् पानमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 बहुभिः खादितैर्धान्यैर्धान्यव्यापदमादिशेत् ।
 शूलचिह्नं^४ ततस्तस्य विह्वलत्वञ्च जायते ॥ ५ ॥

४ । लवणेत्यादि मारुद्भ्योक्तः ख-पुस्तके नास्ति । अत्र तिल-
 तैलस्य प्रस्थाद्धं ग्राह्यम् । अलम्बुषायाश्च पलम् ।

५ । धान्यव्यापदं धान्यभक्षणजनितव्याधिमित्यर्थः ।

१ । तस्य व्याधिश्च महती । खः ।

२ । तस्य स्वमात्र्या । गः ।

३ । क्षीरस्यास्यापनं तस्य । गः ।

४ । शूलं चिह्नं । खः ।

सौभिक्षवर्तिविहितां कुर्यात्तस्य भिषक् क्रियाम् ।
 अनयापि^१ सुखी न स्यात् कुक्षौ दाहस्ततः^२ स्मृतः ॥ ६ ॥
 लवणव्यापदुक्तस्तु^३ विधिः सर्व्वः प्रकीर्तितः ।
 सुराव्यापत्परीतस्य मुनिभिः शास्त्रकोविदैः ॥ ७ ॥
 क्षीरव्यापद्गृहीतोऽश्वो मन्दं पिवति खादति ।
 निद्रालुर्वेदनार्त्तश्च ध्यायी गुरुशिरा भवेत् ॥ ८ ॥
 पिप्पल्या हस्तिपिप्पल्या तेजोवत्या तथैव च ।
 अतिविषेण शुण्या च युक्ता पाने सुरा हिता ॥ ९ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे व्यापच्चि-
 कित्सिते पष्टितमोऽध्यायः ॥

अथैकपष्टितमोऽध्यायः ।

विषलक्षणाचिकित्सितम् ।

स्यावरं जङ्गमञ्चैव विषं द्विविधमुच्यते ।
 जङ्गमं प्राणिसम्भूतं स्यावरञ्चापि मूलजम् ॥ १ ॥

९ । हस्तिपिप्पली गजपिप्पली । तेजोवती वचा । एषां पल-
 मात्रः कल्पो देयः ।

१ । प्राणिसम्भूतमिति सर्पादिजनितम् । मूलजं कालकूटादिजम् ।

१ । यदि तथा । गः ।

२ । तदा । गः ।

३ । लवणव्यापत्परीतस्य । गः ।

प्रखेदो रोमहर्षश्च अरुचिर्गात्रसादनम् ।
 विमर्दं च लाला च भिन्नविह्वलमेव च ॥ २ ॥
 लिङ्गान्येतानि वाहस्य सर्पदष्टस्य लक्षयेत् ।
 स्थावरेऽप्येवमेवन्तु नो दंशस्तत्र केवलम् ॥ ३ ॥
 कीटादिविषसंयुक्ते लालास्रावोऽपि जायते ।
 शोथो वाधप्रदेशे तु अन्यच्च सर्पदष्टवत् ॥ ४ ॥
 दत्त्वादौ घृतपानन्तु जीवरक्षाविचक्षणः ।
 ततः कुर्यात् क्रियां वैद्यः प्रच्छन्नोदत्तनादिकम् ॥ ५ ॥
 तण्डुलीयकमूलन्तु मूलं विल्वकपित्थयोः ।
 गोघृतेन समालोद्य सर्पदष्टे तु पाययेत् ॥ ६ ॥
 सर्पदष्टस्य वाहस्य क्षिप्रं त्रस्त्रेण बुद्धिमान् ।
 प्रच्छायेदंशदेशन्तु शिरां तस्य च वेधयेत् ॥ ७ ॥

४ । वाधेत्यत्र वेधति पाठः माधुः ।

६ । तण्डुलीयकमूलं । (कांटानटर्मूल) ।

७ । प्रच्छायेत् परिच्छादयेदित्यर्थः ।

१ । कीटादिकविषे लाला स्रावो वाहस्य जायते । गः ।

२ । दंशप्रदेशे तु अन्यथा सर्पदंष्ट्रवत् । गः ।

३ । दद्यादौ । खः ।

४ । प्रच्छायेदंशदेशन्तु । खः ।

५ । वा तस्य । खः ।

एवं कृत्वा भिषक् चूर्णैः शीघ्रमुद्धर्तयेत्ततः ।
 शालिहोत्रादिभिः प्रोक्तैर्विषघ्नैर्विद्यमानकैः ॥ ८ ॥
 कुष्ठजीरक'दन्तीभिर्नैपाली'भद्रमुस्तकैः ।
 कट्फलेन्द्रयवागारधूमास्फोटकसैन्यवैः ॥ ९ ॥
 विडङ्गपिप्पलीक्षारशतपुष्पावचाजलैः ।
 निशातेजावतीपाठामरिचागारधूमकैः ॥ १० ॥
 यथाप्राप्तः समस्तैर्वा एतैश्चूर्णैर्कृतैर्वुधैः ।
 दष्टस्योद्धर्तयेद्देशं प्रस्थितञ्चैव वाजिनः ॥ ११ ॥
 प्रलेपो वा प्रदातव्य एतैर्गोमूत्रपेपितैः ।
 ततः शान्तिं प्रयच्छन्ति तुरङ्गे विषदूषिते ॥ १२ ॥
 चन्दनागुरुकुष्ठैश्च लोध्रभार्गीफलीनखैः ।
 शिरोपदन्तीमूलैश्च दंशलेपो विषापहः ॥ १३ ॥
 दंशनार्त्तस्य वाहस्य दंशस्थानं विचक्षणः ।
 छिन्द्यात्तीक्ष्ण शस्त्रेण मन्त्रैश्चैव विषं हरेत् ॥ १४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे विषचि-
 कित्सिते एकपष्टितमोऽध्यायः ॥

८ । उद्धर्तयेत् घर्षयेत् ।

९ । आस्फोटः (हापरमाली) ।

१३ । फली प्रियङ्गुः ।

१ । चित्रक । गः ।

३ । ककूल । गः ।

२ । पिप्पली । गः ।

४ । मूलैः । गः ।

अथ द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

अपस्मारणदशचिकित्सितम् ।

पतत्यकस्माद् यो भूमौ स्तब्धाक्षो गतचेतनः^१ ।
 स्वस्थाशयोऽपि^२ यः शीघ्रं सोऽपस्मारीति कीर्तितः ॥ १ ॥
 उन्मादोक्तक्रियां सर्वां ततः कुर्याद्विचक्षणः ।
 घृतस्यातिपुराणस्य तस्य पानञ्च शस्यते^३ ॥ २ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे अपस्मार-
 चिकित्सिते द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

अथ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

घटपदीभक्षलदशचिकित्सितम् ।

आपाण्डुवर्णा^४ कपिला हरिता च प्रजायते ।
 महेदरा च घट्पादी^५ हृक्ष्मवक्रोत्तमाङ्गिका ॥ १ ॥
 घट्पदी नाम विख्याता तथा चाञ्जलिकारिका^६ ।
 गङ्गापतङ्गसंज्ञा^७ च भाषिता सा दुरासदा ॥ २ ॥

१ । कम्पवाहनः । गः ।

२ । पानञ्च योत्थितः । गः ।

३ । प्रशस्यते । गः ।

४ । हुडुर्वालाच । गः ।

५ । मन्दोदरी घट्पदीच । गः ।

६ । चाखडालिकारिका । खः ।

७ । गाङ्गापताङ्गसंज्ञा । खः ।

ग्रासमध्यगतं^१ वाहा ये भक्षन्ति सुदारुणम् ।
 तेषां शोषश्च मूर्च्छा च भ्रमः श्वासश्च^२ जायते ॥ ३ ॥
 तेषु गन्धं घृतं पाने अभ्यङ्गश्च प्रशस्यते ।
 सर्पदष्टचिकित्सायां कीर्त्तितं यच्च भेषजम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे षट्पदी-
 भक्षचिकित्सिते चिषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

साध्यासाध्यविवेकः ।

अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि साध्यासाध्यविनिश्चयम् ।
 एकः प्रशाम्यते व्याधिः पुनरन्यः^१ प्रकुप्यति ॥
 पुनरन्यः^२ पुनश्चान्यो यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १ ॥
 व्याधिनाढ्यस्य^३ वाहस्य प्रकृतिं याति^४ सर्वदा ।
 यः स्वभावं^५ परित्यज्य दुश्चिकित्स्यः स उच्यते ॥ २ ॥

१ । पुनरित्येकस्य प्रशमनं अन्यस्य च प्रकोप इत्यर्थः ।

२ । अस्य श्लोकस्य द्वितीयपाठो न मङ्गच्छते ।

१ । ग्रासमध्यगता वाहा भक्षयन्ति । गः ।

२ । शोषः । गः ।

३ । अभ्यञ्चैव । गः ।

४ । पुनश्चान्यः । गः ।

५ । विपरीतस्य । खः ।

६ । प्रकृतिर्याच । खः ।

७ । स्ववाहन्तु । खः ।

किञ्चित्साध्यं^१ तथासाध्यं लक्षणं च प्रकाशते ।
 कृच्छ्रसाध्यः स विज्ञेयो याप्यो वाथ हयो भवेत्^२ ॥ ३ ॥
 शुष्यते नेष्टगन्धश्च^३ सोऽप्यसाध्यः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
 सप्ताहात् क्रियमाणेऽपि भेषजे यस्य वाजिनः ।
 विशेषो न भवेत्तस्य चिकित्सां न प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥
 दीप्ताग्नेस्तु प्रयोक्तव्या क्रिया हीनाग्ने तु न ।
 निश्चेष्टोऽनिमिषाक्षश्च वालैर्वा यो न वोज्यते ॥ ६ ॥
 लभते ताडनं दाहं रूपैश्च परिवर्जयेत् ।
 तनुः स्तब्धा स्रथा वापि जिह्वा चैव तथाविधा ॥ ७ ॥
 स्थूलो वा यो निराहार आहारैर्वा न पुष्यति ।
 पूर्वार्द्धं श्रूयते वामं दक्षिणं यस्य पश्चिमम् ॥ ८ ॥
 सदाहगुरु एकाङ्गं श्रूयते यस्य वा हरेः ।
 शीतं गुदञ्च नासास्यं शीतोच्छ्वासी च यो हयः ॥ ९ ॥

७ । तनुरित्यादि नैव स्रथः प्रकीर्तित इत्यन्तैः श्लोकैरसाध्य-
 लक्षणानि प्रदर्शितानि ।

८ । बाहूमित्यत्र वाममिति युक्तः पाठः ।

१ । इत्येवासाध्यताया । खः ।

२ । नष्टगन्धी च । गः ।

३ । मतः । गः ।

श्रुलाधानानिमेघाक्षः कृच्छ्रगामी च जायते ।
 कृच्छ्रश्च कम्पते आसाधातश्च शूनमेहनः ॥ १० ॥
 श्लेष्मा न पिच्छिलः सान्द्रः फेनिलः पाण्डुरस्तथा ।
 गलशुण्डा गले यस्य शोफो वा कठिनो मृशम् ॥ ११ ॥
 रुद्धो गलग्रहो वापि मन्या वापि सुदूषिता ।
 श्लेष्मा विविधवर्णश्च सान्द्रोऽतिपूतिगन्धवान् ॥ १२ ॥
 क्षयजः काशतो वापि हरेर्यस्य प्रवर्तते ।
 असितारेण श्लीणस्य यस्य शोथः प्रजायते ॥ १३ ॥
 पश्चात्तु मूषरोगश्च जायतेऽश्वस्य दारुणः ।
 न संवृणोति यो मेढ्रं वक्षःशोभाविवर्जितः ॥ १४ ॥
 गुर्वङ्गोऽतिशयं भूय आत्मानमभिवीक्षते ।
 भग्नग्रीवश्च यो बाहो ब्रह्मैर्यश्च विशुष्यते ॥ १५ ॥
 विस्तीर्णा श्रोणिका यस्य श्वासः स्वेदश्च मूचरुक् ।
 बाह्वोरभ्यन्तरे यस्य द्रोणिका भिद्यतेऽपि च ॥ १६ ॥
 मण्डूकायाश्च कीर्णायां नित्यस्त्रावी तलो भवेत् ।
 खुरश्च यस्त्र वाहस्य खिन्नश्चैव प्रजायते ॥ १७ ॥
 सर्व्वे पूर्व्वोदिता ह्येते नैव साध्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 तथापि जीवमानस्य कुर्याद्दैद्यः प्रतिक्रियाम् ॥ १८ ॥
 प्रदीप्ताग्निर्भवेद्यस्तु प्रसन्नं रूपमीक्षते ।
 बहुपानरतो वाजी साध्यरोगः स उच्यते ॥ १९ ॥

कायेन धनुते यस्तु लोडतेऽतिशयं हरिः ।
 बड़वायां रतश्चैव सोऽपि साध्यः प्रकीर्तितः ॥ २० ॥
 चक्षुषोः सुदीप्तिर्यस्य स्वेददोषी च यो हयः ।
 स्तं तु च्छर्दितेस्तुं (!) शिरा यस्य च वेधिता ॥ २१ ॥
 यस्त्वसाध्यः स्मृतो वाहः स कश्चिन्नैव साध्यते ।
 काळे नोपेक्षिताः साध्या दुश्चिकित्स्याः प्रकीर्त्ताः ॥ २२ ॥
 इति श्रीमहासामन्तत्रयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे साध्या-
 साध्यविवेके चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

वातादिप्रकृतिलक्षणानि ।

धूमवर्णः कृशो रुक्षः शिरालो वेगवान्^१ हयः ।
 ऊर्ध्ववर्त्तितजिह्वश्च^२ वातप्रकृतिरुच्यते ॥ १ ॥
 पित्तप्रकृतिकश्चापि^३ कृशतीक्ष्णतनुत्वचः ।
 नित्यं शीताभिलाषी च बद्धाशी पीतवर्णकः ॥ २ ॥

२० । धनुते धनुराकारो भवति । लोडते मत्तो भवति ।

१ । शिरानडाङ्गवान् । गः ।

२ । ऊर्ध्ववान्तो द्विजिह्वश्च । खः ।

३ । निसान्तजावतिसिद्धः प्रोक्तः । गः ।

पित्तप्रकृतिकश्चापि भवेत् स्वदेश्च जायते ।
 श्लेष्मसुसंहताङ्गश्च क्षुत्तृट्संहरणे क्षमः ॥ ३ ॥
 सङ्कीर्णप्रकृतिश्चापि^१ विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणम् ।
 प्रकृतिं सम्यगालोक्य भिषग्वातादिकामिमाम् ॥ ४ ॥
 यथादेष्टं ततः कुर्याच्चिकित्सां शास्त्रसम्मताम् ।
 वातश्लेष्म तथा पित्तं ज्ञात्वा कर्म प्रचक्रमेत् ॥ ५ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे प्रकृति-
 ज्ञाने पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

रसोक्तकल्पः ।

रसोक्तस्य प्रवक्ष्यामि कल्पं^२ शास्त्रानुसारतः ।
 सम्पूर्णा^३रसवीर्याऽसौ मासे संगृह्य फाल्गुने ।
 ग्रहीत्वा स्थापयेत्तत्र यत्रस्थो^४ नैव नश्यति ॥ १ ॥
 ततस्तस्य प्रयोगन्तु कुर्यान्मात्राप्रमाणतः ।

३ । प्रथमपादद्वयं ख-पुस्तके नास्ति ।

५ । अस्य तृतीयचतुर्थपादौ ख-पुस्तके न स्तः ।

१ । चापि । खः ।

४ । यत्रासौ । गः ।

२ । कल्पं । गः ।

३ । सम्पूर्णा^३रसवीर्याभ्यां मासे ग्राह्ये तु फाल्गुने । गः ।

मातुलुङ्गरसोपेतं मांसानां रसकेन च^१ ।
 रसं दद्याद्रसोपेतस्य अन्यैर्वान्धैः^२ समायुतम् ॥ ३ ॥
 प्रथमे दिवसे देयं^३ रसोपेतस्य पलद्वयम् ।
 एकैकपलद्वया तु दद्याद्^४ यावच्च विंशति ॥ ४ ॥
 उत्तमाश्वस्य मात्रैषा मध्यमस्य चतुर्दश ।
 जघन्यस्य^५ पलान्यष्टौ मात्रैषा न विरोधिनी ॥ ५ ॥
 हीनन्तु रसमाचातो^६ भागेनैकेन बुद्धिमान् ।
 यवकल्कोन^७ संपुष्टं मांसयुक्तं प्रदापयेत् ॥ ६ ॥
 प्रत्यहं दापयेत्तावद् यावन्मात्रा विवर्द्धते ।
 मात्रावृद्धिं भिषग्युक्ता^८ दद्यादेकान्तरं ततः ॥ ७ ॥
 रसोपेतस्य प्रयोगश्च हेमन्ते शिशिरे तथा ।
 प्रावृट्काले वसन्ते च मध्यमः परिकीर्तितः ॥ ८ ॥

८ । रसोपेत्यादिश्लोकः ख-पुस्तके नास्ति ।

- १ । माषानाश्च रसेन वा । गः ।
- २ । प्रत्यैः । गः ।
- ३ । दद्यात् । गः ।
- ४ । यावत् पूर्णां च विंशतिः । गः ।
- ५ । अधमस्य । गः ।
- ६ । रसमात्रायाः । गः ।
- ७ । यावत्वाटीयुतं । गः ।
- ८ । बुद्ध्या । खः ।

शरन्निदाघयोश्चापि नैव दैयः कदाचन ।
 प्राट्टकाले प्रदातव्यो जलपूर्णं महीतले ॥ ९ ॥
 वातिकेषु विकारेषु तिलतैलेन योजितः^१ ।
 क्षीरसर्पिःसमायुक्तः पित्ते वै शर्करान्वितः^२ ॥ १० ॥
 कफे^३ कटुकतैलेन कटुकैरवचूर्णितः^४ ।
 रसः प्रभाते दातव्यः सायं कल्कस्तु भोजने ॥ ११ ॥
 पिण्डेनैव^५ प्रदातव्यो रसोनस्तु विजानता ।
 वायौ प्रधानः पित्ते तु विषमस्तु कफे समः ॥ १२ ॥
 वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा पानमिष्यते ।
 रसं दद्यात्^६ प्रभाते तु स्तोत्रं वातं निवारयेत्^७ ॥ १३ ॥
 औदकं मधुरं^८ वापि दद्याद् घासं ततो बुधः ।
 शीतलं विमलं तोयं स्थानं वापि सुखानिलम् ॥ १४ ॥
 कल्कप्रयोगे विहितो विधिरेष शरद्वितः^९ ।
 महागुणं स्मृतं पानं सकल्कञ्च^{१०} मनीषिभिः ॥ १५ ॥

१२-१३ । वातेति पादद्वयं ख-पुस्तके, वायात्रिति पादद्वयञ्च
 ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । मूर्च्छितः । गः ।

२ । युतः । गः ।

३ । सकफे । गः ।

४ । चूर्णितो रसः । गः ।

५ । पित्तेन । खः ।

६ । दत्त्वा । खः ।

७ । वारं न वारयेत् । खः ।

८ । मधुकं । खः ।

९ । विजानता । गः ।

१० । पाने सत्त्वयश्च । गः ।

कल्काप्रयोगेऽल्पगुणं तथा चात्ययवर्जितम् ।
 क्रियावसाने^१ दातव्यं शालिपष्टिकपायसम् ॥ १६ ॥
 चिराचं^२ पञ्चराचं वा शर्करासर्पिषान्वितम् ।
 पुराणः स तु विज्ञेयो नैव देयस्तु वाजिनाम् ॥ १७ ॥
 विधिरेप समुद्दिष्टः पूर्वशास्त्रविशारदैः ।
 द्विगुणञ्चापि सप्ताहं तुरङ्गं^३ नैव वाहयेत् ॥ १८ ॥
 स्वादुशीतोपचारश्च तत्र यावत्^४ प्रकीर्तितः ।
 रसोने तु यदा स्वेदी^५ श्वासवान् जायते ह्ययः ॥ १९ ॥
 व्यापद्युक्तः स विज्ञेयस्तस्य कुर्यादभिषक्^६ क्रियाम् ।
 पित्तज्वरसमुद्दिष्टां^७ क्रियां सर्वां प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
 रसोन्व्यापदाघाते तुरङ्गं मतिमान् भिषक् ।
 वातभुग्नास्थिगात्रेषु मारुताहतमूर्त्तिषु ॥ २१ ॥
 दृष्टेषु च विशेषेण रसोन्वयं^८ प्रदापयेत् ।

१७ । पुराण इत्यादिश्लोकः स्व-पुस्तके नास्ति ।

१ । अत्ययवर्जितः । खः ।

२ । कृतावसाने । खः ।

३ । चिराचं पञ्चराचं वा शर्करा सर्पिषान्विता । गः ।

४ । द्विगुणं । गः ।

५ । यथावत् परिकीर्तितः । गः ।

६ । स्वादी स्वभावाज्जायते ह्ययः । गः ।

७ । क्रियामिमाम् । गः ।

८ । समुद्दिष्टं विधिं सर्वम् । गः ।

९ । सरसोन्वयं । गः ।

सप्ताहमेकं^१ द्विगुणं त्रिगुणं वा यथाविधि ।

प्रयोगोऽस्य स्मृतः सम्यग् यथाशास्त्रं तपोधनैः ॥२२ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे रत्नो-
कल्पे षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

—
अथ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

—
गुग्गुलुकल्पः ।

स्निग्धः काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूपलोपमः^२ ।

शोभनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यश्च पिच्छिलः ॥ १ ॥

शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्यत्वसमन्वितः^३ ।

पुराणः स तु विज्ञेयो नैव देयस्तु वाजिनः^४ ॥ २ ॥

विधिरस्य^५ द्विधा प्रोक्तः पूर्वशास्त्रविशारदैः ।

एकः पाने^६ प्रयोगेण द्वितीयो भोजनेन तु ॥ ३ ॥

१ । एतद् द्विगुणं प्रदद्याच्च यथाविधिम् । गः ।

२ । विभोपमः । गः ।

३ । वर्णान्यत्वमुपागतः । गः ।

४ । वाजिनाम् । गः ।

५ । विधिश्चास्य । गः ।

६ । एकं पानप्रयोगेण । गः ।

अर्द्धप्रहरगे^१ सूर्ये गुग्गुलुं दापयेद्भिषक् ।
 अष्टभागावशिष्टेऽर्द्धि^२ भोजने संप्रदापयेत् ॥ ४ ॥
 दत्त्वा तु गुग्गुलुं पाने अनुपानं ततो बुधः ।
 न द्वितीये चतुर्थे वा गोक्षीरञ्च प्रदापयेत् ॥ ५ ॥
 गुग्गुलुं पाययित्वा तु भोजयेत्तुरगं भिषक् ।
 विकाले भोजयेद् भक्त्या भोजनैरक्षमाचकैः ॥ ६ ॥
 शाल्यन्नं वातले दद्यान् मांसानां रसकैर्युतम् ।
 पित्ते मुद्गं ससर्पिश्च भोजयेन्मधुना ततः ॥ ७ ॥
 पञ्चतिक्तजले खिन्नान् कटुकैर्गवचूर्णितान् ।
 तथा मुद्गान् कुलत्थांश्च कफे विद्वान् प्रदापयेत् ॥ ८ ॥
 पीतगुग्गुलुके वाहे क्षुधार्ते दापयेत्ततः ।
 प्रहरं प्रहरार्द्धं वा नैव घासं प्रदापयेत् ॥ ९ ॥
 शृतं शीतं जलं पाने घासे दूर्वा प्रकीर्तिता ।
 मुनिभिः शालिहोत्राद्यैः शास्त्रमार्गानुसारतः ॥ १० ॥
 व्याधितेषु तुरङ्गेषु पाने देयस्तु गुग्गुलुः ।

५ । दत्त्वादिश्लोकचतुष्टयं ख-पुस्तके नास्ति ।

९ । प्रहरमितिश्लोको ग-पुस्तके न विद्यते ।

१ । प्रहरार्द्धगते । गः ।

२ । अर्द्धभागावशिष्टेऽर्द्धि भोजनेन । गः ।

स्वस्थानां वापि पुष्ट्यर्थं भोजने संप्रदापयेत् ॥ ११ ॥
 त्रिषु दोषेषु दुष्टेषु रक्ते रित्ते तथा ब्रणे ।
 खञ्जे च दुर्व्वले वापि एकस्मिन्नेव वासरे ॥ १२ ॥
 प्रथमेऽह्नि पलं दद्यात् प्रतिकर्षं प्रवर्द्धते ।
 पलानां पञ्चकं देयमेकस्मिन्नेव वासरे ॥ १३ ॥
 उत्तमस्य तुरङ्गस्य मध्यमस्य चतुष्टयम् ।
 पलानि त्रीणि देयानि जघन्यस्य तथा विधिः^१ ॥ १४ ॥
 अस्मात्^२ प्रमाणादधिको नैव देयः कदाचन ।
 पानादूर्द्ध्वं^३ न दातव्यो भोजने वापि गुग्गुलुः ॥ १५ ॥
 पलान्य^४ शीतिः प्रवरः प्रायोऽश्वस्य^५ प्रकीर्तितः ।
 षष्टिर्मध्यः समुद्दिष्टश्चत्वारिंशतिरन्यतः^६ ॥ १६ ॥

१३ । प्रथमेऽह्नाति श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति ।

१ । चतुष्टये । खः ।

२ । बन्धनञ्च यथाविधिम् । गः ।

३ । अस्य प्रमाणमधिकं नैव देयम् । गः ।

४ । पानादाश्नं । खः ।

५ । शतानि । खः ।

६ । प्रयोगश्चेति कीर्तितः । गः ।

७ । षष्टिर्मध्यस्य निर्दिष्टा चत्वारिंशत् कनीयसः । गः ।

ब्रणो^१ कुष्ठेषु खञ्जेषु चिफलाकाथसंयुतः ।

मन्दाग्रौ शोथरोगे^२ च गवां मूत्रेण योजितः ॥ १७ ॥

वातपित्तोत्थरणे व्याधौ गोक्षीरघृतसंयुतः ।

देयः कृशानां पुष्ट्यर्थं मांसैर्युक्तश्च भोजने^३ ॥ १८ ॥

इति श्रीमहासान्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे गुग्गुलुकल्पे
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

अथाष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

रसायनकल्पः ।

प्रकृष्टाय प्रदातव्यं गुडूच्याः पलपञ्चकम् ।

प्रभाते^४ घृतसंयुक्तं शरद्व्रीक्षेषु वाजिनम्^५ ॥ १ ॥

रोगध्नं पुष्टिदं वापि^६ वल्लतेजोविवर्द्धनम् ।

तमेव^७ मतिमान् दद्यात् क्षीरयुक्तमथापि वा ॥ २ ॥

१ । ब्रणेषु दुष्टमधेषु । गः ।

७ । तदेव । खः ।

२ । रोगेषु । गः ।

८ । दत्त्वा । गः ।

३ । भोजने । गः ।

४ । दातव्यं । गः ।

५ । वाजिनाम् । गः ।

६ । चापि । गः ।

गुडूची^१ कल्कयोगेन शतावर्यश्वगन्धयोः ।
 मूलकल्कः प्रदातव्यः कुक्कुथाश्च^२ विशेषतः ॥ ३ ॥
 पलानि पञ्च वाहस्य उत्तमस्य प्रदापयेत् ।
 मध्यमं^३ पलचत्वारि अधमस्य पलत्रयम् ॥ ४ ॥
 औषधी^४ न च दातव्या एषां श्लेष्मान्विते ह्ये ।
 वातिके पैत्तिके वापि विहिता शास्त्रवेदिभिः^५ ॥ ५ ॥
 हरीतक्यामलाकल्कः प्राट्टकाले विधौ^६ स्मृतः ।
 तेनात्र नो विनिर्दिष्टः पुनरुक्ताभिश्ङ्कया ॥ ६ ॥
 एवं विरिक्तं शुद्धाङ्गं कृत्वा यत्नेन वाजिनम् ।
 दद्याद् गोमूत्रसंयुक्तां सतैलाञ्च हरीतकीम् ।
 नित्यं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ॥ ७ ॥
 सौवर्चलं तथा हिङ्गु पुष्करं विडदाडिमम् ।
 ग्रन्थिकं मेथिकाश्चैषां भिषक् पिण्डञ्च कारयेत् ॥ ८ ॥
 रक्तपित्तं ज्वरं हन्ति कासं श्वासं तथा घृणिम् ।
 विद्रधिं क्षयरोगञ्च नाशयेद्वाजिनां भ्रुवम् ॥ ९ ॥

१ । कुक्कुटी शाल्मलीवृजः । सुकर्णी इन्द्रवारुणी ।

२ । गुडूचीकल्कजं नस्यं कुर्क्यादश्वगन्धायाः । खः ।

३ । सुकर्णी । गः ।

४ । मध्यमस्याथ चत्वारि जघन्यस्य । गः ।

५ । औषधञ्च प्रदातव्य एषां श्लेष्मा निघातयेत् । खः ।

६ । हिता शास्त्रार्थशास्त्रिभिः । खः ।

७ । विशेषतः । खः ।

श्रीशालिहोत्रादिमुनिप्रणीतं
 दृष्टाश्चशास्त्रं बहुविस्तरञ्च ।
 स्वल्पप्रबोधं सफलं यथार्थं
 कृतञ्च तद्वै जयदत्तकेन ॥ १० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे रसायन-
 कल्पे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृताश्ववेद्यकशास्त्रं
 समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥

अश्ववैद्यकम् ।

श्रीमज्जयदत्तस्वरिविरचितम् ।

श्रीनकुलकृतायचिकित्सितममेतम् ।

श्रीग्वथौ—

वङ्गदेशीयामित्रातिक्रममाजानुजया

गवर्णसेण्ट-संस्कृतविद्यालयस्य-

पुस्तकाध्यक्षेण

श्रीउमेशचन्द्र गुप्त कविरत्नेन

परिशीलितं व्याख्यातञ्च ।

कलिकाताराजधान्यां

व्याप्तिल-मिश्रन्-यन्त्रे मुद्रितञ्च ।

संवत् १९४२-४४ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथाश्वचिकित्सितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु विक्रीडितम् ।
यः स्नातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्हंपितैः ।
पायाद्दः स तुरङ्गघोपतनयः श्रीशालिहोत्रो मुनिः ॥ १ ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्मसनाथो युधिष्ठिरोऽनृपतिः ।
भीमार्जुनसहदेवास्तदनुच ये वाजिशस्त्रतत्त्वज्ञः ॥ २ ॥
दृष्ट्वा सम्यङ्दन्कुलः शास्त्रं कृत्स्नं च शालिहोत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं कृत्वा समासेन ॥ ३ ॥

प्रश्नो जातिवर्णमावर्त्तदन्ता
लक्षं वेगा वाहनं धातुरसम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कपायं
शुभलां चेष्टां वाजिनामत्र वश्ये ॥ ४ ॥

* नकुलकृतमश्वचिकित्सितं सर्वत्रैवाद्दृतमतिप्राचीनत्वात् । अतएव
अश्वविद्यानिष्णातभनसां सुधियां प्रीत्यर्थं तत् पुस्तकमस्याश्ववैद्यकस्य
परिशिष्टरूपेणात्र सुद्रितम् ।

१ । धर्मनिधानः । खः ।

४ । ज्ञानम् । खः ।

२ । तदनुचरो । कः ।

५ । सर्व्वं । खः ।

३ । वाजिशस्त्रतत्त्वज्ञाः । खः ।

सपक्षा वाजिनः सर्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
 गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥ ५ ॥
 तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नान् सञ्चान्वाहनोचितान् ।
 शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥ ६ ॥
 नास्यसाध्यं मुने किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
 तस्मादाशु^१ कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥ ७ ॥
 ये च मे युद्धकालेषु^२ प्रवहन्ति रथं सदा ।
 अशक्यं वारणेन्द्रैश्च^३ दानवैर्बलवत्तरैः ॥ ८ ॥
 ईषिकास्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेदं व्यधात्तदा ।
 वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः ॥ ९ ॥
 च्छिन्नपक्षास्तु ते सर्वे गत्वा^४ तमृषिमद्भुवन् ।
 दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिश्रुता ॥ १० ॥
 भगवन् किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
 अपराधविहीनानां नेदृङ्गिच्छन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥
 तस्मान्नतिर्भव प्राज्ञ सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
 यथा स्यात् सर्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव ॥ १२ ॥

१ । पूर्व । खः ।

२ । हयान् व । खः ।

३ । कुरु रथार्हान् मे युग्यानेतान् हयोत्तमान् । खः ।

४ । युध्यतः संख्ये । खः । ७ । गन्धर्वो मुनिम् । खः ।

५ । वारणेन्द्रस्य । खः । ८ । नेत्यं संश्रुति सज्जनः । खः ।

६ । तेषां शस्त्रं । कः । ९ । कुरु भयं त्यक्त्वा । खः ।

अथासौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
 इन्द्रादेशात्कृतं सर्वं भवतां पक्षपातनम् ॥ १३ ॥
 तस्माद्दः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथा सुखम् ।
 पुष्टीरम्या यथा देहे गौरवं च जगन्नये ॥ १४ ॥
 यूयं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
 तथा भूमिपतीनाञ्च गौरवेण समन्विताः ॥ १५ ॥
 यो राजा भवतां पुष्टिं स्वन्नपानादिभिः सदा ।
 करिष्यति न सन्देहे भविष्यति स दुर्जयः ॥ १६ ॥
 न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मीः कदाचिज्जयलक्षणा ।
 अपि सर्वैर्गुणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम् ॥ १७ ॥
 तथा चैव विधास्यामि परमञ्च चिकित्सितम् ।
 पुष्ट्यै च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥ १८ ॥
 तस्माद्गच्छत भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
 स्वर्गं चान्ये मदादेशाद्येन शान्तिर्भवेद् ध्रुवम् ॥ १९ ॥
 एवं विसृज्य तान् सर्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
 चक्रो द्वादशसाहस्रीं तदर्थे संहितां सुधीः ॥ २० ॥

१ । मया वत्साः कृतं वः पक्षभेदनम् । खः ।

२ । प्रकरिष्यामि । खः ।

३ । पुष्टीरम्या । खः ।

४ । गमिष्यथ । खः ।

५ । खान् । खः ।

६ । धमिष्याम्यामि । खः ।

७ । च हितं सदा । खः ।

८ । समादेशात् । खः ।

९ । परा भवेत् । खः ।

ततःप्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥ २१ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नानाम् प्रथमो
ऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वाति ।

उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशमंश्रयात् ॥ १ ॥
ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तरांश्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥ २ ॥
भाण्डजाश्चोत्तमांसाश्च राजश्रूलाश्च मध्यमाः ।
गोह्वराः शावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥ ३ ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥ ४ ॥
समीरप्रभवान्श्चान्ये उलूकमृगजास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः स्रचिया वह्निसम्भवाः ॥ ५ ॥

१ । तुषाराः । खः ।

३ । सवरांसाश्च । कः ।

२ । पोषहाराः । खः ।

४ । द्विजा ज्ञेयाः । खः ।

समीरप्रभवा^१ वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजाः ।
 विवेकी सष्टणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो वली ॥ ६ ॥
 दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्वकातरः^२ ।
 ब्राह्मणः सामवाही च भेदवाही च क्षत्रियः ॥ ७ ॥
 उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताडितः ।
 पुष्यगन्धः^३ सदा विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ॥ ८ ॥
 घृतगन्धः सदा वैश्यो मीनाभोदी च शूद्रकः^४ ।
 विप्राह्ना वाजिनः सर्वे क्षत्रियो^५ भृपतेः सदा ॥ ९ ॥
 द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र^६ एव सुखावहः ।
 केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्वेऽथा वाह्नेोचिताः ॥ १० ॥
 तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्मिताः ।
 ब्राह्मणाः श्लोकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥ ११ ॥
 क्षत्रिया युद्धकार्येषु वैश्या वित्तार्जने^७ सदा ।
 शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु ज्ञान्वैवं वाजिनः सदा ॥ १२ ॥
 आरोहेत्सर्वकार्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
 सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥ १३ ॥
 सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।

१ । प्रभङ्गनोद्भवा । खः ।

३ । त्रयो भूमिपतेः । खः ।

२ । कारकः । कः ।

४ । एकः । खः ।

३ । पुष्यगन्धसमः । खः ।

५ । वृत्त्यर्जने । खः ।

४ । चतुर्थकः । खः ।

जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षणे ॥ १४ ॥
 प्रबुद्धाः कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥ १५ ॥
 यः सन्नद्धो हयो रावमूर्ध्वमूर्ध्वं करोति च ।
 खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥ १६ ॥
 यः करोत्यसहन् मूत्रं पुरीषञ्चाश्रुमोक्षणम् ।
 स शंसति पराभूतिं यश्चैवं वर्तते हयः ॥ १७ ॥
 निरामिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्हयः ।
 स शंसति द्रुतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥ १८ ॥
 यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासन्त्यजति दुर्मनाः ।
 अश्रुपातञ्च कुरुते तदा भर्तुर्गशोभनम् ॥ १९ ॥
 पुलकांकितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
 निरीक्षन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥ २० ॥
 शरटं रक्षयेद्यत्नात्प्रविशन्तं हयालये ।
 यदोच्छेच्छाश्रुतीं वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥ २१ ॥
 स्फलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निजाः ।
 परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥ २२ ॥
 अश्वशालां समासाद्य यदान्तमधुमक्षिकाः ।

१ । करोति सङ्गत् । खः ।

४ । निर्गच्छतः । खः ।

२ । यश्चैवोपहतः । खः ।

५ । यदा च । कः ।

३ । स्थितस्य । खः ।

मधुजालं प्रकुर्वन्ति^१ तदाश्वान् घ्नन्ति कृत्स्नशः ॥ २३ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत्^२ ।

उपायेभ्यश्च^३ सर्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २४ ॥

ब्राह्मणान्वाचयेत्स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान्^४ ।

तिलहोमस्तथा कार्यो जपश्च^५ शतरुद्रियः ॥ २५ ॥

मन्दुरान्ते सदा धार्यो रक्तवक्रो महाकपिः ।

सर्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृड्यये ॥ २६ ॥

शरधां रक्षयेद् यत्नात् प्रविशन्तीं हयालये ।

यदीच्छेच्छाश्वतीमृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥ २७ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे द्वि-
तीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

वर्णवर्णनं ।

वर्णाः सप्त भवन्तीह^१ सर्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।

तानहं धीर्नयिष्यामि भेदैर्जाताननेकधा ॥ १ ॥

१ । प्रवर्तन्ति । ख ।

२ । प्ररक्षयेत् । खः ।

३ । अपायानाञ्च सर्वेषां यदिच्छेन्नाशमात्मनः । खः ।

४ । अर्चयन्निव्यं तत्त्ववेदविचक्षणान् ।

५ । जयः स्यात्तत्र सूद्रतः । खः ।

६ । वर्णा भवन्ति येऽपीह । कः ।

सिता रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नीलः कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ २ ॥
पट्टाहो भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रशस्यते ।
तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥ ३ ॥
श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्पूरः स्मृतः ॥ ४ ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्वाग्रसंनिभः ।
कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥ ५ ॥
पीताभः श्वेतपादोयस्तथा स्यात्सितलोचनः ।
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजाहो वाजिसत्तमः ॥ ६ ॥
सर्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्नेचककर्णकः^१ ।
सवाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्तितः ॥ ७ ॥
मुखे चन्द्रकसंवीतो^२ जम्बूफलसमाकृतिः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः ॥ ८ ॥
चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥ ९ ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
मूर्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥ १० ॥

१ । श्यामैककर्णकः । खः ।

२ । सङ्काशः । खः ।

भस्माभं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिपः ।
 यदि वाञ्छति^१ कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीसमुद्भवम् ॥ ११ ॥
 यस्य^२ रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
 पुष्याख्यः स परित्याज्यः सर्ववाजिभयावहः ॥ १२ ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्वे तथा वक्त्रञ्च मध्यतः ।
 कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्वकल्याणकृच्च सः ॥ १३ ॥
 विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
 कृष्णनीलस्य मिश्रत्वमेकं मुक्त्वा सुदूरतः ॥ १४ ॥
 यस्योत्कृष्टतरो वर्णो वृद्धिं याति शनैः शनैः ।
 नाशयति तथा नीचान् स करोति बहून् हयान् ॥ १५ ॥
 यस्याधमेन वर्णान् छाद्यते^३ च प्रधानजः ।
 विवृद्धिं गच्छता^४ सोऽथ करोति हयमंशयम् ॥ १६ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णानाम तृतीया
 ऽध्यायः ॥

१ । कर्मणि वाञ्छाच्च करोति श्रीसमुद्भवम् । खः ।

२ । ह्यस्य वर्णभेदेन । खः ।

३ । सदा । खः ।

४ । नीचान्ते च प्रधानजाः । खः ।

५ । गच्छते । खः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

आवर्त्ताः ।

आवर्त्ता विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
 गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्मयोच्यते ॥ १ ॥
 ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
 पादे पृष्ठे मणीबन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥ २ ॥
 स्कन्धे पार्श्वे^१ गले वक्त्रे कुक्षौ रंध्रे चिके तथा ।
 आद्यास्त्रयोदशवर्त्ता^२ विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥ ३ ॥
 नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
 आवर्त्ता जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥ ४ ॥
 हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
 नाभौ कुक्षौ च पार्श्वान्ने मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ ५ ॥
 ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
 मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षिः स उत्तमः ॥ ६ ॥
 पृष्ठवंशे तथावर्त्ता यस्यैकः संप्रजायते ।
 स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिनः सूर्यसंज्ञकः ॥ ७ ॥
 कक्षायां जानुमेद्रे च त्रिवलौ पुच्छसन्निधौ ।
 पुच्छे गुह्ये वलावष्टावावर्त्ता अधमा ह्ये ॥ ८ ॥

१ । ललाटाग्रे । खः ।

२ । आद्यन्ता द्वादशवर्त्ताः । खः ।

चयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः ।
 त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिद्विकरः परः ॥ ९ ॥
 एवमेव प्रकारेण चयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
 चयावर्त्तः^१ स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ॥ १० ॥
 ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ संप्रकीर्त्तितौ ।
 वाजिनो यदि^२ तौ स्यातां राष्ट्रद्विकरौ परौ ॥ ११ ॥
 उपर्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके चयः ।
 निःश्रणिः सतु विज्ञेयो राष्ट्रद्विकरः परः ॥ १२ ॥
 एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ।
 वर्त्तमानः^३ स विज्ञेयः स इच्छेत्स्वामिनाशनम् ॥ १३ ॥
 कपोलाभ्यान्तथावर्त्ता विद्येते^४ वाजिनो यदि ।
 तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥ १४ ॥
 गण्डावर्त्तौ^५ भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
 स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवमञ्जकः ॥ १५ ॥
 तद्वहामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।
 इन्द्रकाश्या^६ वुभौ शस्तौ नृपराज्यविविद्धौ ॥ १६ ॥

१ । यस्यावर्त्तः । खः ।

२ । यस्य । खः ।

३ । रथिनामश्वनिष्ठानां स वृष्टः स्वामिनाशने ।

४ । कपोलाभ्यान्तथावर्त्ता विद्येते । खः ।

५ । गलावर्त्तः । खः ।

६ । इन्द्रकाश्या । खः ।

कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्ये च तथापरः ।
 विजयाख्यावुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥ १७ ॥
 नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ।
 चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥ १८ ॥
 कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य^१ प्रजायते ।
 चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविद्विदः ॥ १९ ॥
 स्कन्धे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
 करोति विधिवत् पद्मे स्वामिनः सततं सुखम् ॥ २० ॥
 शुक्लाख्यौ^२ तालुकान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिद्विदौ ।
 ह्यस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥ २१ ॥
 एका^३वर्त्ता भवेद्यस्य^४ कक्षान्ते वाजिनो यदा^५ ।
 स रणे मृत्युमाप्नोति द्वौ च^६ स्वामिविनाशनौ ॥ २२ ॥
 जानुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
 प्रवासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥ २३ ॥
 वाजी मेढ्रतलावर्त्तो वर्जनीयो महीभुजाम् ।
 स करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥ २४ ॥

१ । एकः स्पष्टः । खः ।

५ । अशुभः । खः ।

२ । शुक्लाख्यौ । खः ।

६ । चाशु । खः ।

३ । यस्य । खः ।

७ । परस्परसमुद्भवम् । खः ।

४ । व्यक्तः । खः ।

चिर्वलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः^१ ।
 वाजिनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था^२ भयप्रदाः ॥ २५ ॥
 पुच्छ^३देशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
 धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो द्रुतो नृपैः ॥ २६ ॥
 गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
 स कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥ २७ ॥
 अधोर्द्ध^४ यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
 यमदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥ २८ ॥
 हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
 मुशली च तथा शृङ्गी पडेते स्वामिघातकाः ॥ २९ ॥
 एकाण्डजातश्चैकाण्डो^५ हीनांगोऽप्यधिकाङ्गकः ।
 परित्याज्यः स^६ वाञ्छद्भिर्गन्धिष्य परमं यशः ॥ ३० ॥
 घण्टी वदनको वाली शृङ्गीचैव चतुर्थकः ।
 वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्वे ते पापकृत्तमाः ॥ ३१ ॥
 घण्टी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंशयम् ।
 अन्तःपुटं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥ ३२ ॥
 षट्पदाभो भवेद्यश्च कृष्णतालुर्न दुष्यति ।

१ । प्रसाधकः । खः ।

४ । अधोर्द्धं च यदा । कः ।

२ । स्त्रीपार्श्वः स शुभप्रदः । खः ।

५ । एकाण्डकोऽप्यनगदस्य । खः ।

३ । पुच्छः । खः ।

६ । भूपालः संग्रामे क्लेशकरकः । खः ।

शङ्खपादमुखो यस्तु^१ आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
न दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥ ३३ ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते आवर्त्ता-
ध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥ १ ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोडशभिः कोणो प्राज्ञैर्द्वादशमासिकः ॥ २ ॥
त्रिंशन्मासेद्भवाः सर्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां मूर्द्धोपरि यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
चतुर्भिर्वत्सरेर्दन्ताः कालिकान्ये भवन्ति च ।
तथान्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥ ४ ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्व्वकालिकाः ।
नवमे त्वथवा रेखा पीतत्वं शंसयन्ति च ॥ ५ ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामप्यसंशयम् ॥ ६ ॥

१ । वाच नावर्त्तैः । खः ।

ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रयं पुनः ।

ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ॥ ७ ॥

ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

मक्षिकाभारदास्तेषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ॥ ८ ॥

तस्माद्दृखलं प्राप्तास्तावद्वर्षत्रयं पुनः ।

प्रकम्पञ्च समागम्य पश्चात् पातः समाचयम् ॥ ९ ॥

द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजो निर्व्वीणमाप्नुयात् ।

दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वक्त्रेण परमायुषि ॥ १० ॥

अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।

कालिका हारिणी शुक्ला काचावाप्यथ मक्षिका ॥ ११ ॥

शङ्खोदृखलकञ्चैः दन्तानाञ्चलनं तथा ।

ततस्तु पतनं विद्यादेप व्यञ्जनसंग्रहः ॥ १२ ॥

चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।

एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।

विज्ञेया चायुषः सङ्ख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥ १३ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्देशानाम
पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

दीर्घस्रस्त्रविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
 ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्मणि ॥ १ ॥
 स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
 चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोत्रकवालसमन्वितम् ॥ २ ॥
 येषां पृष्ठं^१ सुवंशं स्याद्विपुलं ब्रह्मवर्जितम् ।
 किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं^२ राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥ ३ ॥
 स्निग्धरोमा सुदृत्ता च^३ सुस्थूला विपुला कटी ।
 ग्रथिताः सुदृढा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः^४ ॥ ४ ॥
 पादा निर्मासलावक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
 अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ^५ ॥ ५ ॥
 पार्श्वौ तनुतरौ^६ शस्तौ सुरसस्निग्धतालुकम्^७ ।
 दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्चसः ॥ ६ ॥

१ । पृष्ठिः सुवंशा वा विपुला ब्रह्मवर्जिता । खः ।

२ । निम्नाः । खः ।

३ । विपुला कटिग्रथिता । खः ।

४ । सुदृढाश्च भुजा येषां मांसग्रोगितपूरिताः । खः ।

५ । शूरी । खः ।

६ । शुभतरौ । खः ।

७ । रक्तं स्निग्धं तालुकम् । खः ।

सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
 करौ पङ्क्तौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गलम् ॥ ७ ॥
 चत्वारिंशच्च सप्ताध्याः स्तन्धाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः ।
 पृष्ठवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥ ८ ॥
 अतिस्त्रक्षं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
 लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथाण्डौ चतुरङ्गलौ ॥ ९ ॥
 मार्गस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशाङ्गलम् ।
 कटिकक्षान्तरञ्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥ १० ॥
 मणिवन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गलाः ।
 अशीत्यङ्गुल उत्सेधो देर्यञ्च ह्यधिकं शतम् ।
 एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥ ११ ॥
 दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
 चत्वारि रक्तानि च स्त्रक्षकाणि ।
 ह्रस्वानि चत्वार्यथ चायतानि
 भूयश्च चत्वार्यथ नम्रकाणि ॥ १२ ॥
 द्वात्रिंशत् कमशोऽप्याहर्लक्षणानि मुनीश्वराः ।
 तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक् पृथक् ॥ १३ ॥

१ । संपरिकीर्त्तिताः । खः ।

२ । पृष्ठवंशः । खः ।

३ । हस्ताङ्गमायतम् । खः ।

४ । बाङ्गं । खः ।

५ । चतुर्विंशत् । खः ।

६ । हस्तानि । खः ।

७ । निम्नकानि । कः ।

८ । द्वात्रिंशच्च रक्तानि । कः ।

आस्यं भुजौ केशककाटिकाश्च
 दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
 तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
 शफाश्च तज्ज्ञाश्चरणौ वदन्ति ॥ १४ ॥
 औष्ठौ च जिह्वाप्यथ^१ तालुकञ्च
 मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य
 लघूनिवन्धाश्चरणेषु कोष्ठं
 श्रोत्राणि सर्वाणि तथैव पुच्छम् ॥ १५ ॥
 कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
 वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम्^२ ।
 वक्त्रं मुखं कन्धरजानुनी च
 पार्श्वञ्च सप्तेः^३ शुभदं प्रदिष्टम् ॥ १६ ॥
 कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
 निम्ना कटी तानि^४ सजानुकानि ।
 वक्षःशफोरुजघनं स्थलञ्च
 चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥ १७ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्वावयवप्रमाणो
 नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

१ । रसज्ञावय । खः ।

४ । तालु । कः ।

२ । प्रदिष्टम् । खः ।

५ । शर्फैर्वाजिघटा । खः ।

३ । सर्वे । कः ।

६ । समस्तम् । कः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
 अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥ १ ॥
 संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
 तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥ २ ॥
 अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
 अश्वानां वाहनं पथ्यं सानुरागञ्च मोक्षणम् ॥ ३ ॥
 अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
 उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥ ४ ॥
 रूढमश्वविदां श्रुत्वा रूढे सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
 रूढेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥ ५ ॥
 रूपावर्त्तगतिच्छायामत्ववर्णवयोवलम् ।
 जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥ ६ ॥
 गतेर्धन्यतरो वर्णा वर्णाङ्घन्यतरः स्वरः ।
 स्वराङ्घन्यतरं सत्त्वं सर्व्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
 लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जाड्यता ।
 दौर्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥ ८ ॥
 ज्रवो र्हि सप्तैः प्रथमं विभूषणं
 चपाङ्गनाथाः कृशता तपस्विनः ।

द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा

पराक्रमः शस्त्रवल्लोपजीविनः ॥ ९ ॥

आकर्षन्निव गां वभन्निव खुरौ पश्यार्द्धमुद्यन्निव
स्वीकुर्वन्निव खं पिवन्निव दिशो वायुं समश्नन्निव ।
साङ्गारप्रकरणं स्पृशन्निव महीं छायाममर्षन्निव
चञ्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥१०॥
अलक्षितगतागतैर्मृगदृशां कटाक्षैरिव
क्षणानुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुवृत्तमसृणोत्तरैर्मृगदृशामुरोजैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥ ११ ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भावितः सन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च मुञ्जोपमाः ।
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्याद्द्वारणप्रोङ्खितम्
शङ्खक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनव्याघ्रेभतुल्यस्वनः ॥१२॥
वक्त्रे यो हरिणाधिपप्रतिनिभो व्याघ्रोपमो वाहुभिः
आवर्तेऽश्वशुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्णप्रभाः ।
उप्राक्षाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासैः सुगन्धैश्च ये
धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका भूपतेः ॥१३॥
इति श्रीनकुलकृतेऽर्वाचकित्सिते वेगवर्णने नाम
सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

आरोहणम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनापमीयते ॥ १ ॥
चलकिसलयपादः कर्णमध्येकदृष्टिः
न चलति कटिदेशे आसने संस्थितश्च^१ ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते^२ पार्थिवेन्द्रैः ॥ २ ॥
यो^३ नित्यं दृढमुष्टिहस्तलघुकः क्रोधानलैर्वर्जितः
सत्यैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः^४ शास्त्रस्थतत्त्वज्ञकः^५ ।
काले दण्डनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः^६
त्वेव^७ लक्षणसंयुतो हयरुहे राज्याधिपैः पूज्यते ॥ ३ ॥
ऊरु स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
चिकेन्नतं संहतमासनञ्च^८ ।

१ । व्यापितोऽपि स्थितो यः । कः ।

२ । पूज्यते । कः ।

३ । दाह्ये मुष्टिगतं करेण लघुता । कः ।

४ । सत्यैकस्थिरबुद्धिमध्यमतः । खः ।

५ । शास्त्रार्थविद्वान्मिकः । कः ।

६ । ताम्बूलपूर्णाननः । कः ।

७ । श्रीमाल्लक्षयुतो महाहयपरो राज्याधिपैः । कः ।

८ । उरः स्थिरः । कः । ९ । संहतमानसश्च । कः ।

स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां

शेषा नरा भारवहा^१ हयानाम् ॥ ४ ॥

प्राज्ञः सत्ववलोत्साही दृढः^२ सर्वाङ्गसौष्ठवः ।

जितशीतातपालस्यो जितायासो जितासनः^३ ॥ ५ ॥

हयकालवलप्राग्जवक्रामाध्ययोगवित्^४ ।

शान्तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु दीक्षितः ॥ ६ ॥

वाजिनां हृदयन्नथ स्थाने दण्डनिपातवित् ।

दुष्टाश्वदमने दक्षः सर्वज्ञेशसहः शुचिः ॥ ७ ॥

ग्रासौपधान्नपानीये परव्यूहावलोकने ।

त्रिषु श्रेष्ठः^५ प्रवेशे च निर्गमे कुशलाऽस्त्ववित् ॥ ८ ॥

रोगं विकुरुते यश्च वृत्त्या वाधाविचारवित् ।

धनुःकुन्तासिशक्तिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥

वक्त्रे स्कन्धे मुखे कोष्ठे गात्रे सक्थौ च ताडयेत् ।

उन्मार्गो यदि भ्रष्टोऽश्वो मूढः खलति हेषते ॥ १० ॥

कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।

१ । भारकगः । कः ।

२ । दृढसर्वाङ्गसौष्ठवः । कः ।

३ । जितनिद्रो जिताशनः । कः ।

४ । हयक्रामास्त्रयोगवित् । कः ।

५ । ज्ञानप्रदेशेषु । कः ।

६ । हेषते स्कन्धसंस्थानम् । कः ।

सर्वथा^१ प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥ ११ ॥
 ह्येषणे स्कन्धमुद्दिष्टं स्वल्पिते जघनान्तरम् ।
 भीते वक्षःस्थलं हन्यादक्लञ्चोन्मार्गगामिनम् ॥ १२ ॥
 अस्थाने ताडितो वाजी बहून्^२ दौपान् प्रदर्शयेत् ।
 तावद्भवन्ति ते दौपा यावज्जीवत्यसौ हयः ॥ १३ ॥
 दण्डेनाभिभवेद्वाहा^३न्नारोहेदण्डवर्जितान् ।
 दण्डोहि साधनं तीव्रं पदं^४ दण्डात् प्रजायते ॥ १४ ॥
 तुलावदुद्धृता वल्गा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
 दौपं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या तिर्य्यगाकुञ्चिता श्लथा ॥ १५ ॥
 कटिं सप्तेश्च शैथिल्याद्बहमानस्य ताडयेत् ।
 सद्यः प्रस्वलिते वाचं तत्र दण्डं प्रदापयेत् ॥ १६ ॥
 अकालदण्डपाताच्च^५ त्वकालग्रहमोक्षणात् ।
 अकालहिंसाघाताच्च तेन वाजी न धावति ॥ १७ ॥
 आसनं शिथिलं यस्य स्वरो यस्य न भीषणः ।
 लघुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥ १८ ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदौपविवर्जितः ।

१ । सर्वस्य ।

२ । बहुदौषः प्रजायते । कः ।

३ । एते । कः ।

४ । ह्यथो दण्डादभिभवेत् । कः ।

५ । परमश्वस्य जायते । कः ।

६ । अकालदण्डपातश्च अकालग्रहमोक्षणम् । अकालहिंसाघातश्च । खः ।

कुलशीलवलोपेतः कथमश्वो न धावति ॥ १९ ॥
 गतिरेका स्रुता चान्या^२ चतुराख्या तृतीयका^३ ।
 वेगसन्धिश्चतुर्था^४ च^५ धारावेगगतिस्तथा ॥ २० ॥
 श्लथरागार्थवेपस्य^६ चञ्चलस्य चिकोणतः ।
 नित्यमुद्यतदण्डस्य तस्य वाजी न धावति ॥ २१ ॥
 धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति ।
 सर्व्वकर्मक्षमो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोहणाध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

ऋतु चर्था ।

कर्मचर्यासु^१ नित्यानां शुद्धान्नं सुनिर्वर्हितम् ।
 धनुरष्टादशे योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात्^२ ॥ १ ॥
 सङ्कीचयेज्जयं तावद् यावत् कार्मुकपञ्चकम् ।
 तदूर्ध्वं मण्डलैर्योज्यो गोमूत्रान्दानन्तरम् ॥ २ ॥

१ । वयः । कः ।

२ । चास्य । कः ।

३ । द्वितीयका । कः ।

४ । तृतीया च धारा वेगवतीतरा । कः ।

५ । बन्धश्च चपलश्च चिकोणतः । कः ।

६ । ऋतुचर्यासुनिष्पन्नं सादिना सुनिर्वर्हितम् । खः ।

७ । मण्डलेन तु । खः ।

ऋजुवृत्तानुवृत्ता^१ च गोमूत्रा सर्वकर्मसु ।
 युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशोहि विचक्षणैः ॥ ३ ॥
 शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्या षोडश वाजिनाम् ।
 तासामनुपयोगित्वान्न कृतः संग्रहो मया ॥ ४ ॥
 तीक्ष्णस्त्वेकेन मुदितो द्वाभ्यां भद्रस्तु धावति ।
 चिभिर्दण्डैस्तदा मन्दः क्रमात् षष्ठाभिताडनैः ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णाश्चभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
 सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविभज्यो विजानता ॥ ६ ॥
 आवाहिता विनश्यन्ति सर्वकर्मक्षमा हयाः ।
 कृशा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥ ७ ॥
 षलं कालो वयो भूमिः कालः सत्वमतः क्रमात् ।
 कुर्यादेकान्तरे योगश्चातियोगोहि दोषवान् ॥ ८ ॥
 तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
 ह्यवाहनवैज्ञानी नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥ ९ ॥
 धाविते ये गुणाः सप्तैर्वक्ष्यमाणान्निबोध तान् ।
 शालिहोत्रादिशास्त्राणां व्यायामफलसम्भवान् ॥ १० ॥
 स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
 दीप्ताग्निश्च सुशीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥ ११ ॥
 सत्याथा विनयी प्रीतो निर्दोषस्तापवर्जितः ।

वेदवित्सादिचित्तन्न उक्तो धावति तिष्ठति ॥ १२ ॥
 सुभावरत्नगतिच्छायावलशीलसमन्वितम् ।
 गन्धवर्णस्वरोत्कण्ठसारपुण्ड्रविभूषितम् ॥ १३ ॥
 एवं विधं समारुह्य देवतांशं हयं नृपः ।
 जित्वा रिपुकुलं भुंक्ते निःशङ्कोऽथ वसुन्धराम् ॥ १४ ॥
 जवः श्रेष्ठस्तुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।
 त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥ १५ ॥
 यवोदरैरष्टसङ्घैरङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
 हस्तश्च तैश्चतुर्विंशैः कर्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥ १६ ॥
 अष्टाणोर्निमेषणैः काष्ठा अष्टलघ्वशरं तथा ।
 माचा ज्ञेया प्रमाणैश्च पूर्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥ १७ ॥
 माचाषोडशकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
 तमश्चमुत्तमं विद्यादायुवेगं महाजवम् ॥ १८ ॥
 यथोत्तमजवा वाहास्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
 चतुरस्यधिकां वृद्धिं माचाणां लक्षणं बुधाः ॥ १९ ॥
 नभस्यश्चयुजे मासि भाराध्वानं जवं त्यजेत् ।
 वज्राग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ॥ २० ॥
 कार्येणैव महान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्तिके ।
 हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥ २१ ॥
 श्लैष्मिण्यात् श्लथं गात्रं न ग्रीषे वाहयेद्भयम् ।

वालेः दृढः कृशो रोगी दन्तस्नेहो महावली ॥ २२ ॥

पूर्णातिरिक्तकोष्ठञ्च गुब्बिणीं न च वाहयेत् ।

समां च विपुलाञ्चैव किञ्चित्-पांशुसमन्विताम् ॥ २३ ॥

एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।

सान्द्राञ्चैव सुकठिनां पापाणोदकगर्त्तिकाम् ॥ २४ ॥

दृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ।

विण्मूत्रं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ॥ २५ ॥

वारि दद्याद् यथाकामं घासं मुष्टिञ्च चारयेत् ।

अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावतः ॥ २६ ॥

गुरुविस्तम्भगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।

दुर्मना रुहविण्मूत्रः सव्वकर्मोऽशमो हयः ॥ २७ ॥

गूढमेद्रोन्नतग्रीवो रक्तमेही गुरुक्लमः ।

क्षुत्तृष्णादृष्टशुष्कास्यञ्छायां प्राप्य वितिष्ठति ॥ २८ ॥

तर्जनैर्हन्वमानोऽपि विधुनेति शिरः परम् ।

मुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥ २९ ॥

भाराध्वान्परिश्रान्तं शनैः संक्रामयेत् पथि ।

नावतारितपर्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥ ३० ॥

मुक्तपुच्छाग्रबन्धस्य खलीनं नावतारयेत् ।

सर्दयित्वास्यु गात्राणि पांशुमध्ये विवर्त्तयेत् ॥ ३१ ॥

ज्ञानपानावगाहञ्च प्रतिपानं सभोजनम् ।

सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ॥ ३२ ॥
 रक्तपित्तसमीरोत्यमन्यास्तम्भोदरादयः ।
 हृद्रोगा वातशूलानि शीतोष्णोदकपानतः ॥ ३३ ॥
 रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुडौदनम् ।
 रक्तपित्तसमीरोत्यं दातव्यं शर्करोदकम् ॥ ३४ ॥
 जीवनं वातपित्तघ्नं वृष्यं वल्यतमं ततः ।
 सर्व्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको रसः ॥ ३५ ॥
 स्वच्छाक्तञ्च घृतं क्षीरं वारियुक्तं तुरङ्गमः ।
 पीत्वा हि निर्हरेद्दोषान् श्रमभाराध्वसंश्रवान् ॥ ३६ ॥
 धर्मार्थकामाविजयो यशःश्री-
 शोभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।
 रणे निमित्तानि शुभावहानि
 नृपस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥ ३७ ॥
 प्रत्यूषकाले च दिनं निरीक्ष्य
 वह्निं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
 छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
 रुष्टञ्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥ ३८ ॥
 श्रुत्वा तु शङ्खाम्बुदवेदवाक्यं
 पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
 श्रेष्ठं निमित्तं भवति स्वनेन

भ्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥ ३८ ॥
 सन्धाङ्घ्रिघातेन महीं निहन्ति
 ह्येपन्ति ये स्वामिमुखं निरीक्ष्य ।
 प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
 जयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥ ३९ ॥
 विच्छन्नदीनस्वरगद्गदा ये
 अश्रुस्रुता भिन्नपुरीपमूत्राः ।
 अनल्पमाना दिनकृन्निरीक्ष्याः
 पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥ ४० ॥
 अन्यापदं याञ्च वदन्ति दीनाः
 सव्येतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
 युग्यासनादीन् परिवर्जयन्ते
 पराजयं ते कथयन्ति भर्तुः ॥ ४१ ॥
 विना निमित्तं रसयन्त्यभीक्ष्णं
 आकुञ्चिता व्यापितमक्षिकाङ्गाः ।
 ध्मायन्ति घातैश्च न चोद्विजन्ते
 भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥ ४२ ॥
 शोकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
 सुकूलं तं विजानीयादलं पर्याणवारणे ॥ ४३ ॥
 स्थाणुकण्टकवृक्षैश्च सुधाखदिरकण्टकैः ।

स्वामिघाताय चादत्ते तेषां रूपमिदं शृणु ॥ ४४ ॥
 वानरोलूकमार्जारतरसुगण्डलोचनाः ।
 गतिर्वा असुरैस्तुल्या स्थूलमेद्रशिरान्विताः ॥ ४५ ॥
 लम्बौष्ठकर्णनासाश्च कृन्महीनाधिकद्विजाः ।
 विच्छिन्नप्रोथगण्डा ये भ्रुकुटीचित्रमेहनाः ॥ ४६ ॥
 एते दौषास्तथान्येऽपि सुकुलाश्चसमुद्भवाः ।
 खलानामिह राजेन्द्र वक्तुं शक्या न मादृशैः ॥ ४७ ॥
 लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
 लक्ष्यलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥ ४८ ॥
 अब्याप्तिरतिसंक्षेपादतिव्याप्तिश्च विस्तरात् ।
 मुनीनामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयामः स्थितिदुष्कराः ॥ ४९ ॥
 सत्ववर्णगतिछायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।
 पुष्यं पुण्ड्रकनामानि दौषं वा ज्वलक्षणम् ॥ ५० ॥
 एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते श्रूररक्षणे ।
 लक्षणैर्न विहीना ये निर्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥ ५१ ॥
 हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
 तेनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥ ५२ ॥
 हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितबुद्धयः ।
 अनायासेन गृह्णन्ति परं हृष्टा इमे जनाः ॥ ५३ ॥
 खलासनं कया रागाः पाणिघातप्रतोदनम् ।

पदप्रघातसंज्ञानि दोषो यैरुपजायते ॥ ५४ ॥
 कामात् कोपाद्भयान्मोहाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
 पर्याणारोहदोषाच्च दृष्यन्तेऽश्वा निसर्गतः ॥ ५५ ॥

श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्वन्दितं
 रणे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
 धर्मार्थकामादियशःप्रधान-
 मित्यं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहनाध्याये
 नवमः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
 येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥ १ ॥
 ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
 रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ॥ २ ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
 आषाढसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण कृत्स्नशः ॥ ३ ॥

१ । दोषदृष्यात् । खः ।

२ । शिरामोक्षेण कारयेत् । कः ।

तेन^१ संग्राध्यते रक्तं वाजिनां दौषसम्भवम् ।
 ततः शुद्धशरीरोऽथ पिण्डाद्यैश्च बलीकृतः^२ ॥ ४ ॥
 श्रावणे शष्प^३मासाद्य वज्रवत् सुदृढो भवेत् ।
 यदि^४ रक्ताधिको वाजी सस्यमश्नाति^५ कर्हिचित् ॥ ५ ॥
 रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो^६ नाशमवाप्नुयात् ।
 रक्ताधिकश्चासपुटः^७ स्नेहाद्यैः शस्यमत्ति चेत् ॥ ६ ॥
 संप्राप्य^८ श्लेष्मचिराद्द्वयो नाशमवाप्नुयात् ।
 हीनरक्तो यदा शस्यं रूक्षोऽश्नाति तुरङ्गमः ॥ ७ ॥
 तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
 तच्चेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोप^९समुद्भवम् ॥ ८ ॥
 धातूनामपि सर्वेषां ज्ञेयञ्चिह्नं विचक्षणैः ।
 पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हयः ॥ ९ ॥

- १ । तस्मात् संग्राधयेद्रक्तम् । खः ।
 २ । अथः पिण्डादिप्रवलीकृतः । खः ।
 ३ । बलम् । खः ।
 ४ । ततो । कः ।
 ५ । शस्यं नाश्नाति । कः ।
 ६ । पित्तात् । खः ।
 ७ । रक्ताधिकोऽश्वोऽथ पुष्टौ । खः ।
 ८ । शस्यमाचरेत् । खः ।
 ९ । ततः स्नेहाद्यमासाद्य श्लेष्मचिरान्नाशमाप्नुयात् । खः ।
 १० । काय । कः ।

तदा कण्डूतिमासाद्य कपते सततं वपुः ।
 छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥ १० ॥
 मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषतः ।
 एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वम्पीडितं ततः ॥ ११ ॥
 शिरामोक्षं विधायैव दद्यात्सकटुकं गुडम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥ १२ ॥
 पित्तासृग्दूषितो वाजी^१ यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
 नेचान्ते पुण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥ १३ ॥
 नेचयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
 श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥ १४ ॥
 अधोवक्त्रो भवोन्नत्यं कासते च मुहुर्मुहुः ।
 आहारं न च गृह्णाति नेत्साहं कुरुते क्वचित् ॥ १५ ॥
 न विन्दति कशाघातं^२ न च पार्ष्णिं नचासनम् ।
 नासाग्रेण श्लिपेत्तोयं वहिर्घर्मञ्च^३ वाञ्छति ॥ १६ ॥
 तस्यापि श्लोधयित्वासृग् दद्याच्छुण्ठया युतं गुडम्^४ ।
 सर्वं रक्तान्ततः शुद्धा निःशेषं^५ समवाप्नुयात् ॥ १७ ॥

१ । एवं पित्तेन रक्तेन ज्ञात्वा सम्पीडितं हयम् । खः ।

२ । रक्तपित्तार्दितोऽश्वश्च । खः ।

३ । पथि । खः ।

४ । काशार्थं । कः ।

५ । वाञ्छते वज्रिमातपम् । खः ।

६ । समन्वितम् । कः ।

७ । निःशेषाङ्गमवाप्नुयात् । खः ।

वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा^१ भवेत् ।
 निचान्ते विन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तयोदरे ॥
 तदा मृत्युमवाप्नोति पण्मासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥ १८ ॥
 शृंग्यामृता गोक्षुरकं घनञ्च
 श्यामावचाहिंगुयुताच यष्टिः ।
 कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
 पिण्डः प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥ १९ ॥
 नेचेदश्नाति शृंग्याढ्यं सैन्धवन्नस्य^२ मार्गतः ।
 वायुरक्तप्रकोपेण पीडितस्तु तुरङ्गमः ।
 कुक्षिद्वये हय^३स्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रमुञ्चति ॥ २० ॥
 नैकत्र मन्यते^४ स्थातुं ह्येपते च निरगलम् ।
 एवं वातोद्भवं ज्ञाप्यं^५ रक्तन्देहे हयस्य च ॥ २१ ॥
 शोथयित्वाथ सन्दद्यान्महाघृतमनल्पकम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥ २२ ॥
 उत्साहं कुरुते मार्गं सर्वदोषविवर्जितः ।
 वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥ २३ ॥
 यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कडूस्तथानने ।
 तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥ २४ ॥

१ । यदा । खः ।

४ । रमते । खः ।

२ । तस्य मार्गते । कः ।

५ । ज्ञात्वा । खः ।

३ । कुक्षिद्वयग्रहः । खः ।

अस्मकञ्च^१ युतन्दध्ना माहिषेण निशागमे ।
 सन्निपातेऽथ^२ रक्तेन यदा संपीड्यते हयः ॥ २५ ॥
 यदा^३ वेपथुमाप्नोति काशते च निरर्गलम् ।
 निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वस्तौ मलनिबन्धनम्^४ ॥ २६ ॥
 कर्णयोः पातनञ्चैव वक्त्रा^५ ह्यालाविमोक्षणम् ।
 तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥ २७ ॥
 यावद्दोषस्य निर्णाशं स्तोकोदककृताशनः ।
 क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद्भेषजसंयुतम् ॥ २८ ॥
 प्रदेयं युक्तितत्वज्ञै^६ वीरि वायुं न कुचचित् ।
 सपथ्या^७ चामृता चैव कटुकाच वचा तथा ॥ २९ ॥
 शामयेत्तत्क्षणं देव विधातुकुपितं ज्वरम् ।
 शिरीषं श्रीफलञ्चैव वेतसञ्चैव वृद्धिभाक् ॥ ३० ॥
 मन्दाग्नित्वं सद्दोषाणां कुरुते भस्मसाद्द्रुतम् ।
 मधुकं^८ मधुजालञ्च माधुर्यं कुलिकान्वितम् ॥ ३१ ॥

१ । उरभक्तं । खः ।

२ । सन्निपातेन रक्तन । खः ।

३ । तदा । खः ।

४ । ततो मलविशोधनम् । कः ।

५ । वक्त्रे । कः ।

६ । यद्धतस्तज्ज्ञैः । खः ।

७ । सपर्यटामृता । खः ।

८ । मधुरं मधुनालञ्च माधुर्यं गुलिकान्वितम् । खः ।

शिरीषं क्षुद्रकं लाक्षां काथयित्वा^१ त्रिभागतः ।
 यस्यैतत्सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥ ३२ ॥
 तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ।
 स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥ ३३ ॥
 गन्धश्च सदृशः श्लोण्या तदा मृत्युर्दिमासिकः ।
 नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः क्वचित्^२ ।
 स निर्व्वाणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥ ३४ ॥
 यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
 विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पञ्चमासिकम् ॥ ३५ ॥
 जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
 छच्छञ्च जीवते मासं स वाजी नात्र संशयः ॥ ३६ ॥
 पीतो मासद्वयेनैव सप्तमृत्युं प्रयच्छति ।
 त्रिभिर्मासैस्तथारक्तश्चतुर्भिश्च विचिचितः ॥ ३७ ॥
 पञ्चभिर्नीलवर्णैश्च षड्भिर्वज्रसमाकृतिः^३ ।
 सप्तभिः पाटलाकारश्चम्पकाभस्तथाष्टभिः ॥ ३८ ॥
 नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जन्तुकोपमः^४ ।

१ । कात्ताकाथं पीत्वा । खः ।

२ । नीलपीतेऽथ नेत्राणां स्याताच्चेद्वाजिनः क्वचित् । कः ।

३ । वज्रसप्तप्रभः । कः ।

४ । शंखकोपमः । कः ।

एकादशभिर्दूर्वाभो^१ वत्सरेण हिमद्युतिः ॥ ३९ ॥
 यस्य श्वासे भवेदुष्णः शरीरं पुलकांकितम् ।
 जिह्वा हिमकराकारा^२ मासघट्कं स जीवति ॥ ४० ॥
 ग्रीवाग्रे पिण्डिका यस्य जायते च तथाधरे ।
 मूत्रं करोति रक्ताब्धं मासघट्कं स जीवति ॥ ४१ ॥
 वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रायोश्च प्रजायते ।
 दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न स जीवति^३ ॥ ४२ ॥
 यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्दितस्य तु ।
 मासत्रयञ्च कृच्छ्रेण यः सप्तिः स न जीवति ॥ ४३ ॥
 श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
 वक्त्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥ ४४ ॥
 यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्दितस्य च ।
 तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥
 बहुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
 तस्य सप्तेर्भवेन्नृत्युः सप्तरात्रादसंशयम् ॥ ४६ ॥
 यस्यैकं श्लेष्मचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
 दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताढ्यो मासजीवकः ॥ ४७ ॥

१ । रत्नाभः । कः ।

२ । विपुलान्वितम् । कः ।

३ । समाकारा । कः ।

४ । वाग्निः पित्ततप्तस्य दशमासं स जीवति । कः ।

यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदवर्त्तिनि ।
 ह्यस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥ ४८ ॥
 एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ॥
 ततः प्रतिक्रिया कार्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥ ४९ ॥
 भयादपीतपानीयशीतविश्रीयुतस्य च ।
 आर्त्तोपि ताडितोऽत्यर्थं तिर्यग्बिद्धो यदापिवा ॥ ५० ॥
 श्रमाद्भराच्च बन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
 क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥ ५१ ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातुपरीक्षाध्याये
 दशमः ॥

अथैकादशोऽध्यायः ॥

ऋतुचर्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हि भवन्ति च ।
 वाजिनामिह सर्वेषां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥ १ ॥
 तासां निर्मेचनार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
 यैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥ २ ॥
 कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
 अण्डयोरथ पादेषु पादयोरुभयोरपि ॥ ३ ॥
 कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
 शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥ ४ ॥

अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
 विकारयुक्तं यद्रक्तं सुखल्पमपि वर्जयेत् ॥ ५ ॥
 एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।
 तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्दानार्थं तच्च सिध्यति ॥ ६ ॥
 ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निबधेड्यम् ।
 मासेत्यं यवसन्दद्यात् पानीयञ्च यथेच्छया ॥ ७ ॥
 घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः ।
 वाहयेच्च शनैर्नित्यं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥ ८ ॥
 ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
 पलायकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम् ॥ ९ ॥
 यवोत्थं यवसन्दद्यात् द्विकविंशत्यहानि च ।
 यवाभावेऽथ चणकान् दद्याद्दार्द्रतरान् सदा ॥ १० ॥
 तद्भावे मसूरांश्च शुष्कार्द्रांस्तैलसंयुतान् ।
 यवसं चापि तद्द्वयं नीरोगो जायते ह्ययः ॥ ११ ॥

१ । वाजिनः । कः ।

२ । दानार्थं तत्रसिध्यति । कः ।

३ । अश्वं निबन्धयेत् । कः ।

४ । वाहनञ्च । कः ।

५ । भवेद्यथावद्दिसप्तकम् । कः ।

६ । पञ्चदद्याद्विंशत्यहानि च । कः ।

७ । दार्द्रान् वरान् । कः ।

८ । यत्रोक्तं त्रिविधं तदहं यदा । कः ।

औषधानाञ्च सर्वेषां काथानां^१ नस्यकर्म्मणाम् ।
 तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥ १२ ॥
 पञ्चतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
 तथा सर्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा^२ यवाः ॥ १३ ॥
 देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
 नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा ह्ये ॥ १४ ॥
 यथोदितः सहस्राशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
 तथा शरीरजान् दौषान्^३ यवाः सप्तेर्हरन्ति च ॥ १५ ॥
 उपचारक्रियाः सर्वाः पञ्चर्तुजनिता ह्ये ।
 कृताः स्युर्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः^४ ॥ १६ ॥
 यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
 अकृतापि^५ कृता सर्वा पञ्चर्तुजनिता ह्ये ॥ १७ ॥
 कृताः स्युर्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ।
 नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहेचमतं यथा ॥ १८ ॥
 पञ्चर्तुजनिता वाथ^६ क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे ।
 अतीतास्ते विजानीयाद्यवभोज्यविवर्जिताः ॥ १९ ॥

१ । काथतां । कः ।

२ । श्रेष्ठोत्तमाः । खः ।

३ । सर्वान् । कः ।

४ । कृताः सर्वेषां भोज्येन सप्तेस्तु सहस्राय वै । कः ।

५ । क्रिया अपि कृताः सर्वाः । कः ।

६ । वाथ । कः ।

एवं रक्तविशुद्धानां कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
 दद्याद्गोमूत्रसंयुक्तां सतैलां च हरीतकीम् ॥ २० ॥
 दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्रुधिरोद्गमात् ॥ २१ ॥
 ततो नवतृणाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
 परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥ २२ ॥
 न प्रायोवाहयेदश्वं प्राट्टकाले कथञ्चन ।
 य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥ २३ ॥
 कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे ।
 अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वातस्थानबन्धनम् ॥ २४ ॥
 एकाहान्तरितं दद्यात्क्षवणञ्च विचक्षणः ।
 पलद्वयप्रमाणेन मुखजापरिशुद्धये ॥ २५ ॥
 मुखरोगमवाप्नोति क्षारस्वादविवर्जितः ।
 वृष्यभोमिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यजते हयः ॥ २६ ॥
 अशुद्धोदकजान् प्राप्तान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
 नैवोदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ॥ २७ ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्राट्टकाल उपस्थिते ।
 अग्निं विधिना प्राप्नो वाजिनः परिपोषयेत् ॥ २८ ॥
 ततः शरदम्पसाद्य बहुखण्डसमन्वितम् ।
 शस्तं क्षारोदनं सप्तपलाष्टपरिसंख्यया ॥ २९ ॥

दुग्धं वा केवलं राचौ कथितं संप्रशस्यते ।
 तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥ ३० ॥
 पानाय सारसं तोयं यवसं सुमनोहरम् ।
 नीलवर्णमकुष्टाश्च घृतं प्राग्नेन संयुतम् ॥
 वाहनं च प्रयत्नेन सुस्वल्पमपि वर्जयेत् ॥ ३१ ॥
 परीक्षाम्नौ यथा हेमः स्नेहस्य च प्रतिक्रिया ।
 हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥ ३२ ॥
 यथा सांयात्रिकः पारं गत्वोच्चैः स्वस्थतां व्रजेत् ।
 तद्वत् यवाशनोत्तीर्णाः शुद्धदेहा हयोत्तमाः ॥ ३३ ॥
 अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नैर्जले ।
 स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषांस्तथैव च ॥ ३४ ॥
 सर्वं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
 प्राप्तश्चीरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥ ३५ ॥
 शुष्का वापि यवा देयाः सर्वकालं च वाजिनाम् ।
 प्राणदास्ते ततो^१ ज्ञेयाः सर्वव्याधिविनाशनाः ॥ ३६ ॥
 यश्चाश्नाति यवानां शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
 न तस्य^२ जायते रोगः कदाचिच्च यवान्नभाक् ॥ ३७ ॥

१ । यतः । कः ।

२ । ततश्च जायते रोगः । खः ।

नच श्रूलं नच श्वासो नच झीहा नच क्लमः ।
 नच रक्तप्रकोपश्च नच वातादिधातवः^१ ॥ ३८ ॥
 योग्योऽशनार्थं वाहानां प्रधानो यव ईष्यते ।
 यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥ ३९ ॥
 यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्टांस्तैलसंयुतान्^२ ।
 भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम् ॥ ४० ॥
 मुकुष्टभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
 उत्साहं परमं धत्ते सच^३ रोगैर्विमुच्यते ॥ ४१ ॥
 अप्राप्तौ च मुकुष्ठानां मुजा देया मनीषिभिः^४ ।
 सतैलास्तेऽपि कुर्वन्ति पुष्टिं सत्वविवर्द्धिनीम् ॥ ४२ ॥
 एते पुष्टिगुणाः प्राक्ताश्चणकाहारजा ह्ये ।
 नान्यस्तस्माद्भावेन सर्व्वेषां तान् विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥
 नान्यद्वितं^५ प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
 भक्षणार्थं यतस्तस्य दानो^६ ल्लङ्घनमुत्तमम् ॥ ४४ ॥

१ । झीहं नच तथोदरे । कः ।

२ । वातादिष्वार्थिभ्यः । कः ।

३ । तदभावे यवान् दद्यात् । मुकुष्टान् तैलसंयुतान् । कः ।

४ । सर्व्वरोगैः प्रमुच्यते । कः ।

५ । विवेकिभिः । कः ।

६ । नान्यदन्नं । कः ।

७ । दानं । कः ।

अनाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
 शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्यर्थं वाजिनां सदा ॥ ४५ ॥
 यस्याश्वः शस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
 किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भूपतेः ॥ ४६ ॥
 शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
 दिवानिशमरण्ये च स्वेच्छया संविभुक्तिकाः ॥ ४७ ॥
 तेचापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
 तथा सर्व्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेदने ॥ ४८ ॥
 आरोग्यार्थं सुपुष्यर्थमुत्साहार्थं विशेषतः ।
 वित्तव्ययस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥ ४९ ॥
 वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं ह्यम् ।
 सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥ ५० ॥
 सर्व्वञ्च सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
 न दौषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवमश्रुतः ॥ ५१ ॥
 वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
 तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥ ५२ ॥

१ । वर्जितं । कः ।

५ । दरिद्रस्य । कः ।

२ । ह्यथा दानेन भूपतिः । कः ।

६ । सतैलञ्च । कः ।

३ । च सुभक्ति यः । कः ।

७ । तस्योत्साहप्रणश्यति । कः ।

४ । मुक्ता । खः ।

ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे^१ प्रजायते ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्द्वयम् ॥ ५३ ॥
 ग्रीष्मकालेच संप्राप्ते दूर्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
 वाजिनामिह सर्वेषां घर्भतापोपशान्तये ॥ ५४ ॥
 घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् ।
 रक्तखावेच गात्रेषु ग्रासं वा घृतसंयुतम् ॥ ५५ ॥
 दूर्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
 क्षत्^२काशस्यमध्याग्रं सर्वदोषोपशान्तये ॥ ५६ ॥
 एवं स्वस्थमयं सम्यगुपचारं^३ करोति यः ।
 हयस्यतु ग्रहो नित्यं^४ तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥ ५७ ॥
 नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रलष्टोत्साहसंयुताः ।
 तर्पिता^५ भूमिपैरश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः ॥ ५८ ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते ऋतुपर्यायाध्याय
 एकादशः ॥

१ । अमाभावे । कः ।

२ । बति । कः ।

३ । उपहारं । खः ।

४ । यंहे । कः ।

५ । सुदुर्गभास्तेऽपि वै अश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः । कः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

नस्यः ।

कासश्वाससमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
 नस्यः संनाशयेत्तस्मात्तं नस्यं योजयेद्द्वये ॥ १ ॥
 पिप्पली सैन्धवं सारं नागरं^१ च गुड़ान्वितम् ।
 कृत्तिकासारं^२ मध्याग्रं वाजिनां^३ श्लेष्मनाशनम् ॥ २ ॥
 चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
 सिता^४ चन्दनतोयानि साक्तुकास्थानि^५ वाजिनाम् ॥ ३ ॥
 नस्यकर्माणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये ।
 मृदुकैराद्रकं सान्द्रं वचाशारविमिश्रितम् ॥ ४ ॥
 नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ।
 शर्करां माक्षिकं सैरं^६ पटोलं पलसंयुतम् ॥ ५ ॥
 नस्ये^७ शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
 वचा चोष्माणकं^८ कुष्ठं शुण्ठीच कासमर्दिका^९ ॥ ६ ॥

१ । निर्वारं मरुडान्वितम् । कः ।

६ । सारं । कः ।

२ । कृत्तिकासस्य । खः ।

७ । नस्यं । कः ।

३ । सव्यदोषप्रशान्तये ।

८ । चोष्माणकं । कः ।

४ । शिला । कः ।

९ । पञ्जरमाक्षिकं । कः ।

५ । सिक्तकास्थानि वाजिनाम् । कः ।

युक्तं शीतोदके स्तोके तेषां नस्येऽपसर्पयेत्^१ ।
 गुडूची कौमुदी ताली मिश्रिता कूपवारिणा^२ ॥ ७ ॥
 नस्ये दत्ता वराश्वानां शिशिरे^३ सुखदा स्मृता ।
 अपामार्ग^४ महानस्यं सर्वरोगविनाशनम् ॥ ८ ॥
 केवलं कटुतैलं वा गोमूत्रे पाचितं च यत् ।
 मैथुनाद्रिक्तसन्धीनां स्रोतोवलकरं विदुः ॥ ९ ॥
 कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूत्रचलवणान्वितम् ।
 महद्गुणकरं प्रोक्तं सर्वदोषनिवारणम् ॥ १० ॥
 अपामार्गस्य^५ मूत्रेण नस्ये मूत्रं च ह्यागलम् ।
 मुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यवसोद्भवम् ॥ ११ ॥
 लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
 दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥ १२ ॥
 नस्यं पर्युषितैस्तोयैः^६ प्रातर्दत्तं तु केवलैः^७ ।
 अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

१ । दोषप्रशान्तये । कः ।

५ । मूत्रं चैव परमानस्यं । कः ।

२ । मिश्रितं कौष्यवारिणा । कः ।

६ । वस् । कः ।

३ । शरीरे । कः ।

७ । नस्ये पर्युषितं । कः ।

४ । अपमार्गस्य । कः ।

८ । केवलम् । कः ।

पिप्पलीमिश्रतोयेन^१ ससितासल्लिकेन च ।
 नस्यं यच्छति सतीनां सर्पिषां^२ यच्छते बलम् ॥
 नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
 षतुर्धा वाजिशस्त्रैर्यथावत्परिकीर्तितम् ॥ १५ ॥
 देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं^३ तिक्तं कफाधिके ।
 मधुरं^४ चैव पित्ताद्ये तुरङ्गे समयोचितम् ॥ १६ ॥
 द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तन्नस्यमुच्यते ।
 पादोनं^५ मध्यमं तत्र षड्विंशत्यां तथाधमम् ॥ १७ ॥
 नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते ।
 नस्यदानात् हतं तस्य विनाशमुपगच्छति ॥ १८ ॥
 दाडिमं पुष्करं श्रीकं श्वेतदूवाङ्कुरास्तथा ।
 शीतोदकेन^६ संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ॥ १९ ॥
 धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुम्भं सिन्धुवारकम् ।

१ । तैलेन श्लिकाच । कः ।

२ । स तेषां । कः ।

३ । रौक्षतित्ते । कः ।

४ । पित्ताधिकेतु मधुरं तुरङ्गे संप्रयोजितम् । कः ।

५ । षष्टोत्तरं मध्यमं प्रोक्तं षड्विंशत्या । कः ।

६ । शीतोदकेन तन्नस्यं दुष्टरक्तं जयेत् भ्रुवम् । कः ।

शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ॥ २० ॥
 धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
 नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥ २१ ॥
 शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं^१ तथैव च ।
 वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ॥ २२ ॥
 मासिकं शर्करायुक्तं^२ चन्दनं केशराणि च ।
 नस्योऽयं वारिणा सद्यः पित्तनाशकरः परः^३ ॥ २३ ॥
 गुडुची शुण्ठी मुस्ता च तगरं मितसर्पपाः ।
 सन्निपाते सपित्तोऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्षकः^४ ॥ २४ ॥
 अभया पुच्छिणी धात्री^५ एला लाक्षा शतावरी ।
 सन्निपातेऽनिन्नाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥ २५ ॥
 मरिचं पिप्लीमूलं वचा भारङ्गिका^६भया ।
 सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सप्तैः सुखप्रदम् ॥ २६ ॥

इति श्रीनकुलकृतोऽथ्यचिकित्सिते नस्याधिकारा-
ध्यायो द्वादशः ॥

१ । रजःसारं । कः ।

२ । मिश्रं । कः ।

३ । सदा । कः ।

४ । तु नस्योऽयं वारिणा क्षेमकारकः । कः ।

५ । एला । कः ।

६ । सारङ्गिका । कः ।

अथ चयोदशोऽध्यायः ।

पिण्डः ।

कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा^१ घनाः ।
 पञ्चामृतमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्टकृत ॥ १ ॥
 एला शतघ्नी^२ सुरसा काकजङ्घा^३ शतावरो ।
 माश्लिकं समितं पिण्डः पित्तयुक्ते^४ हि वाजिनि ॥ २ ॥
 माश्लिकं^५ सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रं च हरीतकी ।
 समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदोपकः ॥ ३ ॥
 कंकोलीं^६ केतकीं द्राक्षां शर्करा मधुयष्टिका ।
 दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः^७ ॥ ४ ॥
 मत्स्यमांसेन संयुक्तं ग्रावचूर्णं^८ घृतस्रुतम् ।
 वलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं वलवर्द्धनः ॥ ५ ॥
 वला मद्यं^९ दधि क्षौद्रं भक्षयन्तुरगो भवेत्^{१०} ।
 अतिदृढोऽपि सूक्ष्मोऽपि यथा^{११} षट्सप्तवार्षिकः ॥ ६ ॥

१ । सुरसा । खः ।

८ । माधचूर्णं । कः ।

२ । स्तनघ्नी । कः ।

९ । चूर्णमिष्टं । कः ।

३ । कालजंघा । कः ।

१० । भटम् । कः ।

४ । पित्तयुक्तस्य वाजिनः । कः ।

११ । भवेद्यत्सप्तवार्षिकः । कः ।

५ । संशयाखिलरोगेषु गोमूत्रेषु । कः ।

६ । कंकोली । कः ।

७ । वाजिनाम् । खः ।

मेथिका^१ धातकी काली सारणी^२ वीजपूरकः ।
 पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥ ७ ॥
 कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोभ्रगुडान्विता ।
 दत्ता^३ पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥ ८ ॥
 चिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चिचकम् ।
 सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥ ९ ॥
 वचा विदलिताः^४ स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
 पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥ १० ॥
 सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्पपाः ।
 अम्बवेतसमश्वानां^५ पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥ ११ ॥
 पिप्पली पिप्पन्तामूलं कटुका महदेविका ।
 दूर्वा^६ पल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं लोहनाशकः ॥ १२ ॥
 केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
 पिण्डोऽयं श्लथने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः^७ ॥ १३ ॥
 वचालोभ्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।

१ । मिथिका । कः ।

२ । सरणी वीजपूरिका । खः ।

३ । दत्तः पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदः । कः ।

४ । विषकता स्निग्धा सघृता क्षारभागिका । कः ।

५ । संभुक्ताः । कः ।

६ । सुस्ता । कः ।

७ । पृथ्वीपगस । कः ।

८ । पिण्डः श्लथने शस्तो वाजिनां हि सुखप्रदः । कः ।

समांशकेन पिण्डोऽयं करोति' लघिमा हये ॥ १४ ॥
 मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
 द्विगुणं मेपमांसं च पिण्डो' दत्तो जयेच्छमम् ॥ १५ ॥
 जंभीरं फलिणीपत्रं त्वचा किञ्चल्कमेव च ।
 जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥ १६ ॥
 तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
 पयसा पिण्डभेतद्वि वातकोपप्रणाशनम् ॥ १७ ॥
 आरनालं प्रविण च पथ्या नैपालिका'फलम् ।
 पिण्डे दत्ते' हये दध्ना निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥ १८ ॥
 मुद्गपूगं' वचामिश्रं तथा सर्जरसान्वितम् ।
 पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु कृमिसंघं' व्रणोद्भवम् ॥ १९ ॥
 सुहीशीरं सकर्पूरं कूपोदकविभाषितम् ।
 पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान्' सर्वान् कृमि-
 व्रजान् ॥ २० ॥

१ । लघुत्वं कुरुते । कः ।

२ । पिण्डे दत्ते । स्वः ।

३ । जातशोणा वराहानां पिण्डोऽयं व्याधिनाशनः । स्वः ।

४ । वातकोपः प्रशास्यति । कः ।

५ । नैपालिकी । कः ।

६ । पिण्डे दत्ते । कः ।

७ । गृध्रं । स्वः ।

८ । कृमिं सद्यो व्रणोद्भवम् । कः ।

९ । उदरस्थान् कृमिब्रह्मान् । कः ।

सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया^१ पत्रसंयुतम् ।
 अग्नि^२दाहार्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥ २१ ॥
 ग्रीष्मासह्य^३प्रतप्तानामारनालं परिस्रुतम् ।
 सकृदिच्छन्ति पिण्डेन^४ वाजिनां सुखकारकम् ॥ २२ ॥
 वृष्टिवातार्हितानाञ्च वाजिनां पुष्टिक्रम्यतः ।
 पिण्डः कृतः सतैलेन लघुनेन पलेन च ॥ २३ ॥
 महाष्टतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
 कफ^५नाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥ २४ ॥
 रोचना च वरुणो धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
 गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥ २५ ॥
 सहदेवी वत्सा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
 अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥ २६ ॥
 उदुम्बरफलं मांसं सौकरं माहिषं दधि ।
 हयस्य चार्तिवृद्धस्य^६ करोति परमं सुखम् ॥ २७ ॥
 विभीतकं प्रियङ्गुश्च सर्जिका लवणं तथा ।

१ । यत्नापत्रकसंयुतम् । कः ।

७ । औदुम्बर । कः ।

२ । स्निग्धा । कः ।

८ । शीतबद्धस्य । कः ।

३ । ग्रीष्मादाह । कः ।

४ । शर्कराभिर्मिश्रितः पिण्डः । कः ।

५ । कम्प । कः ।

६ । वर्वरी । खः ।

वलपुष्टिकरं नित्यं सर्ववातविनाशनम् ।
 सर्वरोगप्रशमनं कायाग्रेषु प्रदीपनम् ॥ ४ ॥
 औजस्करं व्याथानाशं श्लेहशोषप्रणाशनम् ।
 धातकी केशरं कुष्ठं कुसुमं कुंकुमं नलम् ॥ ५ ॥
 दाडिमी^१ सितरोध्रश्च पलमात्राणि निर्ःश्लपेत ।
 घृतञ्च पाचयेत्^२ पानादभिघातान्वितो हृद्यः ॥ ६ ॥
 जायते सर्वशुद्धाङ्गो^३ महाप्राणैर्न संशयः ।
 आरनालं वचा कुष्ठं पिङ्गला सिकथकं^४ घृतम् ॥ ७ ॥
 एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
 हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥ ८ ॥
 काथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
 अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण^५ वाजिनः ॥ ९ ॥
 कण्डूतिर्निःश्लयं^६ याति तथोदरभवा रुजः^७ ।
 माश्लिकं निम्बपत्राणि नखं^८ गुग्गुलु एव च ॥ १० ॥

१ । दाडिमी । कः ।

२ । पाचयत्यामसभिघातान्विते हृद्ये । कः ।

३ । सिद्धाङ्गो महाप्राणः । कः ।

४ । सत्वृतं हृद्यम् । कः ।

५ । सदा मात्राणि । कः ।

६ । कण्डूनिःसंज्ञतां । कः ।

७ । च रुजः । कः ।

८ । नखं । कः ।

भृङ्गराजो विशाला^१ च पाठा चैव पुनर्नवा ।
 विल्वमारुष्ककं^२ रोध्रं सैन्धवं तगरं^३ तथा ॥ ११ ॥
 रतैः पक्ता घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तविमुच्यते^४ ॥ १२ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

काथः ।

पूर्वाणि^५ समभागानि काथयेत् कूपवारिणा ।
 ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य कथितस्य च ॥ १ ॥
 एतत् सिद्धार्थकं नाम ह्युत्कृष्टं सर्ववाजिनाम् ।
 कायाभिं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥ २ ॥
 मुस्ता मधुकपचाणि केशरं लवणं रुहा^६ ।
 शताह्वा शाल्मली धात्री वपुसं फलिनी तथा ॥ ३ ॥
 काथयित्वा जलं कौपं दत्तैस्तुल्यैर्विचक्षणः ।
 त्रिभागमेत्रमादाय ततो दद्याद्द्वयस्य च ॥ ४ ॥

१ । विशालाक्षी । कः ।

२ । शाल्मकं । कः ।

३ । नागरं । कः ।

४ । शक्तिं विमुञ्चति । कः ।

५ । एतानि । कः ।

६ । कण्टकत् । कः ।

७ । गुहा । कः ।

८ । अत्रात् कौप्यादेतैः । कः ।

प्रकरोति सदा^१ नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
 एकविंश^२दिनं यावच्छालिहोत्रमतं यथा^३ ॥ ५ ॥
 शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
 हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥ ६ ॥
 सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं काथो हन्यात्त्रिराचिकम् ।
 सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥ ७ ॥
 मधुकं^४ केशरं पत्रं भल्लातकविभीतकम् ।
 शङ्खपुष्यं रुहा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥ ८ ॥
 कासार्त्तस्य समुद्दिष्टः काथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
 उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥ ९ ॥
 कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
 काकौली समभागेन काथयेत् समभागतः ॥ १० ॥
 पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
 मोहये^५च्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥ ११ ॥
 यवानी माक्षिकं कासं सौवर्चलयुताभया ।
 काथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥ १२ ॥
 प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी^६ सर्वरोगादिमुच्यते ।
 स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्जितः ॥ १३ ॥

१ । मरुद्नाशं । कः ।

४ । मधुरं । कः ।

२ । एकत्रिंशत् । कः ।

५ । नाशयेत् । कः ।

३ । तथा । कः ।

६ । सुतेजाद्यः । कः ।

सेफालिका रुहानीले वेणुका सिन्धुवारिका ।
 एतैः काथः कृतः सम्यक् कृमिनाशकरः परः ॥ १४ ॥
 मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्पपाः ।
 उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥ १५ ॥
 काथेऽयं शुण्ठिचूर्णेन धावितक्लेशनाशनः ।
 प्रकरोति तुरङ्गानां सर्वदैव सुखं^१ तथा ॥ १६ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते काथाध्यायः
 पञ्चदशः ॥

अथ षोडशाऽध्यायः ।

विषम् ।

वारुणी माश्लकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
 कृमिकेदविनाशाय काथेो नित्यं रुजाहरः^२ ॥ १ ॥
 अश्वगन्धः घृतं शौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
 विषनाशं^३ करोत्येव सर्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥ २ ॥

१ । सुखावहम् । खः ।

२ । रुजापहा । कः ।

३ । विनाशनं । खः ।

सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।
 पृथक् पृथग्विभागेन कर्तव्यं साम्यतः परम् ॥ ३ ॥
 त्रिविधं कीर्तितं चैव क्वचिमञ्च ततःपरम् ।
 त्रिविधं कीर्तितं प्राज्ञैर्विषज्ञानविचक्षणैः ॥ ४ ॥
 स्यावरं कन्दजं^१ प्रोक्तं जङ्गमं सत्वसंस्थितम्^२ ।
 क्वचिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥ ५ ॥
 यदा स्थिरं समश्नन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
 तदा कार्यं विधानज्ञैरगदस्य प्रयोजनम् ॥ ६ ॥
 केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णी^३ वदरोफलम् ।
 तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम्^४ ॥ ७ ॥
 सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागवल्ली जटा तथा ।
 विषार्त्तं प्राप्य संमिश्रं दुग्धे स्यादायुधी हयः^५ ॥ ८ ॥
 अश्वगन्धा रुहा एला^६ घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
 विषनाशनयत्याशु जङ्गमं हयगात्रतः ॥ ९ ॥

१ । कर्त्तव्यः संमतः परः । कः ।

२ । सङ्गजं । कः ।

३ । सत्त्वमाश्रितं । कः ।

४ । सौवर्णी । कः ।

५ । क्रममिश्रं हये दत्तं विषनाशकरं परम् । कः ।

६ । श्यामा बुधा हयः । कः ।

७ । पित्ता । कः ।

मूलं चन्दनवृक्षस्य मापचूर्णपरिशुतम् ।
 जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संशयम् ॥ १० ॥
 तक्रं केशरसंयुक्तं विषं सद्यो नवाभ्रकम् ।
 हृयस्य जङ्गमं नाशं विषन्नयति तत्क्षणात् ॥ ११ ॥
 सौपर्णी^१ विषकङ्कोली पिष्ट्वा मद्येन भाविता ।
 जङ्गमं गात्रतः कृत्स्नं विषन्नयति तत्क्षणात् ॥ १२ ॥
 एला कङ्कोलिकामूलं सौपर्णीष्टमिश्रितम् ।
 विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥ १३ ॥
 कौसुभं केशरं लाक्षा माक्षिका नाकुली तथा^२ ।
 क्वचिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संशयम् ॥ १४ ॥
 चम्पकं^३ मालतीमूलमुन्मत्तकरसं तथा ।
 अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गममाश्रितम्^४ ॥ १५ ॥
 इति त्र्योनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः
 षोडशः ॥

१ । करोति हृयसंशयम् । कः ।

२ । जङ्गमविषं भ्रवं नश्यति । कः ।

३ । सौपर्णी । कः ।

४ । जङ्गमं गात्रसमिश्रं विषं नाशयति क्षणात् । कः ।

५ । साकुला तुला । कः ।

६ । क्वचिमस्य विषस्य । कः ।

७ । माक्षिकं । कः ।

८ । व्याहृतम् । कः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।*

चन्द्रशालाविधिः ।

नृपवेश्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्वयागारम् ।

पूज्यश्रियं प्रयत्नादुच्चैःश्रवसं प्रतिष्ठाप्य ॥ १ ॥

सुशुभे भूमिविभागे पूर्वोत्तरजलस्रवविधानात् ।

तस्मिन्शालां शिखां दशहस्तसमुच्छ्रितां दृढां कुर्यात् ॥ २ ॥

खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं कुर्यात् ।

संस्थाप्य वृषभगावौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥ ३ ॥

अत ऊर्ध्वन्तु हुताग्निः प्रवेशयेद्वाजिने यथायोग्यम् ।

कुशलैस्तक्षुण्णैर्दक्षैरनुकूलैः स्थानपालैश्च ॥ ४ ॥

हृतमङ्गलसंस्कारा बन्धव्यास्तेऽत्र चोत्तराभिमुखाः ।

नात्यायता न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभिमुखम् ॥ ५ ॥

वैद्यानां तुरगाय समीपं गृहं कारयेत् पूर्वम् ।

कार्यासिकेन सूत्रेण माक्षिकाणां निवारणम् ॥ ६ ॥

गन्धैर्मात्स्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।

सविशेषं त्वद्यपीतौ हुताग्निं पूरयेद्विद्वान् ॥ ७ ॥

* सप्तदशाध्यायो नाधिगम्यते ।

स्वच्छिद्रं नातियवसं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
 स्थानं चैव पृथक् प्राप्तं प्रयत्नं रेगिणां न वै ॥ ८ ॥
 कोष्ठी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयति क्षारैः ।
 तिथिवारे केशांश्च खुरांश्च प्रघ्नन्ति दीर्घान् ॥ ९ ॥
 अश्वस्याङ्गे प्रलिपेद्दरिद्रया वरिष्ठया मङ्गल्या च ।
 सुपविचान् दोषघ्नैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥ १० ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशालाविधि-
 रष्टादशोऽध्यायः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

शुभम् ।

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	Latin (or English).
अनन्ता Anantá	Anantamūl, B. H.	Hemidesmus Indicus, <i>syn.</i> Asclepias Pseudosarsa.
अनल Anala	Chitá, B. H.	See Chitraka.
अनुभूति Anubhúti	Teuđí, B.	See Trivriṭ.
अपराजिता Aparájitá	Aparájitá, B. Viṣṇukránti, H.	Clitoria ternatea.
अपामार्ग Apámárga	Apáng B. Latjirá, H.	Achyranthes aspera.
अभया Abhayá	Harítakí, B.	See Haritakí.
अभीष्ट Abhíru		See Satávari.
अमृता Amṛita		See Guđúchí.
अमोघा Amoghá		See Haritakí.
अम्बुजा Ambashthá	Akanádi, B.	Stephania bernandifolia, <i>syn.</i> Cissampelos hexan- dra.
अराला (ञ) Arálá (la)	Dhuná, B. H.	Resin of Shorea Robusta.
अरिष्टक Arishtaka	Riṭhá, B.	Soap berry plant, Sapindus trifoliatu.
अरिष्टा Arishtá		See Kaṭuká.
अरुष्कार Arushkara	Belá, B. Bhelwá, H.	The marking nut plant, Semicarpus anacardium.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	Latin (or English).
आक Arka	Akand, B. Mádár, H.	Calotropis gigantea, <i>syn.</i> Asclepias gigantea.
आर्कपुष्पा Arkapushpá		See Payasyá.
आर्जक Arjaka		See Tulasí.
आर्जुन Arjuna	Arjun, B. Kahú, H.	Pentaptera arguna or Ter- minalia arjuna.
आलम्बुषा Alambushá	Mundírí, B. Lajjáluká, H.	A sort of sensitive plant.
आव्यथा Avyathá		See Harítakí.
आसोक Ásoka	Ások, B.	Saraca Indica, <i>syn.</i> Jonesia Asoka.
आस्मभेदक Ásm̐bhedaka	Pátarkuchá, B.	See Pásháñabheda.
आश्वत्थ Áshvattha	Ásothgách, B. Pípar, H.	The holy fig tree, Ficus religiosa, <i>syn.</i> Urostigma religiosum.
आश्वमार Áshvamára		See Karavíra.
आश्टवर्ग • Ashṭavarga		A class of eight principal medicaments; <i>viz.</i> Risha- bhaka, Jívaka, Medá, Mahámedá, Riddhi, Vṛid- dhi, Kákoli, Kshirakolí.
अहिपेन Ahiphena	Aphim, B. H.	Opium, Papaver somni- ferum.
आरुश्व • Aṛushva	Básaka, B. Arúsa, H.	Justicia adhatoda, <i>syn.</i> Adhatoda vasica.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
आकृकी Akhakí	Arar, B. Tor, H.	Cajanus Indicus, <i>syn.</i> Cytisus cajan.
आत्मगुप्ता Atmaguptá	Alákusi, B. Kiwanch, H.	Mucuna pruriens, Carpogon pruriens.
आदित्यपुष्पा Adityapushpá		See Payasyá.
आद्रक Aldraka	Adá, B. Adrak, H.	Zingiber officinale, Common ginger.
आमलक (की) Amalaka (ko)	Amlá B. Aomlá, H.	Phyllanthus Emblica, <i>syn.</i> Emblica officinalis.
आम्र Amra	Am, B. Am, H.	Mangifera Indica, the Mango tree.
आरबध Aragbadha	Sondál, B. Amaltás, H.	Cassia fistula.
आश्लीषा Asphotá	Háparmalí, B.	A wild variety of Jasmin, Clitoria ternatea, Val-laris dichotoma.
इक्षु Ikshu	Ak, B. Ukh, H.	Sugarcane, Saccharum officinarum.
इक्षुक् Ikshvákú		See Kaṭutumbí.
इजला Ijjala	Hijal, B. H.	Barringtonia acutangula, <i>syn.</i> Eugenia acutangula.
इन्दीवर Indívara	Nilpadma, B.	Blue lotus, Nymphaea caerulea.
इन्द्रयव Indrayava	Indrayav, B. H.	Seed of Holarrhena anti-dysenterica.
इन्द्रसुरा Indrasurasá	Nísindá, B.	See the preceding.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
इन्द्रवी Indráni	Nísindá, B. Sambhalu, H.	Vitex nigundo.
उग्रगन्धा Ugragandhá	Vach, B.	See Vachá.
उषहा Ushahatá	Okra, B.	A shrub, Abrus precatorius.
उत्पला Utpala	Nilpadma, B.	See Indívara.
उदीच्य Udíchya		See Hrívera.
उदुम्बर Udumbara	Jagnadumur, B. Gular, H.	Glomerous fig tree, Ficus glomerata.
उदुम्बरदाला Udumbaradalá		See Dantí.
उद्दाला Uddála	Cháltá, B.	Cordia myxa or Latifolia.
उन्मत्तक Umattaka		See Dhattūra.
उपकुल्या Upakulyá	Pipal, B.	See Pippalí.
उरुवक Uruvaka		See Eraṇḍa.
• उसीर Uśira •	Gandhabená, B. Lámjak, H.	The root of a fragrant grass, Andropogon muri- catum or Iwarancusa.
उषा Ushapá		See Chaviká.
रिशभक Rishabhaká	Rishabhak, B.	One of the eight medica- ments, Carpopogon pru- riens.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	Latin (or English).
एकाडीला (क) Ekāśṭhīlā (ka)	Aknādi, B. Pāthā, H.	Cissampelos hexandra, or Aechynomene grandiflora.
एरण्ड Eraṇḍa	Bherēṇḍā, B. Eraṇḍa, H.	Castor oil plant, Ricinus communis.
एवौरुक Ervāruka	Phuṭī, B. Phuṭ, H.	Cucumis mellow, <i>syn.</i> Cucumis momordica, a kind of cucumber.
एलावलुका Elavāluka	Elavāluka or La- lukā, B. Elvā, H.	Name of a perfume, a red powder sold under these names, seed of some plant.
एला Elā	Elāch, B. Elānchī, H.	Cardamon, the seed of Elettaria cardamomum.
ऐन्दी Aindrī	Mākhālsāsā, B. Indrāyan, H.	Cucumis madraspatanus. Cunnis melo.
ऐलेया Aileya		See Elavāluka.
ककुभ Kakubha		See Arjuna.
कचुबुरा Kachchurā		See Sati
काठुका Kaṭukā	Kaṭki, B. Kuṭkī, H.	Picrorrhiza kurroa.
काठुतुम्बी Kaṭutumbī	Titlāu, B. Tumbī, H.	Wild variety of Lagenaria vulgaris.
काठुरोहिणी Kaṭurohiṇī		See Kaṭukā.
कायफल Kaṭphala	Kaephal, H. Kāyaphal, B.	Myrica sapida.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
कटुम्बरा Kaṭvamvará		See Prasáraní.
कटुवाङ्ग Kaṭvānga		See Syonáka.
कठिलिका Kaṭhilliká	Tulsi, B. or Gádápunyá, B,	Momordica charantia.
कवा Kaṇá		See Pippalí.
कण्टकारी Kaṇṭakári	Kaṇṭakári, B. Kaṇṭeli, H.	Solanum xanthocarpum, <i>syn.</i> Solanum jacquinii.
कदम्ब Kadamba	Kadam, B.	Anthocephalus kadamba, <i>syn.</i> Nauclea kadamba.
कदर Kadara	S'vet khadir B.	A white sort of mimosa.
कदली Kadalí	Kalá, B. Kelá, H.	Musa sapientum.
कपिकच्छु Kapikachchhu		See Átmaguptá.
कपित्थ Kapittha	Kaṭbel, B. Koith, H.	Feronia elephantum.
कपीतन Kapítana	Yagnadumar, B. Gular, H.	See Uḍumbara.
कमल Kamala	Padma, B. Kámal, H.	Nelumbium speciosum, or Nymphæa nelumbo.
कम्पिलक Kampillaka	Kamláguri, B. Kambilá, H.	Mallotus philippensis, a perfume called sunda rochani, <i>syn.</i> Rottlera tinctoria.
करञ्ज Karanja	Dahar karanjá, B. Kiramál, H.	Pongamia glabra, <i>syn.</i> Ga- ledupa indica.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
करवीर Karavīra	Karavī, B. Kaner, H.	Nerium odorum, sweet-scented oleander.
कर्कटाश्रिंजी Karkatāśringī	Kānkrāśringī, B. Kākarsingī, H.	Rhus succedanea, <i>syn.</i> acuminata.
कर्पूर Karpūra	Karpūr, B. Kápur, H.	Cinnamomum camphora, Camphor.
कलसी Kalasī		See Prīśniparī.
कलाय Kalāya	Matar, B. H.	Pisum sativum; name of various leguminous seeds.
कलिङ्ग Kalinga	Indrayav, B. H.	See Indrayava.
कलिद्रुम Kalidrūma	Vaherá, B.	Terminalia belerica, Beleric myrobalan.
कलिमारक Kalimāraka		See Pūtikaranja.
काकोदुम्बरीका Kákodumbariká	Kákumar, B. Toṭmīla, H.	Ficus hispida, opposite-leaved fig tree, <i>syn.</i> Ficus oppositifolia.
काकोली Kákolī	Kákolī, B. H.	It is said to be a root brought from Nepal and Morung.
काञ्चन Kāncana		See Dhattūra.
काञ्जिका Kānjika	Kanji, B. H.	Sour gruel, the water of boiled rice in a state of spontaneous fermentation.
कांपिका Kāmpilla		See Kampillaka.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
कारवी Kāravī	Kriabhājirā, B.	See Krishñajiraka.
कारवेलिका Kāravellikā	Karelā, B. Kareli, H.	Momordica charantia, <i>syn</i> <i>M. muricata.</i>
कार्पासी Kārpāsī	Kāpās, B. H.	Gossypium herbaceum, Cot ton plant.
कालमेषिका Kālameshikā		See Trivrit.
काल Kālā		See the preceding or see Gridhranakhī.
कालानुसारिका Kālānuśārīkā		See Tagara.
कालेय Kāleya	Pitāguru, B.	Yellow fragrant wood.
कास Kāśa	Keśe, B.	A species of grass; Sac- charum spontaneum.
कासमरी Kāśamarī	Gāmār, B. Gambbār, H.	See Gāmbhārī.
किंशुक Kīṃśuka	Palās, B. H. Dhāk, H.	Butea frondosa.
किरातमिष्ठ Kīrātatikta	Chiretā, B.	A name for chiretā.
कुकुत्तुमूला Kukkuṭṭimūlā	Chipkalī, B. H.	Bombax heptaphyllum, Silk cotton tree.
कुटजा Kuṭaja	Kurehi, B. H. Kureyā, H.	Holarrhena antidiysenterica, <i>syn. Echites antidiysen- terica.</i>
कुटमूला ० Kuṭannāṭa	Keyatmuthā, B.	Cyperus rotundus; a fra- grant kind of grass.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English.)</i>
कुठेरक Kuṭheraka		See Tulasī.
कुमुद Kumuda	Sháluk, B. Koí, H.	Nymphæa Lotus.
कुरव Kurava	Rakta Jhanti, B.	Barleria cristata.
कुरुण्टक Kuruṅṭaka	Kántájátí, B. Katsareyá, H.	Barleria prionites, Linn.
कुरुविन्द Kuruvinda	Muthá, B.	Cyperus rotundus, or black salt.
कुलत्थ Kulattha	Kurti Kaláya, B. Kulthi, H.	Dolichos uniflorus; <i>syn.</i> <i>Dolichos biflorus.</i>
कुस Kusa	Kuś, B.	Sacrificial grass, <i>Poa cynosuroides.</i>
कुष्ठ Kushṭha	Kuṣṭ, B. Kuṣṭ, H.	Saussurea auriculata, <i>syn.</i> <i>Aplotaxis auriculata.</i>
कुस्तुम्ब Kustumburu	Dhane, B. Dhanía, H.	See dhanyáka.
कूर्चशीर्षक Kúrchaśíreshaka		See Jivaka.
कृतामाल Kṛitamála	Sondal, B. Sonalu, H.	See Kragbadha.
कृष्णजीरक Kṛishṇajíraka	Kálajírá, B. Magrelá, H.	Nigella sativa.
कैशिक Kaiśika		See Guggulu.
कोकनद Kokanada	Raktakambal, B.	Nelumbium speciosum, red variety.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English.)</i>
कोकिलकाश Kokiláksha	Kulekhádá, B. Tálmákhara, H.	Hygrophila spinosa, <i>syn.</i> <i>Ruellia longifolia.</i>
कोलवली Kolavallí	Gajapápal, B. H.	Scindapsus officinalis, <i>syn.</i> <i>Pothos officinalis.</i>
कोविदार Kovidára	Raktakánchana, B. Kachnár, H.	Baubinia variegata, a spe- cies of ebony.
कोषातकी Koshátakí	Ghoshá, H. Karwitaruí, H.	Luffa pentandra or amara.
कोन्ठी Kauntí		See Reṇuka.
कीलक Klítaka	Yashṭimadhu. Jeṭhmadb, H.	See Madhuka.
कीरक Kshiravriksha		See Payasyá.
कीरिका Kshiriká		See Payasyá.
कुडुसबा Kshudrasabá		See Mudgaparuí.
कुडु Kshudrá		See Kaṇṭakárá.
कुडु Kshaudra	Madhu, B. Sahad, H.	Michelia champaca; ho- ney.
खदिर Khadira	Khair, B.	Acacia Catechu, <i>syn. Mi- mosa catechu,</i>
खुरिका Kburiká		See Aparájítá.
खरदंष्ट्रा Kharadamshtrá		See Gokshura.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
गजपिपली Gajapippalí	Gajapípal, H. Gajapipal, B.	Scindapsus officinalis, <i>syn.</i> <i>Pothos officinalis.</i>
गणिकारिका Gapikáriká	Gapírí, B. Arpí, H.	Premna serratifolia, <i>syn.</i> <i>P. spinosa.</i>
गन्धर्वहस्त Gandharvahaasta	Bherendá, B.	See Eraṇḍa.
गाम्भारी Gámbhári	Gámár, B. Ghambhári, H.	Gmelina arborea.
गर्दभाण्ड Gardabhāṇḍa	Pákur, B. Gajahaṇḍa, H.	Thespesia populnea, <i>syn.</i> <i>Hibiscus populnea.</i>
गवाक्षी Gaváksbí	Gomuk, B. Genbu, H.	Cucumis madraspatanus, Cucumis melo, Linn.
गिरिकर्षिका Girikarṣiká		See Aparájjitá.
गिरिमल्लिका Girimalliká		See Kuṭaja.
गुग्गुलु Guggulu	Guggul, B. H.	Burseraceae, Balsamoden- dron mukul.
गुञ्जा Gunjá	Kunch, B. Chirmití, H.	Abrus precatorius.
गुण्डिका Guṇṭiká	Kuñch, B. Chirmiti, Gunj, H.	Abrus precatorius.
गुदुची Guḍúchí	Gulanča, B. Guraoh, H.	Tinospora cordifolia, <i>syn.</i> <i>Menispermum cordifo- lium.</i>
गुन्द्र Gundra		See Sara.
गुह Guhá		See Práñipar, l.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English.)</i>
ग्रहभ्रान्की Gridhranakhī	Kāliakarā, B. Hīns, H.	Capparis sepiaria, Linn.
गोकशुका वा गोकशुर Gokaṣṭaka or Gokshura	Gokshura, B. H.	Zygophylleae. Tribulus terrestris, <i>syn. T. lanu-</i> <i>ginosus.</i>
गोजिहा Gojihvā	Dariāsāk, B. Gojiālatā, H.	Elephantopus scaber.
गोडुम्बी Goḍumbī		See Gavākahī.
गोधावती (पदी) Godhāvātī (padī)	Goāliālatā, B.	Vitis pedata, <i>syn. Cissus</i> <i>pedatus.</i>
गोधूम Godhūma	Gam, B. Gehū, H.	Triticum vulgare, common wheat.
गोपी Gopī		See Anantā.
गोला Gola		See Madana.
गोलीम Goloma	Godhumā or Pāthorī, B.	
गोलीमी Golomī		See Bhūtakesī.
गोस्तनी Gostanī		See Drākshā.
गौरसरप Gaurasaraha pa	Rāi sarishā, B. Rai, H.	Brassica juncea, <i>syn. Sina-</i> <i>pis ramosa.</i>
घण्टका Ghaṅṭaka	Ghaṅṭākarul, B. H.	Schrebera swietenioides.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English.)</i>
बन् Ghana	Muthá, B.	Cyperus rotundus, a fragrant grass.
घोषः Ghoshá	Ghoshálatá, B. H.	Luffa pentandra and acutangula.
चक्रला Chakralá		See Uchchatá.
चणक Chanaka	Chholá, B. Chaná, H.	Cicer arietinum, gram or chick-pea.
चण्डा Chañḍá	Chorkanchki, B. or Chorkantá, B.	Andropogon aciculartum, also see Ráaná.
चतुरङ्गुल Chaturangulá		See Kragbadha.
चन्दन Chandana	Chandan, B. Safed chandan, H.	Santalum album, white sandal-wood.
चन्द्र (पयोय) Chandra (paryáya)		See Karpúra.
चर्मकारिका Charmakáriká	Chámarkashá, B. or Chamarghas.	The plant Chámarghas.
चविका Chaviká	Chai, B. Cháb, H.	Piper chaba, Hunter; <i>syn.</i> <i>Chavica officinarum.</i>
चवी Chaví		See preceding.
चवा Chavyá		See preceding.
चातुर्जातक Cháturjâtaka	Trijâtaka and Nágesvara,	Guráṭvak, Tejpaṭra, Elá and Nágesvara.
चिन्दा Chinchá	Ṭenṭul, B. Imlí, H.	The tamarind-tree, Tamá-rindus Indica.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
चित्रक Chitraka	Chitá, B. H.	Plumbago zoylanica.
चित्रा Chitrá		See Múshakaparní or see Gavákshí.
चित्रांसु Chitrámsú	Guggul, B. H.	See Guggulu.
चिरविष्व Chiravilva		See Karanja.
चूडाका Chúḍáká		See Uchchaṭa.
चोरपुष्पी Chorapushpí		See Chaṇḍá.
चषा Chhatrá		See Madhuriká.
चिन्नरुहा Chhinnaruhá		See Guḍúchí.
जघनेफला Jaghanephalá	Ṭotmilá, H.	See Kákodumbariká.
जन्तुक Jantuka		See Hingu.
जम्बीर Jambíra	Gonḍá nebu, B. Jambír nimbú, H.	Citrus medica, Citrus acida
जम्बू Jambú	Kála Jám, B. Jáman, H.	Eugenia jambolana, <i>syn.</i> <i>Syzygium jambolanum.</i>
जरक Jaraka	Jírá, Krishṇa- jírá, B.	See Jíraka.
जला (पयोघ) Jala (paryáya)	Bálá, B. Suga- dha Bálá, H.	See Hrívera.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
जलकाम् Jalakāśa	Bet, B. H.	See Vanjula.
जषया Jashaṇā		See Chavikā.
जिङ्गी Jingí		See Manjishthā.
जिह्म Jihma		See Tagara.
जीरक Jiraka	Jirá, B. H.	Cuminum cyminum, Cumin seed.
जीवक Jivaka	Jivaka, B.	Pentaptera tomentosa, a medicinal plant, commonly called by the same name Jivaka.
जीवनीयमम् Jivaniyagaṇa		See Ashtavarga.
ज्योतिष्मती Jyotishmatí	Latáphaṭkí, B.	Cardiospermum halicacabum.
जाडल Jhátala		See Ghaṇṭaka.
जङ्ग Ṭanka	Nilakapittha, B.	A kind of wood apple.
जुष्टुक Ṭuṣṭuka		See Syonāka.
तगर Tagara	Tagar, B. Chándní, H.	Tabernamontana coronaria.
तन्दिक्का Tandrikā		See Guḍúchí,

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>(Latin or English).</i>
तर्कारी Tarkári	Jayanti, B. H.	Sesbania aculeata.
तम्रपुष्पी Támrashpí	Álkuśi, B. Kiwach, H.	Cowach, Dolichos carpo- pogon.
ताल Tála	Tál, B. H.	Borassus flabelliformis.
तालकाफल Tálakáphala		See Sthúlailá.
तालीपत्र Tálishaptra	Tálishaptra, B.	Pinus webbiana.
तिक्तल Tiktalá		See Sankhini.
तिक्तबार्ताकु Tiktabártáku	Tit begun, B.	The egg-plant, the fruit of which is bitter.
तिक्तालंबु Tiktálámbu		See Kaṭutumbi.
तिन्दिक्का Tintidikká	Teñṭul, B. Imli, Amli, H.	The tamarind tree or its fruit, Tamarindus In- dica.
तिल Tila	Til, B. H.	Sesamum Indicum.
तिलक Tillaka		See Lodhra.
तुम्बुरु • Tumburu	Nepáli dhane, B. Tumru, H.	Xanthoxylum alatum, <i>syn.</i> <i>Z. hostile.</i>
तुलसी Tulasí	Tulasí, B. H.	Ocimum sanctum, holy basil.
तेजनाक • Tejanaka		See Sara.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
तजोवती Tejovatī		See Jyotishmatī.
त्रपुष Trapusha	Sasá, B. Kshire, H.	Cucumis sativa, a cucumber.
त्रायमाषा Tráyamāṣá	Balálatá or Ba- hulá, B.	A medicinal plant.
त्रिकटुक Trikaṭuka		The aggregate of three spices, viz., black and long pepper, and dry ginger.
त्रिकण्टक Trikaṇṭaka		See Gokshuraka.
त्रिकण्टका Trikaṇṭaká		See Trivrit.
त्रिजातक Trijātaka	Dáruchini, Eláich and Tejpátra, B.	Three spices collectively: mace, cardamoms, and cassia leaf.
त्रिदला Tridalá		See Madhuka.
त्रिफला Triphalá	Amlá, Haritakī and Baheḍá, B.	The three myrobalans.
त्रिष्टम्भ Trivṣṭamb	Teuḍi, B. Turband, H.	Ipomæa turpethum, <i>syn.</i> <i>Convolvulus turpethum.</i>
त्रिसुगन्धि Trisugandhi		See Trijātaka.
त्रुटि Truṭi		See Sūkshmailá.
त्र्युषाण Tryúṣhaṇa		See Trikaṭuka.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Ternacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
दधिक Dadhika	Salái, B. H.	See <i>Sriveshtaka</i> .
दधित्थ Dadhittha		See <i>Kapittha</i> .
दन्तधावन Dantadhavana		See <i>Khadira</i> .
दन्ती Dantí	Dantí, B. H.	<i>Baliospermum montanum</i> , Mull ; <i>syn.</i> , <i>Croton poly-</i> <i>andrum</i> .
दर्भ Darbha	Ulu, B. Dábh, H.	<i>Imperata cylindrica</i> , Beauv. ; <i>syn.</i> <i>Saccharum cylindri-</i> <i>cum</i> .
दर्विपत्रिका Darvipatriká		See <i>Gojihvá</i> .
दशमूल Daśamúla	Daśamúl, B. H.	A tonic medicament pre- pared from the roots of ten plants.
दारु Dáru	Debdáru, B. Deodár, H.	<i>Cedrus deodara</i> , <i>syn.</i> <i>Pinus</i> <i>deodara</i> .
दारुवी Dárví	Dáruharidrá, B Dáruhaldí, H.	<i>Berberidæ</i> , <i>Berberis Asia-</i> <i>tica</i> and other species.
दासी • Dásí		See <i>Kuruṅṅaka</i> .
दीपक Dipyaka		See <i>Ajamodá</i> .
दीर्घप्रिन्त Dirghavrinta		See <i>Syonáka</i> .
दुरालभा Durálabhá	Durálabhá, B. Jawásá, H.	<i>Alhagi maurorum</i> , <i>syn.</i> <i>Hedysarum alhagi</i> .

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
दुष्परा Dusparśá		See Durálabhá.
दुष्प्रदार्शनी Dushpradharsinī		See Vṛihatī.
दूर्वा Dúrvá	Dúrbá, B. Dub, H.	Cynodon dactylon, <i>syn.</i> <i>Panicum dactylon.</i>
देवदारु Devadáru		See Dáru.
देवदाली Devadáli	Deyátará, B. H.	Andropogon serratus.
देवीलता Devílatá		See Anantamúla.
द्रवन्ती Dravantī		See Múshikaparśí.
द्राक्षा Drákshá	Kismis, B. Angúr, B. H.	Vitis vinifera, dried fruits called kismis.
द्विजयश्टिका Dvijayashṭiká	Bámanháti, B	See Bbárgí.
द्विपञ्चमूली Dvipanchamúli		See Daśamúla.
धतूरा Dhattúra	Dhuturá, B. Dhaturá, H.	Datura metel, also Da- tura fastuosa.
धनञ्जय Dhananjaya		See Arjuna.
धन्य Dhanya		See Kuṭannaṭa.
धन्याका Dhanyáka	Dhane, B. Dhaniá, H.	Coriandrum setivum, Co- riander plant.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
धन्वयास Dhanvayāsa		See Durálabhá.
धव Dhava	Dháoyá, B. H.	Anogeissus latifolia, <i>syn.</i> <i>Conocarpus latifolia.</i>
धातकी Dhátakí	Dháiphál, B. Dhai, H.	Woodfordia floribunda, <i>Grislea tomentosa.</i>
धातुपुष्पी Dhátupushpí		See Dhátakí.
धात्री Dhātrí		See Āmalakí.
धामार्गव Dhāmārgava		See Ghoshá.
धान्यक Dhānyaka	Dhān, B. H.	Oryza sativa, common rice plant.
धारकदम्ब Dhārākadamba	Kelikadamba, B. Haldu, H.	Adina cordifolia, Benth. and Hook, <i>syn.</i> <i>Nauclea cor-</i> <i>difolia.</i>
धावनी Dhāvání		See Prisiniparní.
ध्रुवा Dhruvá		See Sálaparní.
नक्त • Nakta		See Tagara.
नक्तमाला • Naktamála		See Karanja.
नत Nata		See Tagara.
नल • Nañá	Nal, B. Narkul, H.	Phragmites karka, <i>syn.</i> <i>Arundo karka.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
नलदा Naladá		See Mánsí.
नवकुम्भिका Navakumbhiká		See Dantí.
नाकुली Nákulí	Nái, B. Chandrá, H.	Vanda roxburghii, a variety of Rásná.
नागकेसर Nágakésara	Nageśvar, B. Nagkeśara, H.	Mesua ferrea.
नागर Nágara	S'unt, B. Ádrak, H.	Zingiber officinale.
नागराङ्ग Nágaranga	Kamlá lebu, B. Nárángí, H.	Citrus aurantium.
नादेयी Nádeyí		See Bhúmijambuká.
निकुम्भी Nikumbhí		See Dantí.
निचुल Nichula		See Vanjula!
निजुल Nijula		See Hijjala.
निदिग्धिका Nidigdhiká		See Kaṭṭakárí.
निम्ब Nimba	Nim, B. H.	Melia azadirachta, <i>syn.</i> <i>Azadirachta Indica.</i>
निम्बक Nimbúka	Kággi nebu, B. H.	Citrus medica, Var. acida.
निर्गुण्डी Nirgūṇḍí	Nisindá, B. Sambhálu, H.	Vitex negundo.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
निम्बा Niśá	Halud, B. Haldí, H.	Curcuma longa, Turmeric plant.
निम्बाप Niśhpáva	Barbatí, B. Lobiá, H.	Vigna catiang, <i>syn. Do- lichos sinensis.</i>
नीलिनी Níliní		See next.
नीली Níli	Níl, B. H.	Indigofera tinctoria, In- digo plant.
नीलोत्पल Nílotpala	Nílsundi, B. Nílopar, H.	Nymphaea stellata.
नीवार Nívára	Uridhán, B.	Wild variety of Oryza sativa.
नृपात्मजा Nṛipátmajá		See Kaṭutumbí.
न्यग्रोध Nyagrodha		See Vata.
पञ्चमूल Panchamúla		The assemblage of five roots, the Bál, Premna longifolia, Cassia, Gme- lina arborea and the trumpet-flower. A si- milar aggregate of five roots, considered as the smaller one, <i>viz.</i> , Hedy- sarum gangeticum, H. lagopodioides, Solanum melongena, S. jacquini and Tribulus lanugi- nosus.
पंचवल्कल Pañchavalkala		A collection of the bark of five trees, the Indian and

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
		the holy fig, the opposite-leaved fig, the wavy-leaved fig and a sort of reed; other trees are sometimes taken.
पटोल Paṭola	Paṭol, B. Parwal, H.	Trichosanthes dioica, Roxb.
पत्राङ्ग Paṭránga	Vakam, B. Pattang, H.	Cæsalpinia sappan.
पद्म Padma	Padma, B. H.	Nelumbium speciosum, Salvadora Indica.
पद्मक Padmaka	Padmakáshṭha, B. H.	A fragrant wood resembling toon brought from Malwá. It is used in medicine, and described as cooling and tonic.
पयस्या Payasyá	Kshirakákoli, B.	A bulb of the onion tribe brought from the Himálaya.
परिप्लव Paripelava		See Kuṭannaṭa.
परिपोषण Pariposhana		See Hingu.
पर्णस Paṛṇása		See Tulasi.
पलङ्कषा Palankashá		See Guggulu.
पलास Palása	Palás, B. Dhák, H.	Butea frondosa.
पताल Pátalá	Páral, B. Pár, H.	Stereospermum suaveolens, <i>syn. Bignonia suaveolens.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
पथक Páthá	Nímuká, B. Aknádi, H.	<i>Stephania hernandifolia</i> ; <i>syn. Cissampelos hernandi-</i> <i>folia.</i>
पथ्या Pathyá		See Haritakí.
पारिभद्र Páribhadra	Páltemándár, B.	<i>Erythrina Indica.</i>
पार्थ Pártha		See Arjuna.
पार्थिवदानी Párthivádání		See Payasyá.
पार्थक्य Páshápkhya	Páthurkuchá, B. Pátharchur, H.	<i>Coleus amboinicus</i> , Lour. ; <i>syn. Coleus aromaticus.</i>
पिचुमर्द Pichumarda	Nim gách, B. H.	Nim tree ; <i>Melia azadi-</i> <i>rachta.</i>
पिण्डिका Piṇḍitaka		See Madana.
पिपला Pippala		See Ásvattha.
पिपली Pippalí	Pípul, B. Pípar, H.	<i>Piper longum</i> ; <i>syn. Oha-</i> <i>vica Roxburghii.</i>
पियाल Piyála	Peyál, B.	<i>Buchanania latifolia.</i>
पील Pílu	Pílú, B. H.	<i>Salvadora persica.</i>
पुण्डरीक Puṇḍaríka	Svetpadma, B.	A white lotus.
पुनर्नवा Punarṇavá	Punarnavá, B. Sánt, H.	<i>Boerhaavia diffusa</i> , Linn. ; <i>syn. B. Procumbens and</i> <i>erecta.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
पुञ्जान Punnásga	Punnág, B.	Calophyllum inophyllum.
पुर Pura		See Guggulu.
पुष्कर Pushkara		See Kushṭha.
पुतीक Pútika		See Pútikaranja.
पुतीकरञ्ज Pútikaranja	Nátákaranja, B. Katkaranja, H.	Guilandina Bonducella, Linn.; <i>syn. Cassalpinia bonducella, Flem.</i>
पूरक Púraka		See Vijapurá.
प्रथकपर्णी Prithakparṇí		See Pṛishniparṇí.
प्रश्निपर्णी Pṛishniparṇí	Chákule, B. Piṭvan, H.	Uraria lagopoides; <i>syn.</i> <i>Doodia lagopodioides.</i>
प्रकीर्यं Prakírya		See Pútikaranja.
प्रत्यकपुष्पी Pratyakpushpí		See Apámarga.
प्रपोन्दरीक Prapaundarika	Puṇḍaríá, B. H.	Root stock of Nymphaea lotus.
प्रसारणी Prasaráṇí	Gandhabháḍáli, B. Gándhálí, H.	Pæderia foetida.
प्राङ्गपाचणी Práṅgisháyāṇí		See Punarṇavá.
प्रियक Priyaka		See Priyangu.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
प्रियङ्गु Priyangu	Priyangu, B. H.	<i>Aglaia Roxburghiana.</i>
हृष Plakaba	Pákur, B. Pakhar, H.	<i>Ficus infectoria</i> , waved leaf fig-tree.
हृष Plava		See Kuṭannaṭa.
हीरासत्रु Plīhasātru		See Rohitaka.
फणिज्जम्बक Phañijjbaka	Rám Tulsí, B.	A sort of basil with small leaves.
फलिनी Phaliní		See Priyangu.
फल्गु Phalgu		See Kákodumbariká.
फाणित Pháñita		Pháñita, or sugarcane juice boiled down to one- fourth.
फेनिहा Phenila	Ríthá, B. H.	<i>Sapindus trifoliatus</i> ; <i>syn.</i> <i>Sapindus emerginatus.</i>
बदर Badara	Kul, B.	Fruit of the jujube.
बदरीपत्र Badarípatra	Kulpátá, B.	Leaves of Badara.
बला • Balá	Beṛelá, B Khari- ṭi Bariár, H.	<i>Sida cordifolia.</i>
बहुवार Bahuvára	Bahuári, B. Lasora, H.	<i>Cordia myxa</i> , <i>Cordia</i> <i>latifolia.</i>
बालका • Bálaka	Bálá, B. Suga- dhá bálá, H.	<i>Favonia odorata.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
बाहा Bálá	Bálá, B. ; Suga- dhá bálá, H.	Pavonia odorata, Linn.
ब्राह्मणी Bráhmaṇí		See Hareṇu.
भण्टकी Bhaṇṭkí		See Vártákí.
भद्र Bhadra		See Śrí chandana.
भद्रपत्तिका Bhadrapattiká		See Gámbhári.
भरद्वाजी Bharadváji		See Kárpási.
भल्लतक Bhallátaka	Bhiláwár, H. Bbelá, B.	Semecarpus anacardium, Linn.
भारी Bhárgí	Bámanháti, B. Bhárangí, H.	Clerodendron siphonanthus.
भूतकेसी Bhútakesí	Bhútakesí, B. H.	Corydalis Govaniana.
भूतीका Bhútíká		See Jamáníká.
भूमिजम्बूका Bhúmijambúká		See Kirátatikta.
भृङ्गराज Bhṛṅgerája	Bhímráj, B. Bhánrá, H.	Wedelia calendulacea ; <i>syn.</i> <i>Verbesina calendulacea.</i>
मकुशक Makushbka	Maṭ, H. Banmug, B.	Phaseolus aconitifolius.

<i>Sānskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
मकुला Makúlá		See Dantí.
मङ्गलिका Mangaliká		See Madhuriká.
मञ्जिष्ठा Manjishtá	Manjishtá, B. Manjit, H.	Rubia cordifolia, Linn. ; <i>syn. B. Manjista, Roxb.</i>
मदना Madana	Mayaná, B. Mayin, H.	Randia dumetorum; <i>syn.</i> <i>Posoqueria dumetorum.</i>
मधु Madhu	Madhu, B. Sahad, H.	Honey.
मधुक Madhuka	Yashtimadhu, B. Mulhuṭṭi, H.	Glycyrrhiza glabra, Linn.
मधुकर्कटिका Madhukarkatiká	Mithá nebu, B. H.	Citrus acida.
मधुपर्णी Madhuparṇí		See Vaikankata.
मधुशक्ति Madhuyashtiká		See Madhuka.
मधुरिका + Madhuriká	Maurí, B. Sofn, H.	Foeniculum vulgare, fen- nel seeds.
मरिच Maricha	Golmarich, B. Kálimarich, H.	Piper nigrum, black pep- per.
मयूरक Mayúráka		See Apámárga.
मलपू Malapú		See Kákodumbariká.
मसूर Masúra	Musurí, B. Masúr, H.	Vicia lens; <i>syn. Cicer lens.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>(Latin or English).</i>
मसूरविदला Masúravidalá		See Trivrit.
महर्षभी Maharshabhi		See Átmaguptá.
महाकाली (क) Mahákáli (ka)	Mákál, B. Indráyan, H.	Trichosanthes palmata.
महाजाली Mahájáli		See Koshátaki.
महाद्रुम Mahádruma		See Snuhi.
महानिम्ब Mahánimba	Ghoránim, B. Bakáin, H.	Melia Azedarach; <i>syn.</i> <i>Melia sempervirens.</i>
महापत्रा Mahápatrá		See Bálá.
महासह Mahásahá		See Máshaparáni.
महाशुध Mahaushadha		See Nágara.
मगधी Mágadhi		See Pippali.
मातुलुङ्ग Mátulunga	Chholangá nebu.	Citrus medica, Linn.
मार्कव Márkava		See Bhřingarája.
मार्जना Márajana		Lodhra.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
मार्जार Márjára		See Lodhra.
मालूर Málúra		See Vilva.
माष Másha	Máshkaḍai, B. Urid, H.	Phaseolus Roxburghii.
माषपर्णी Máshaparní	Másháni, B. Máshoni, H.	Teramnus labialis ; <i>syn.</i> <i>Glycine debilis</i> , Roxb.
माषी Máshí	Jatámápsi, B. Báluchar, H.	Nardostachys jatamansi, D. C. ; <i>syn.</i> <i>Valeriana</i> <i>jatamansi</i> , Jones.
मिषि Mishi		See Madhuriká.
मुञ्ज Munja	Munj, B. H.	Saccharum munja.
मुद्ग Mudga	Mug, B. Múng, H.	Phaseolus mungo.
मुद्गपर्णी Mudgaparní	Mugáni, B. H.	Phaseolus trilobus.
मुष्कक Mushkaka		See Ghaṅṭaka.
• मुष Musta •	Muṭhá, B. Moṭhá, H.	Cyperus rotundus.
मूर्वा Múrvá	Murgá, B. Murvá, H.	Sansevieria zeylanica ; <i>syn.</i> <i>S. Roxburghiana</i> .
मूलक Múlaka •	Múlá, B. Múli, H.	Raphanus sativus, <i>garden</i> <i>radish</i> .

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
मूला Múla		See Satávari.
मूषकपर्णिका Múshakaparniká	Indurkápáná, B.	Salvinia cucullata, Roxb.
मृषाल Mṛṣála		See Uáira.
मृद्विका Mṛidviká		See Drákshá.
मेघ Megha		See Musta.
यज्ञाङ्ग Yajnánga		See Udumbara.
यव Yava	Jab, B. Jaw, H.	Hordeum hexastichum.
यवक Yavaka		See Kulattha.
यवस Yavasa	Ghás, B. H.	Meadow of pasture grass.
यवानिका Yavániká	Joyán, B. Ajowan, H.	Ligusticum ajwain.
यवास Yavása		See Durálabhá.
यष्टिका Yashṭiká		See Madhuka.
यष्टिमधु Yashṭimadhu		See Madhuka.
यष्ट्याङ्ग Yashtyáhva.		See Madhuka.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
युगपत्र Yugapatra		See Kovidára.
योगाह Yogáhva		See Aguru.
रक्तचन्दन Raktachandana	Raktachandan, B. Lalchandan, H.	Pterocarpus santalinus, red sandal-wood.
रक्तचित्रक Raktachitraka	Lalchitá, B. H.	Plumbago rosea.
रक्तफला Raktaphalá		See Vimbí.
रक्तमसि Raktaśáli	Dádkháni, B.	Red variety of rice ; <i>Oryza</i> sativa.
रक्ता Raktá	Bichhátí, B.	See Kaṭhilliká.
रक्तौष्ठ Raktaushthá		See Vimbi
रजनी Rajani	Halud, B. Haldí, H.	Curcuma longa.
रक्षा Rambhá		See Kadali.
रविनाम Ravinámá		See Arka.
रसा Rasá		See Madhuriká.
रसाञ्जन Rasánjana	Rasánjan, B. Rasotker, H.	Berberis asiatica.
रसुन Rasona	Itasun, B. Laśun, H.	Allium sativum, garlic.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
राक्षसी Rákshasí		See Chaṇḍá.
राजादन Rájádana	Kshirkhejur, B. Kshirí, H.	Mimusops Indica; <i>syn.</i> <i>Mimusops hexandra.</i>
राजाध Rájárha		See Aguru.
राड Ráṭa		See Madana.
रात्रि Rátri		See Haridrá.
रामड Rámaṭa		See Hingu.
रास Rásná	Rásná, B. H.	Vanda Roxburghii; <i>syn.</i> <i>Cymbidium tessaloides,</i> <i>Roxb.</i>
रूप Rúpa		See Madhuka.
रेणुका Reṇuka	Reṇuka, B.	Piper aurantiacum.
रोहितक Rohitaka	Tiktaráj or Rodhá, B. Harinbará, H.	Amoora Rohituka, <i>syn.</i> <i>Andersonia Rohituka.</i>
रोषिष Rohisha		See Rakta chitraka.
रुघुलता Laghulatá		See Anantá.
रुपह Lavanga	Lángá, B. Láng, H.	Caryophyllus aromaticus, cloves.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
कस्युन Laduna	Rasun, B. Lasun, H.	Allium sativum.
काषा Lakshá	Lákh, H. Gálá, B.	Coccus lacca.
काङ्गलि Lángali	Bishlangali, B. Karibári, H.	Gloriosa superba.
कामज्जक Lámajjaka		See Usíra.
किष्पाक Limpáka.	Pátilebu, B.	Variety of Citrus acida, Roxb.
लोध्र Lodhra	Lodh, B. H.	Symplocos racemosa.
लोहाह्व Loháhva		See Aguru.
लोहितचन्दन Lohitachandana		See Rakta chandana.
वक्र Vaktra		See Tagara.
वचा Vachá	Vach, B. H.	Acorus calamus.
वज्री Vajrí		See Snuhí.
वज्जुल Vanjula	Bet, B. H.	Common cane; Calamus rotang.
वट Vaṭa	Baṭ, B. Baṭ, H.	Ficus Bengalensis.
वत्सक Vatsaka		See Kuṭaja.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
वत्सार्दनी Vatsárdaní		See Guḍúchí.
वनमालिका Vanamáliká		See Ásphotá.
वन्दानी Vandáki	Pargáchlá, B. or Mándrá.	A parasite plant, <i>Epiden- drum tessellatum, &c.</i>
वयस्था Vayasthá		See Súkshmailá. or Harítaki.
वरुण Varuṇa	Baruṇ, B. H.	<i>Crataeva religiosa, syn. Capparis trifoliata.</i>
वर्षाभू Varsháblú		See Punarṇavá.
बला Valá	Berelá, B. Bariar, H.	<i>Sida cordifolia.</i>
वंस Vamśa	Báns, B. H.	<i>Bambusa arundinacea.</i>
वंशरोचना Vamśarochaná	Bansalochana, B.	The manna of the Bambu.
वसुक Vasuka	Bakphal, B.	<i>Sesbana grandiflora.</i>
वसुवट्टक Vasuhattaka		See Vasuka.
वहिरिष्ठ Vahirishta		See Hrívera.
वहूपत्री Vahupatrí		See Satávari.
वहूपत Vahupát		See Vaṭa.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
वहुवार Vahuvāra		See Selu.
वह्नि Vahni		See Chitraka.
वाकुची Vākuohī		See Somarājī.
वाजिजम्बा Vājigandhá	Aśvagandhá Aśgand, H.	Withania somnifera, <i>syn.</i> <i>Physalis flexuosa.</i>
वायुलका Vātyā́laka		See Valá.
वाषा Vāṣá		See Kuruṣṭaka.
वातपोष Vātaposha		See Paláśa.
वातला Vātalá		See Samangá.
वातारि Vātári		See Eraṇḍa.
वाधपुष्पी Vādhapushpī		See Priyangu.
वारधी Vārādhī	Suár álu, B. Bārāhíkund, H.	An esculent root, a yam, Dioscorea.
वारिज Várija •		See Hijjala.
वार्ताक (की) Vārtāka (kī)		See Vṛihatī.
वालक Vā́laka •		See Hrívera.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
वालुक Váluka		See Elaváluka.
वासक Vásaka	Bákas, B. Básá, H.	Justicia adhatoda; <i>syn.</i> <i>Adhatoda vasica.</i>
वास Vásá		See the preceding.
विकषा Vikashá		See Manjishthá.
विहत्रक Vichhatraka		See Sunishanna.
विडङ्ग Viḍaᅅga	Biḍaᅅga, B. Báberang, H.	Embelia ribes, seeds of Embelia ribes.
विभीत (क) Vibhíta (ka)	Baheḍá, B.	Terminalia belerica.
विम्बी Vimbí	Telákuchá, B.	Coccinia Indica; <i>syn. Mo-</i> <i>mordica monadelphá.</i>
विल्व Vilva	Bel, B. H.	Aegle marmelos.
विश्वक्सेना Viśvakᅅená		See Priyangu.
विश्वभेषज Viśvabheᅅaja		See Nágara.
विष Viᅅha	Bisb, B.	Aconitum ferox.
वीजक Vijaka	Tábálebu, B.	Citrus acida.
वीजपूर Vijapúra		See the preceding.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
सुषवी Sushavī	Kalā-uchhe, B.	See Kāravellikā.
सुकुम्भिका Sūkahmapatrā		See Valā.
सुकुम्भिका Sūkahmailā	Guzrati Elanchi, Elitaria Cardamomum ; also H. Amomum subulatum. Chhoṭa Elāch, B.	
सूर्य-नामक Sūryanāmaka		See Arka.
सूर्यवंशी Sūryavallī		See Arkapushpā.
सना Sṛikkā	Anantamūl, B.	See Anantā.
सेव Sevya		See Uśīra.
सोमराजी Somarājī	Somrājī B. Bākūchi, H.	Vernonia anthelmintica ; <i>syn.</i> <i>serratula anthelmintica.</i>
शिरा Sthirā		See Śālaparṇī.
शुल्लिका Sthūlailā	Moṭā Elānchi, H. Amomum subula Baṛa Elāch, B.	
शिखा , Snigdha		See Vaikankata.
शुभा, शुभी Snuhā, Snuhī	Mansāśij, B. Thohor, H.	Euphorbia neriifolia.
शुभा Sṛiśā	Kaṇṭikāri,	See Kaṇṭakāri.
श्वदुकण्टिका • Svādukaṇṭaka		See Vaikankata.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
वसव्या Hayagandhá	Ásvagandhá B. Asgandh, H.	Witnania somnifera; <i>Physalis fœnuosa.</i>
हरिद्रा Haridrâ	Haldâ, B. Haldî, H.	Curcuma longa.
हरीतकी Haritaki	Hartuki, B. Har; H.	Terminalia chebula, cheb. myrobalan.
हरेणु Hareṇu	Reṇuk, B.	See Reṇuka.
हाटक Hâtaka	Dhaturâ, B.	See Dhattûra.
हिङ्गु Hingu	Hing, B. H.	Ferula assafœtida.
हिजला Hijjala	Hijal, B. H.	Barringtonia acutangula; syn. <i>Eugenia acutangula.</i>
हिंस्रा Himsrâ		See Gridhranakhî.
हीमा Hema		See Nâgakêṣara.
हैमवती Haimavati		See Vachâ and Jyotishmati.
ह्रीवेर Hrîvera	Gandhavâlâ, B. H.	Pavonia odorata.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
हृषक Vṛikshaka		See Kutaja.
हृषादनी *Vṛikshādani		See Vandákí.
हृषिका Vṛishiká		See Punarjavá.
हृषिकाली Vṛishikáli	Biohálí, B.	Tragia involucrata.
हृष Vṛisha		See Vāsaka.
हृषती Vṛihatí	Biruti, B. or Byákuḍ, Barhan- tá, H.	Solanum Indicum.
वेणु Veṇu		See Vamśa.
वेतस Vetasa	Bet, B. H.	See Vanjula.
वेलना * Velana		See Hingu.
वैकान्कता Vaikankata	Bainchí, B.	Flacourtia sapida.
वैजयन्तिका Vaijayantiká		See Tarkári.
वैदेही, Vaidehí		See Pippalí.
वोधि Vodhi		See Aévaththa.
व्याघ्रदाल Vyághradala		See Eraṇḍa.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).*</i>
व्याघ्री Vyághrí		See Kaṅṭakárí.
व्याधिन्न Vyádhigna		See Kragbadha.
व्योष Vyosha		See Trikaṭuka.
(ब्र) ब्रह्मदण्डौ (Br) Vrahmadandi		See Bhárgí.
(ब्र) ब्रह्मपुष्प (Br) Vrahmapushpa		See Phanjjbaka.
(ब्र) ब्रह्मी (Br) Vrahmi	Brahmí sák, B.	A plant Siphonanthus Indica.
सङ्खिनी Sankhini	Sankhini, B. Sankhabulí, H.	Canscora decussata; <i>syn.</i> <i>Pladera decussata.</i>
सटी Sati	Sati, B. Karchur, H.	Curcuma zedoaria; <i>syn.</i> <i>Curcuma Zerumbet.</i>
सण Sana	San, B. H.	Crotalaria juncea, Linn. ✱
सतपुष्पा Satapushpa	Sulphá, B. Sow, H.	Peucedanum Sowa, dill seeds.
सतवीर्या Sataviryá		See Dúrvá.
सतावरी Satávari	Satamúli, B. Satávar, H.	Asparagus racemosus.
सर Sara	Sar, B. Rámsar, H.	Saccharum Sara, pen reed grass.
सल्लक Sallaka	Selái, B. H.	Boswellia serrata.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
शक Śāka	Segun, B. H.	Tectonagrandis, Teak tree.
शरदी Śārādī		See Aparājītā.
शाल Śāla	Śāl, B. Śākhu, H.	Shorea robusta.
शालनिरोध Śālaniryāsa	Dhunā, B.	
शालपर्णी Śālaparṇī	Salpāṇī, B. Sarivan, H.	Desomodium gangeticum ; <i>syn. Hedyaarum gangeti- cum.</i>
शालूक Śālūka	Śāluk, B.	Roots of different species of Nymphaea. See Sobhānjana.
शिग्रु Śigru		See Pāshāṅbheda.
शिलाभिद् Śilābheda		See Haritakī.
शिव Śivā		
शिमपा Śimśapā	Śiśu, B. H.	Dalbergia Sissoo.
शित Śita		See Selu.
शुकशिम्बा Śukasimbā		See Atmaguptā.
शृङ्गेर Śringavera		See Nāgara.
शृङ्गा Śringā	Pāniphāl, B. Singhārā, H.	Trapa bispinosa.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
इङ्गी Sringí		See Karkatásringí.
सेलु Selu	Cháltá, B. Lasora, H.	Cordia myxa.
सैक्यारिक Saikharika		See Apámárga.
सोथघ्ननी Sothaghní		See Punarṇavá.
सोभाङ्गन Sobbánjana	Sájna, B. Sohinjana, H.	Moringa Pterygosperma ; <i>syn. Hyperanthera mor- inga.</i>
स्योषाक Syopáká	Soṣá, B. Arlu, H.	Calosantes Indica ; <i>syn.</i> <i>Bignonia Indica.</i>
स्रीचन्दन Srichandana	Sár chandan, B. Safed chandan, H.	Santalum album, white sandal-wood.
स्रीपर्णी Sriparní		See Gámhbhári.
स्रीपुष्प Sripushpa		See Prapaṇḍaríka.
स्रीवेश्टक Sriveshṭaka		See Sallaka.
स्रेयसी Sreyasí		See Rásná.
स्रेहमान्तक Slehmántaka		See Selu.
स्रेतभञ्जा Svetabhajṅá		See Aparájita
स्रेतमरिच Svetamaricha	Sajuábj, B.	The seed of the Hyperan- thira morunga.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
सुता Svetá		See Punarṇavá
सुवन्ना Sudgranthá		See Vachá.
सकुलदानी Sakuládani		See Kaṭuká.
सप्तपत्र Saptapatra	Chhátin, B. Chhátian, H.	Alstonia Scholaris; <i>syn.</i> <i>Echites scholaris.</i>
सप्तपर्ष Saptaparna		See the preceding.
सप्तला Saptalá		See Charmakáriká.
समङ्गा Samangá	Barákránta, B.	A sort of fern Lycopodium imbricatum.
समह्व Samáhvá		See Gojihvá.
सरस Sarala	Saralkáshṭha, B. Chir Saral, H.	Pinus longifolia.
सरला Saralá		See Trivrit.
सर्ज Sarja	Dhuná B. H.	See Sálaniyása.
सर्जोरस Sarjaraas	Ditto.	Ditto.
सर्पेन्द्रा Sarpagandhá		See Nákulí.
सर्पेन्द्र Sarpadandhrá		See Vriśchikálí.
सर्वतोभद्र Sarvatobhadrá		See Gámbhári.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Latin (or English).</i>
सर्वानुभूति Sarvānubhūti		See Trivrit.
सर्षप Sarshapa	Sarishā, B. Sarson, H.	A common name for murt- tered seeds.
सल्लकी Sallakī	Sāl, B.	The Gum olibanum tree Boswellia thurifera.
सहचारी Sahachāri		See Kuruntaka.
सहस्रवीर्य Sahasraviryā		See L'rvā.
शरिषा Śarivā	Syāmālatā, B.	Ichnocarpus frutescens; syn. Echites frutescens.
शवर Śavara		See Lodra.
शिवाथे Siddhārtha	Rāisarishā, B. Rājikā, H.	Cruciferae Sinapis.
सिन्धवार Sindhuvāra		See Nirgunḍī.
सिंहि Simhī		See Vrihatī.
सुगन्धा Sugandhā	Elavāluka, B.	See Elavāluka.
सुनिषप Sunishappa	Susni, B. Chanpattī, H.	Marsilia quadrifolia.
सुरदार Surdāru		See Dāru.
सुरसा Surāsā		See Tulasī.
सुवधा Suvabhā		See Godhāvati.

15947

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author *Buṣana. Varaha Buṣana.*

Title *Asṛa - Vaidyaka.*

Call No. *619.*
S.961.A.G.

Date of Issue	Issued to	Date of Return

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. *619/S.961.A.G.*
Accession No. *15947*.....